॥ अर्हम् ॥

तदेवं 'तस्स फल-जोग-मंगल समुदायत्था तहेव दाराइं' इत्यादिकायां धुरि निर्दिष्टद्वितीयगाथायां मङ्गलरूपं तृतीयद्वारं परिसमाप्य, चतुर्थं समुदायार्थद्वारमभिधानीयम्, इति चेतसि निधाय तावदिदमाह–

[2]केवलनाणं नन्दी मंगलमिति चेह परिसमत्ताइं । अहुणा स मंगलत्थो भण्णइ पगओऽणुओग त्ति ॥८३७॥

केवलज्ञानमिह समाप्तम्, तत्समाप्तौ च नामादिभेदभिन्ना नन्दी समाप्ता, तत्समाप्तौ च मङ्गलं परिसमाप्तम् । अधुना स एव मङ्गलार्थः प्रकृतानुयोगो भण्यते । मङ्गलेनाऽर्थ्यते– प्रार्थ्यते साधयितुमिष्यत इति मङ्गलार्थो मङ्गलसाध्यः ; अथवा, अर्यते गम्यते साध्यत इत्यर्थः, मङ्गलस्यार्थो मङ्गलार्थो मङ्गलसाध्यः, इतीहापि स एवार्थः । स च कः ?, प्रकृतोऽधिकृतोऽनुयोग इति ॥ ८३७ ॥

ननूक्तज्ञानपञ्चकस्य मध्ये कतमस्य ज्ञानस्याऽयमनुयोगः ?, इत्याह–

[3]सो मइनाणाईण कयरस्स, सुयस्स, ज न सेसाइं । होंति पराहीणाइ न य परबोहे समत्थाइं ॥ ८३८ ॥

पाएण पराहीण दीवो व्व परप्पबोहय ज च । सुयनाण तेण परप्पबोहणत्थं तदणुओगो ॥ ८३९ ॥

स प्रकृतानुयोगः पूर्वोक्तमत्यादिज्ञानपञ्चकस्य मध्ये कतरस्य ज्ञानस्य ?, इति प्रश्ने सत्याह– श्रुतस्य श्रुतज्ञानस्येत्यर्थः; यद् यस्माद् न शेषज्ञानानि पराधीनानि गुर्वायत्तानि भवन्ति, किन्त्वावरणक्षय-क्षयोपशमाभ्यां स्वत एव जायन्ते । अनुयोगश्च व्याख्यानरूपः परायत्तस्यैव भवति, श्रुतमेव च प्रायः पराधीनम्, न शेषज्ञानानि । प्रत्येकबुद्धादीनां श्रुतस्य स्वयमेव भावात् तद्व्यवच्छेदार्थं प्रायोग्रहणम् । किञ्च, श्रुतज्ञानमेव परप्रबोधे समर्थम्, मुखरत्वात्; न शेषज्ञानानि, मूकत्वात् । इदमुक्तं भवति– उपदेशेनैव परः प्रबोध्यते, उपदेशश्च शब्देनैव, शब्दश्च कारणे कार्योपचारात् श्रुतज्ञान एवाऽन्तर्भवति, न शेषज्ञानेषु; अतः शब्दात्मकं श्रुतमेव परप्रबोधकम् । तथा,

1 गाथा २ । 2 केवलज्ञानं नन्दी मङ्गलमिति चेह परिसमाप्तानि । अधुना स मङ्गलार्थो भण्यते प्रकृतोऽनुयोग इति ॥ ८३७ ॥

3 स मतिज्ञानादीनां कतरस्य, श्रुतस्य, यद् न शेषाणि । भवन्ति पराधीनानि न च परबोधे समर्थानि ॥ ८३८ ॥ प्रायेण पराधीनं दीप इव परप्रबोधकं यच्च । श्रुतज्ञानं तेन परप्रबोधनार्थं तदनुयोगः ॥ ८३९ ॥

प्रदीप इव श्रुतज्ञानमेव यस्मात् स्व-परस्वरूपप्रकाशकम्, न शेषज्ञानानि। न हि श्रुतज्ञानं विहाय स्वकीयं स्वरूपं, शेषज्ञानचतुष्टयस्वरूपं चाऽन्यज्ज्ञानं परस्य प्रकाशयितुं शक्नोति। अनुयोगोऽपि परप्रबोधनायैव प्रवर्तते। अतः परप्रबोधकत्वेनाऽऽसन्नत्वात् तस्यैव श्रुतस्याऽनुयोगः परप्रबोधनार्थमारभ्यते, न शेषज्ञानानामिति ॥ ८३८ ॥ ८३९ ॥

अथ प्रेर्यमुत्थाप्य परिहरन्नाह–

सोऽहिगओ च्चिय आवस्सयस्स कयरस्स किं त्थ चिंताए। तं चिय सुयं ति साहइ सुयाणुयोगाभिहाणेण ॥८४०॥

आह– ननु 'कयप्पवयणप्पणामो' इत्यादौ 'आवस्सयाणुओगं' इत्यनेनाऽसावावश्यकानुयोगोऽधिकृत एवाऽऽस्ते, किमत्र 'सो मइनाणाईणं कयरस्स' इत्यनया चिन्तया कार्यम् ?– न किञ्चिदित्यर्थः। अत्रोत्तरमाह– इह श्रुतज्ञानस्यानुयोग इत्यभिधानेन तदेवावश्यकं श्रुतविशेष एव, नापरं किञ्चिद् घटादिवस्तु, इति साधयति कथयति। अतो नन्यादिषु यदुक्तम्– 'आवश्यकस्याऽनुयोगं वक्ष्यामि' इति, तत् 'श्रुतविशेषरूपस्यैवैतस्य' इत्यावेदितं भवतीति ॥ ८४० ॥

आह– यद्येवम्, 'अनुयोगः' इति कः शब्दार्थः ?, इत्याह–

अणुवयणमणुओगो सुयस्स नियएण जमभिहेएणं। वावारो वा जोगो जोऽणुरूवोऽणुकूलो वा ॥ ८४१ ॥

अहवा जमत्थओ थोव-पच्छभावेहिं सुयमणु तस्स। अभिहिए वावारो जोगो तेणं व संबंधो ॥ ८४२ ॥

यत् सूत्रस्य निजेनाभिधेयेनाऽनुयोजनमनुसंवन्धनमसावनुयोग इत्यर्थः। अथवा, योऽनुरूपोऽनुकूलो वा घटमानः संवध्यमानो व्यापारः प्रतिपादनलक्षणः सूत्रस्य निजार्थविषयेऽयमनुयोगः। अथवा, यद् यस्मादर्थतोऽर्थात् सकाशादणु सूक्ष्मं लघु सूत्रम्, काभ्याम् ?, इत्याह– स्तोक-पश्चाद्भावाभ्यां– एकस्यापि सूत्रस्यानन्तोऽर्थ इत्यर्थात् स्तोकत्वात्, तथा, प्रथममुत्पाद-व्यय-ध्रौव्यलक्षणं तीर्थकरोक्तमर्थं चेतसि व्यवस्थाप्य पश्चादेव सूत्रं रचयन्ति गणधराः, इत्येवमर्थात् पश्चाद्भावाच्च सूत्रमणु एवेति भावः, तस्मात् तस्याऽणोः सूत्रस्य यः स्वकीयाभिधेये योगो व्यापारः, तेन वाऽणुना सूत्रेण सह यः संवन्धो योगोऽसावनुयोग इति ॥ ८४१ ॥ ८४२ ॥

१ सोऽधिकृत एवावश्यकस्य कतरस्य किमत्र चिन्तया ?। तदेव श्रुतमिति कथयति श्रुतानुयोगाभिधानेन ॥ ८४०॥ २ गाथा १ । ३ गाथा ८३८।
४ अनुवचनमनुयोगः श्रुतस्य नियतेन यदभिधेयेन। व्यापारो वा योगो योऽनुरूपोऽनुकूलो वा ॥ ८४१ ॥
अथवा यदर्थतः स्तोक-पश्चाद्भावाभ्यां श्रुतमणु तस्य। अभिहिते व्यापारो योगस्तेन वा संवन्धः ॥ ८४२ ॥

तस्मादावश्यकस्याऽनुयोग इति स्थिते विनेयपृच्छाम्, उत्तरं चाह—

[1]आवस्सयस्स जइ सो [2]तत्थंगाईण अट्ठ पुच्छाओ । त होइ सुयक्खधो अज्झयणाइ च, न उ सेसा ॥८४३॥

यद्यावश्यकस्याऽयमनुयोगः, तथाऽऽवश्यक श्रुतविशेषः, तर्हत्राङ्गादीन्याश्रित्याऽष्टौ पृच्छाः संभवन्ति, तद्यथा— '[3]आवस्सयं णं किं अगं, अंगाइं; सुयक्खधो, सुयक्खंधा; अज्झयण, अज्झयणाइं; उद्देसो, उद्देसा ?' इति । अत्रोत्तरमाह— इह तदावश्यक षडध्ययनसमुदायलक्षणश्रुतस्कन्धः, प्रत्येकमध्ययनानि च पठिति । शेषाः षड् प्रकाराः प्रतिषेद्धव्याः, असंभवित्वादिति ॥ ८४३ ॥

अत्र प्रेरकः प्राह—

[4]नणु नदीवक्खाणे भणियमणग इह् कओ सका? । भण्णइ अकए सका तस्सानियम च दाएइ ॥८४४॥

ननु नन्द्यध्ययने व्याख्यायमाने '[5]इमं पुण पट्ठवणं पडुच्च अंगवाहिरस्स उद्देसो, समुद्देसो, अणुण्णा, अणुओगो पवत्तइ' इत्यादिवचनादावश्यकमङ्गबाह्यत्वादङ्गं न भवतीति भणितमेव, इति कुतोऽत्र शङ्का, येन पृच्छा क्रियते? । अत्र निर्वचनमाह— भण्यतेऽत्रोत्तरम्, श्रुतस्कन्धादिविषये तावदस्त्येव शङ्का, तत्राऽस्यार्थस्याऽनिर्णीतत्वात्; अतस्तद्विषयास्तावत् कर्तव्या एव पृच्छाः । अङ्गाऽनङ्गरूपतायामपि यदा नन्द्यध्ययनमश्रुत्वा विनेयः प्रथमत एवेद शृणोति, तदाऽकृते नन्दिव्याख्यानेऽस्त्येव शङ्का— किमावश्यकमङ्गम्, तद्बाह्यं वेति? । आह— ननु नन्द्यध्ययनं श्रुत्वा तदावश्यकं श्रोतव्यम्, इतीत्थं क्रमः, अतः कथं नन्द्यध्ययनस्य प्रथम व्याख्यानाकरणम्, येन प्रस्तुतशङ्का स्यात्?, इत्याशङ्क्याह— 'तस्सेत्यादि' तस्य प्रथमं नन्दिव्याख्यानकरणस्याऽत एवाऽङ्गाऽनङ्गप्रश्ननिर्णयवचनादाचार्योऽनियमं दर्शयति, पुरुषाद्यपेक्षयाऽन्यथाऽपि नन्द्यादिव्याख्यानकरणादिति ॥ ८४४ ॥

आह— ननु मङ्गलार्थं सर्वेषामपि शास्त्राणामादौ नन्दिव्याख्यानं कर्तव्यमेव, इति कथ तदनियमः?, इत्याह—

[6]नाणाभिहाणमेत्तं मगलमिट्ठ न तीए वक्खाण । [7]इहँमट्ठाणे जुज्जइ, जं सा वीसु सुयक्खंधो ॥ ८४५ ॥

१ आवश्यकस्य यदि स तत्राङ्गादीनामष्ट पृच्छाः । तद् भवति श्रुतस्कन्धोऽध्ययनानि च, न तु शेषाः ॥ ८४३ ॥ २ क ग 'तत्थाय' ।
३ आवश्यकं किमङ्गम्, अङ्गानि; श्रुतस्कन्धः, श्रुतस्कन्धाः; अध्ययनम्, अध्ययनानि; उद्देशः, उद्देशाः ? ।
४ ननु नन्दीव्याख्याने भणितमनङ्गमिह कुतः शङ्का? । भण्यतेऽकृते शङ्का तस्यानियमं च दर्शयति ॥ ८४४ ॥
५ इदं पुनः प्रस्थापनं प्रतीत्याङ्गबाह्यस्योद्देशः, समुद्देशः, अनुज्ञा, अनुयोगः प्रवर्तते ।
६ ज्ञानाभिधानमात्रं मङ्गलमिष्टं न तस्या व्याख्यानम् । इहाऽस्थाने युज्यते, यत् सा विष्वक् श्रुतस्कन्धः ॥ ८४५ ॥ ७ क 'इसट्टा' ।

ज्ञानपञ्चकाभिधानमात्रमेव शास्त्रादौ मङ्गलमिष्टं, न तु तस्या नन्द्याः सर्वस्या अपि शास्त्ररूपाया इहाऽस्थाने व्याख्यानं युज्यते; यथा हि पथि प्रस्थितैर्मङ्गलभूतदधि-दूर्वा-ऽक्षतादिवस्तूनामभिधान-दर्शनादीन्येव मङ्गलतया गृह्यन्ते, न तु तल्लक्षण-तद्गुणश्रवणादीन्यपि क्रियन्ते; तथेहापि ज्ञानोत्कीर्तनमात्रमेव मङ्गलं युज्यते, न तु नन्दिव्याख्यानम्, इह तस्याऽस्थानत्वात् । न ह्यावश्यकशास्त्रारम्भे शास्त्रान्तरभूताया नन्द्या व्याख्यानं युज्यते, अतिप्रसङ्गात् । न च वक्तव्यम्– सर्वशास्त्रान्तर्भूतैव नन्दी, यद् यस्मात् सा विष्वक् पृथगेव श्रुतस्कन्धतया सिद्धान्ते प्रसिद्धा, श्रुतस्कन्धत्वं चास्याः पद-वाक्यसमूहात्मकत्वेनैव द्रष्टव्यम्, न त्वध्ययनकलापात्मकं परिभाषितम्, एकाध्ययनरूपत्वेन रूढत्वादिति ॥ ८४५ ॥

ननु यदि नन्दिव्याख्यानस्याऽस्थानमिदम्, तर्हि किमितीत्थमादावेव भवद्भिर्ज्ञानपञ्चकं विस्तरेण व्याख्यातम्? इति पौर्वापर्येण स्ववचनविरोधः, इत्याशङ्क्याह—

[3]इह साणुग्गहमुइयं न उ नियमोऽयमहवाऽववादोऽयं । दाइज्जइ कहणाए कयाइ पुरिसाइ[4]वेक्खाए ॥८४६॥

इहावश्यकारम्भे यद्विस्तरेण ज्ञानपञ्चकस्यादौ व्याख्यानम्, तत्सानुग्रहं शिष्यानुग्रहमास्थायोदितमस्माभिर्न पुनरयं नियम एव, ज्ञानोत्कीर्तनमात्रस्यैव नियमेन मङ्गलतयाऽभीष्टत्वात् । अथवा, कथनायाः कथनविधेरपवादोऽयं दर्श्यते, यथेह पुरुषाद्यपेक्षया कदाचिदुत्क्रमेणापि शास्त्राणि व्याख्यायन्ते– अन्यारम्भेऽन्यद् व्याख्यायत इति ॥ ८४६ ॥

तस्मादावश्यकश्रुतस्कन्धस्याऽनुयोग इति स्थिते किमिदानीं कर्तव्यम्?, इत्याह—

[5]आवस्सयसुयखंधो नामं सत्थस्स तस्स जे भेया । ताइं अज्झयणाइं नासो आवस्सयाईणं ॥ ८४७ ॥

कज्जो पिह प्पिहाणं जहत्थमजहत्थमत्थसुण्णं ति । नामे चेव परिच्छा गज्झं जइ होहिइ जहत्थं ॥८४८॥

इह प्रस्तुतशास्त्रस्याऽऽवश्यकश्रुतस्कन्ध इति नाम। तस्य चावश्यकस्य ये सामायिकादयः षड् भेदास्तान्यध्ययनान्यभिधीयन्ते ।

---

१ घ.छ.'कं पारि' । २ घ.छ.'क्रमेनाप्य' । ३ इह सानुग्रहमुदितं न तु नियमोऽयमथवाऽपवादोऽयम् । दर्श्यते कथनायाः कदाचित् पुरुषाद्यपेक्षया ॥ ८४६ ॥

४ क. 'दविक्खा' । ५ आवश्यकश्रुतस्कन्धो नाम शास्त्रस्य तस्य ये भेदाः । तान्यध्ययनानि न्यास आवश्यकादीनाम् ॥ ८४७ ॥

कार्यः पृथक् पृथग् यथार्थमयथार्थमर्थशून्यमिति । नाम्न्येव परीक्षा ग्राह्यं यदि भवेद् यथार्थम् ॥ ८४८ ॥

अत आवश्यकादिपदानाम्--'आवश्यकम्, श्रुतस्कन्धः, अध्ययनम्' इत्येषां पदानां न्यासो निक्षेपः पृथक् पृथक् कार्यः । कुतः ?, इत्याह- यस्माद्धेतोः किञ्चिद् नाम तावद् यथार्थं भवति, यथा दीपः, दहन इत्यादि; किञ्चित् त्वयथार्थं भवति, यथा पलाशः, मण्डप इत्यादि; अपरं त्वर्थशून्यं भवति, यथा डित्थः, डवित्थ इत्यादि । यथार्थं च शास्त्राभिधानमिष्यते, तत्रैव समुदायार्थावगतेः । अतो नाम्नैव परीक्षा विचारणा क्रियते, ततो ग्राह्यमिदं यदि यथार्थं स्यादिति ॥ ८४७ ॥ ८४८ ॥

तमेवाऽऽवश्यकादिन्यासमाह—

नामाईओ नासो चउव्विहो मंगलस्स व स नेओ । विण्णेओ य विसेसो सुत्तगओ, किंचि वुच्छामि ॥८४९॥

इह तावदावश्यकस्य नाम स्थापना द्रव्य भावरूपश्चतुर्विधो निक्षेपो भवति, स चेहैव प्रागुक्तमङ्गलपदस्येव ज्ञातव्यः, यश्च मङ्गलनिक्षेपेण सह विशेषः स सूत्रेऽनुयोगद्वारादिलक्षणे गतः स्थितो भणितः सूत्रगतो विज्ञेयः । किञ्चित्पुनस्तद्विशेषं विनेयानुग्रहार्थमहमत्रापि वक्ष्यामीति ॥ ८४९ ॥

तत्र नाम-स्थापने क्षुण्णत्वाद् नोच्येते । द्रव्यावश्यक तु द्विधा- आगमतः, नोआगमतश्च । तत्राऽऽगमतः प्राह-

[2]आगमओ दव्वावासयं तमावासयं पयं जस्स । सिक्खियमिच्चाइ तयं तयणुवउत्तो निगदमाणो ॥८५०॥

आगमतो द्रव्यावश्यकं भवति । कः ?, इत्याह- तदावश्यकं निगदन् पठन्- अध्येता । कथंभूतः ?, तस्मिन्नावश्यकेऽनुपयुक्तः । यस्याऽध्येतुः, किम् ?, इत्याह- यस्य तदावश्यकपदं प्रथमं शिक्षितं, स्थितं, जितमित्यादिविशेषणविशिष्टं भवति ॥ ८५० ॥

अथ तान्येवाऽनुयोगद्वारादिसूत्रप्रोक्तानि शिक्षितादिविशेषणानि व्याख्यानयन्नाह-

[3]सिक्खियमंतं नीयं हिययम्मि ठियं जियं दुयं एइ । सखियवण्णाइ मियं परिजियमेत्तुक्कमेण पि ॥ ८५१ ॥

जह सिक्खियं सनामं तह तं पि तहा ठियाइ नामसमं । गुरुभणियघोससरिसं गहियमुदत्ताइओ ते य ॥८५२॥

१ नामादिको न्यासश्चतुर्विधो मङ्गलस्येव स ज्ञेयः । विज्ञेयश्च विशेषः सूत्रगतः, किञ्चिद् वक्ष्यामि ॥ ८४९ ॥ २ क ख ग 'वक्ष्य' ।

२ आगमतो द्रव्यावश्यकमावश्यकं पदं यस्य । शिक्षितमित्यादि तत् तदनुपयुक्तो निगदन् ॥ ८५० ॥

३ शिक्षितमन्तं नीतं हृदये स्थितं जितं द्रुतमेति । सख्यातवर्णादि मितं परिजितमेत्युत्क्रमेणापि ॥ ८५१ ॥

यथा शिक्षितं स्वनाम तथा तदपि तथा स्थितादि नामसमम् । गुरुभणितघोससदृशं गृहीतमुदात्तादयस्ते च ॥ ८५२ ॥

नं विहीणक्खरमहियक्खरं च वोच्चत्थरयणमाल व्व । वाइद्धक्खरमेयं वच्चासियवण्णविण्णासं ॥ ८५३ ॥
न क्खलियमुवलहलं पिव अमिलियमसरूवधण्णमेलो व्व । वोच्चत्थगंधमहवा अमिलियपय-वक्कविच्छेयं ॥८५४॥
न य विविहसत्थपल्लवविमिस्समद्धाणच्छिन्नगहियं वा । विच्चामेलिय कोलियपायसमिव भेरिकंथ व्व ॥८५५॥
मत्ताइनियमयमाणं पडिप्पुण्णं छंदसाऽहवत्थेणं । नाकंखाइसदोसं पुण्णमुदत्ताइघोसेहिं ॥ ८५६ ॥
कंठो-ट्ठविप्पमुक्कं नाव्वत्तं वाल-मूयभणियं व । गुरुवायणोवयातं न चोरियं पोत्थयाओ वा ॥ ८५७ ॥

इहाऽनुयोगद्वारेपूक्तम्– "[4]से किं तं आगमओ दव्वावस्सयं आवस्सयं ? । जस्स णं आवस्सयं ति पयं सिक्खियं, ठियं, जियं, मियं, परिजियं, नामसमं, घोससमं, अहीणक्खरं, अणच्चक्खरं, अव्वाइद्धक्खरं, अक्खलियं, अमिलियं, अविच्चामेलियं, पडिपुण्णं, पडिपुण्णघोसं, कंठो-ट्ठविप्पमुक्कं, गुरुवायणोवगयं; से णं तत्थ वायणाए, पुच्छणाए, परियट्टणाए, धम्मकहाए, ('वर्तते' इत्यध्याहारः) नो अणुपेहाए (इहाऽपि 'वर्तते' इति शेषः)" इदं च सूत्रं 'आगमओ दव्वावासयं' इत्यादिप्रागुक्तगाथया प्रायो व्याख्यातम् । शिक्षितादीनि पदानि त्विदानीं व्याख्यायन्ते– तत्र शिक्षितमिति कोऽर्थः– अन्तं नीतं, सर्वमधीतमिति । स्थितम्– हृदि व्यवस्थितमप्रच्युतमित्यर्थः । जितम्– द्रुतमागच्छति । वर्णादिभिः संख्यातं मितम् । यदुत्क्रमेणाऽप्येति– आगच्छति, तत् सर्वतो जितं परिजितम् । स्वकीयेन नाम्ना समं नामसमम्, यथा स्वनाम शिक्षितम्, तथा तदप्यावश्यकम्; तथा यथैव स्वनाम स्थिताादिविशेषणविशिष्टं घटते स्थितं, जितं, मितं,

1 न विहीनाक्षरमधिकाक्षरं च व्यत्यस्तरत्नमालेव । व्याविद्धाक्षरमेतद् व्यत्यासितवर्णविन्यासम् ॥ ८५३ ॥
न स्खलितमुपललेहलमिव अमिलितमसरूपधान्यमेल इव । व्यत्यस्तग्रन्थमथवाऽमिलितपद-वाक्यविच्छेदम् ॥ ८५४ ॥
न च विविधशास्त्रपल्लवविमिश्रमस्थानच्छिन्नगृहीतं वा । व्यत्याम्रेडितं कौलिकपायसमिव भेरीकन्थेव ॥ ८५५ ॥
मात्रादिनियतमानं परिपूर्णं छन्दसाऽथवाऽर्थेन । नाऽऽकाङ्क्षादिसदोषं पूर्णमुदात्तादिघोषैः ॥ ८५६ ॥
कण्ठौ-ष्ठविप्रमुक्तं नाव्यक्तं बाल-मूकभणितमिव । गुरुवाचनोपयातं न चोरितं पुस्तकाद् वा ॥ ८५७ ॥ 2 प.छ 'मेयं व' । 3 प.छ. 'व न मि' ।
4 अथ किं तदागमतो द्रव्यावश्यकमावश्यकम् ? । यस्य 'आवश्यकम्' इति पदं शिक्षितम्, स्थितम्, जितम्, मितम्, परिजितम्, नामसमम्, घोषसमम्, अहीनाक्षरम्, अनत्यक्षरम्, अव्याविद्धाक्षरम्, अस्खलितम्, अमिलितम्, अव्यत्याम्रेडितम्, परिपूर्णम्, परिपूर्णघोषम्, कण्ठौ-ष्ठविप्रमुक्तम्, गुरुवाचनोपगतम्, तदिदं तत्र वाचनायाम्, पृच्छनायाम्, परिवर्तनायाम्, धर्मकथायाम्; नो अनुप्रेक्षायाम् । 5 गाथा ८५७ ।

परिजितमित्यर्थ, एव तदप्यावश्यकं, अतः स्वनामसममुच्यते। यद् वाचनाचार्याभिहितैरुदात्ता-ऽनुदात्त-स्वरितलक्षणैर्घोषैः सदृशमेव गृहीत तद् घोषसमम्। न हीनाक्षरमहीनाक्षरम्, नाप्यधिकाक्षरम्।

'वोच्चत्थेत्यादि' यथा मौक्ताभीरीप्रोक्तरत्नमाला विपर्यस्तन्यस्तरत्ननिचया भवति, एवं यद् व्यत्यासितवर्णविन्यास विपर्ययोपन्यस्तवर्णसतानमित्यर्थः, तद् व्याविद्धाक्षरं, न तथाऽव्याविद्धाक्षरम्। इदं वर्णमात्रापेक्ष विवक्ष्यते, न तु पद-वाक्यापेक्षम्, पद-वाक्यविपर्यस्तस्य वक्ष्यमाणाऽमिलितविषयत्वादिति। उपलशकलाकुलभूतलेहलमिव यद् न स्खलति तदस्खलितम्। विसदृशानेकधान्यमेलकवद् यद् न मिलति तदमिलितम्; अथवा, विपर्यस्तपद-वाक्यग्रन्थ मिलितम्, नैव यत्, तदमिलितम्। 'अमिलियपय-वकविच्छेय ति' अथवेत्यत्रापि तृतीयव्याख्यान्तरसूचकः संबध्यते, अमिलितोऽसंसक्तः पद-वाक्यविच्छेदो यत्र, तद् वाऽमिलितमुच्यते।

अव्यत्याम्रेडितं व्याख्यातुमाह– 'न य विविहेत्यादि' विविधानि नानाप्रकाराण्यनेकानि शास्त्राणि तेषां पद वाक्यावयवरूपा बहवः पल्लवास्तैर्विमिश्रं व्यत्याम्रेडितम्, अथवा, अस्थानच्छिन्नग्रथितं व्यत्याम्रेडितम्, यथा– "प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसा निधनं गताः" कोलिकपायसवद् भेरीकन्थावद् वा; यथोक्तरूपं यद् न भवति तदव्यत्याम्रेडितम्। परिपूर्णं द्विधा– सूत्रतः, अर्थतश्च। तत्र च्छन्दसा च्छन्दः समाश्रित्य मात्रादिनियतमान सूत्रतः, परिपूर्णम्, यत्तु नाऽऽकाङ्क्षादिसदोष तदर्थत. परिपूर्णम्– यत् क्रियाध्याहार नापेक्षते, अव्यापकम्, अस्वतन्त्र च न भवति तदर्थतः परिपूर्णमिति भावः।

परिपूर्णघोपमिति व्याख्यातुमाह– 'घुणमित्यादि' उदात्तादिघोषैर्यत् परिपूर्णं परावर्तनादिकाले उच्चारयति तत् परिपूर्णघोषम्। इह च शिक्षाकालेऽध्यापकनिगदितोदात्तादिघोषैः सम शिक्षमाणस्य घोषसमम्, शेषकाले तु परावर्तनादि कुर्वन् यदुदात्तादिघोषैः परिपूर्णमुच्चारयति, तत् परिपूर्णघोषम्, इत्यनयोर्विशेषः। कण्ठौ ष्ठविप्रमुक्त स्पष्टं, न तु बाल-मूकभाषितवदव्यक्तम्। गुरोः सकाशाद् वाचनयोपयातमायातम्, न पुस्तकादेव चोरितम्– स्वतन्त्रेणैवाऽधीतम्; वाशब्दात् कर्णाघाटकेन वा गृहीतमिति ॥ ८५१–८५७ ॥

अत्र प्रेरकः प्राह—

ओगमओऽणुवउत्तो वत्ता दव्वं ति सिद्धमावास। किं सिक्खियाइसुयगुणविसेसणे फलमिहब्भहिय ॥८५८॥

१ ब छ 'भ्रान्ताभी'। २ आगमतोऽनुपयुक्तो वक्ता द्रव्यमिति सिद्धमावश्यकम्। किं शिक्षितादिश्रुतगुणविशेषणे फलमिहाभ्यधिकम् ॥ ८५८ ॥

नन्वागमतोऽनुपयुक्तो वक्ता द्रव्यावश्यकम्, इत्येतावतैव सिद्धमागमतो द्रव्यावश्यकम्, 'किं शिक्षितम्, स्थितम्, जितम्' इत्याद्यावश्यकश्रुतगुणविशेषणैरिहाभ्यधिकं फलम्? इति ॥ ८५८ ॥

अत्रोत्तरमाह—

जह[1] सव्वदोसरहियं पि निगदओ सुत्तमणुवउत्तस्स । दव्वसुयं, दव्वावासयं च तह सव्वकिरियाओ ॥८५९॥

उवउत्तस्स उ क्खलियाइयं पि सुद्धस्स भावओ सुत्तं । साहइ तह किरियाओ सव्वाओ निज्जरफलाओ ॥८६०॥

इह शिक्षितादिविशेषणकलापं कुर्वन्नाचार्य इति साधयति– एतत् कथयति, इति द्वितीयगाथायां क्रिया। किं साधयति?, इत्याह– यथा शिक्षितादिगुणोपेतत्वात् सर्वदोषरहितमपि सूत्रमनुपयुक्तस्य निगदतो द्रव्यश्रुतम्, वक्ष्यमाणद्रव्यावश्यकं चोक्तस्वरूपं भवति, तथा, प्रत्युपेक्षण-प्रमार्जने-र्यादि क्रिया अपि सर्वा अनुपयुक्तस्य कुर्वतोऽन्तःप्रणिधानशून्यत्वाद् द्रव्यक्रियास्तत्फलविकला भवन्ति, 'तथा–तथैव' सामर्थ्यादिदं लभ्यते, उपयुक्तस्य त्वन्तःप्रणिधानयुक्तस्य करणाऽवैफल्यादिकारणात् कथमपि स्खलितादिदोषदुष्टमपि सूत्रं निगदतो भावतः शुद्धस्य तस्य भावसूत्रमेव भवति; तथा, सर्वा अपि प्रत्युपेक्षणादिक्रिया उपयुक्तस्य कुर्वतः कर्मनिर्जराफला एव भवन्ति । अतः सर्वेष्वपि भगवदुक्तानुष्ठानेष्वन्तःप्रणिधानेऽतिप्रयत्नः कार्य इति ॥ ८५९ ॥ ८६० ॥

इह चाधिक-हीनाक्षरश्रुतपाठेऽपायदर्शनार्थमुदाहरणान्याह—

अहिए[2] कुणाल-कविणो हीणे विज्जाहराइदिट्ठंता । बाला-उरातिभोयण-भेसज्जविवज्जआ उभए ॥ ८६१ ॥

अक्षर-बिन्द्वाद्यधिकसूत्रपाठे कुणालनामा राजपुत्रः, कपिश्च वानर उदाहरणम् । हीनाक्षरपाठे तु विद्याधरादयः । अधिक-हीनाक्षरलक्षणे तूभये बाला-ऽऽतुरयोरतिभोजन-भेषजविपर्ययौ बाला-ऽऽतुरातिभोजन-भेषजविपर्ययौ, इति समासः– आतिमात्रं हीनमात्रं च भोजनं यथा बालस्य, भेषजं तु तथाभूतं यथाऽऽतुरस्य दोषाय, तथा सूत्रमपीति भावः ॥ ८६१ ॥

---

१ यथा सर्वदोषरहितमपि निगदतः सूत्रमनुपयुक्तस्य । द्रव्यश्रुतं द्रव्यावासकं च तथा सर्वक्रियाः ॥ ८५९ ॥
उपयुक्तस्य तु स्खलितादिकमपि शुद्धस्य भावतः सूत्रम् । कथयति तथा क्रियाः सर्वा निर्जराफलाः ॥ ८६० ॥
२ अधिके कुणाल-कपी हीने विद्याधरादिदृष्टान्ताः । बाला-ऽऽतुरातिभोजन-भैषज्यविपर्ययावुभयस्मिन् ॥ ८६१ ॥

अथ कोऽयं कुणालनामा राजपुत्र उदाहरणम् ?, इति तत्कथासूचनाय श्लोकमाह– 'चंदगुत्तेत्यादि' । अस्यार्थः कथानकादवसेयः, तच्चेदम्–

पाटलीपुत्रनामनगरे मौर्यवंशसमुद्भवोऽशोकश्रीनामा भूपालः । तस्य चैकस्या राज्याः कुणालनामा तनयः समुत्पन्न¹ । तस्य च भुक्तौ उज्जयिनीनगरी नरपतिना प्रदत्ता । ततश्च सातिरेकाष्टवार्षिके तस्मिन् कुमारे लेखवाहकेनाऽऽगत्याऽशोकश्रीराजाय निवेदितम्, यथा– एतावति वयसि वर्तते युष्मत्पुत्रः । ततश्चान्तःपुरोपविष्टेन भूपतिना स्वहस्तेनैव लिखितः कुमाराय लेखः । तस्य तत्र चेदमलेखि, यथा– 'इदानीमधीयतां कुमारः' । तं च लेखमसंवर्तितमेव मुक्त्वा शरीरचिन्तार्थमुत्थितो नरनाथः । ततश्चैकया राज्या गृहीत्वा वाचितोऽसौ लेखः । चिन्तितं च, यथा– ममापि विद्यते पुत्र², केवलं लघुरसौ, महांश्च कुणालः, ततस्तस्मिन् राज्ययोग्यतां बिभ्रति न मदीयपुत्रस्य राज्यावाप्तिः, ततस्तथा करोमि, यथा कुणालो राज्यस्याऽयोग्यो भवति, अवसरश्चायम् । इति विचिन्त्य निष्ठीवनार्द्रीकृतया हस्तस्थितनयनाञ्जनशलाकयाऽकारस्योपरि प्रदत्तो बिन्दुः । जातं च ततः 'अंधीयतां कुमारः' । ततस्तथैव राज्या मुक्तस्तत्रैव प्रदेशे लेखः । राज्ञा च कथमपि पुनरवाचित एव संवर्तितोऽसौ । गतश्च कुमारसमीपम् । अवधारितश्च केनापि नियोगिना, अमङ्गलश्च विरुद्ध इति मत्वा न वाचितः । कुमारनिर्बन्धे च वाचितः । ततो विज्ञातलेखार्थेन प्रोक्तं कुमारेण– मौर्यवंशोद्भवानामस्माकमाज्ञां भुवनेऽपि न कश्चित् खण्डयति, तत् किमहमेव तातस्याऽऽज्ञां लङ्घयिष्यामि ?, न भवत्येवैतत्, इत्युक्त्वा तत्क्षण एवाऽग्नितप्तां लोहशलाकां गृहीत्वा मुक्तहाहारवे सर्वस्मिन्नपि परिजने निवारयति अञ्जिते अक्षिणी । जातश्चान्धः । ततो विज्ञातसमस्ततद्व्यतिकरो राजा महान्तं खेदं विधाय कुणालस्योज्जयिनीभुक्तस्थाने किमप्यन्यग्राममात्रं दत्तवान् ।

तत्र च स्थितेन कुणालकुमारेण शिक्षिता प्रकर्षवती गीतकला । पुत्रश्चान्यदा तस्य समुत्पन्नः । ततस्तद्राज्यावाप्तिनिमित्तं गतः पाटलीपुत्रं नगरं कुणालः । समाक्षिप्तश्चातीव तन्नगरनिवासी समस्तोऽपि लोकस्तेन गीतकलया । गता च तत्प्रसिद्धिः । भूपालान्तिकं नीतश्चासौ । तत्र कृतं च, यवनिकान्तरे तेन गीतम् । अतीवाक्षिप्तश्च जगाद पृथिवीपतिः– याचस्व भोः !, प्रयच्छामि तव समीहितम् । ततः पठितं कुणालेन– ³

चंदगुत्तपपुत्तो उ बिंदुसारस्स नत्तुओ । असोगसिरिणो पुत्तो अंधो जायइ कागणिं ॥ ८९२ ॥

1 क ग 'धानकम्' । 2 घ छ 'त्रन' । 3 चन्द्रगुप्तप्रपौत्रस्तु बिन्दुसारस्य नप्तृकः । अशोकश्रियः पुत्रोऽन्धो याचते राज्यम् ॥ ८९२ ॥

अस्यायं भावार्थः– पाटलीपुत्रनगरे चाणक्यप्रतिष्ठितो मौर्यः प्रथमं किल चन्द्रगुप्तो राजा बभूव । ततस्तत्पुत्रो बिन्दुसारः समभूत् । तदनन्तरं तु तत्पुत्रोऽशोकश्रीर्जातः । तस्य चान्योऽसौ कुणालः पुत्रः । एवं च सत्येष चन्द्रगुप्तस्य प्रपौत्रः, बिन्दुसारस्य तु नप्तृकः पौत्रः, अशोकश्रीभूपतेस्तु पुत्रः, 'काकणिं' क्षत्रियभाषया राज्यं याचत इति । ततो यवनिकापगमं कारयित्वा किञ्चित् सकौतुकेन राज्ञा सविशेषं पृष्टः सर्वमपि स्वव्यतिकरं कुणालः कथयामास । ततः पृथिवीपतिना पृष्टोऽन्धः– त्वं राज्येन किं करिष्यसि ?। तेन प्रोक्तम्– देव ! मम राज्यार्हः पुत्र उत्पन्नो वर्तते । राज्ञा प्रोक्तम्– कदा ? । कुणालः प्राह– संप्रति । तत् 'संप्रतिः' इत्येव तस्य नाम प्रतिष्ठितम् । राज्यं च तस्मै प्रदत्तमिति । तदेवं यथेहाऽकारस्योपर्येकेनाप्यधिकेन बिन्दुना कुमारस्य नेत्राऽपायो जातः, तथा प्रस्तुतेऽपि सूत्रे बिन्द्वाद्याधिक्यादर्थान्तरप्राप्त्या सर्वानर्थसंभव इति संभावनीयमिति ॥ ८६२ ॥

अथ भावाधिक्येऽन्यदिह लौकिकमुदाहरणम् । तत्सूचनार्थं 'जो जहा वट्टए कालो' इत्यादिश्लोकः । अस्यार्थः कथानकादवसेयः । तच्चेदम्–

कस्मिंश्चिदटवीप्रदेशे सरोवरमेकमासीत् । तच्च लौकिकेषु 'कामिकतीर्थम्' उच्यते । तस्य हि तीरे वञ्जुलनामा वृक्षोऽभूत् । तच्छाखामारुह्य यदि तिर्यक् सरोवरजले निपतति, तदा तीर्थमाहात्म्यात् किल मनुष्यो भवति । यस्तु मनुष्य एव संनिपतति, असौ देवो जायते । यस्तु लोभाधिक्याद् द्वितीयामपि वारां निपतति स यादृशः प्रागासीत् पुनरपि तादृश एव संपद्यते । एवं चान्यदा वानरमिथुनस्य पश्यतो नरमिथुनं वञ्जुलवृक्षशाखातो निपतितं तत्सरोवरजले । संजातं च भास्वरशरीरं देवमिथुनम् । ततो वानरमिथुनमपि तथैव तत्र पतितम् । जातं च प्रवररूपधरं नरमिथुनम् । ततो वानरेण प्रोक्तम्– पुनरपि 'तथैवेह निपतावः, येन देवरूपौ भवावः' । ततोऽसौ निषिद्धो योषिता– ' यद् न ज्ञायते, पुनरपीत्थं कृते किं संपद्यते ?, पर्याप्तं चानेनैव प्रवरमानुषत्वेन, निषिद्धो ह्यतिलोभः सर्वशास्त्रेष्वपि' इति । इत्थं निवार्यमाणोऽपि तयाऽसौ पुरुषो द्वितीयामपि वारां तथैव तत्र निपपात। जातश्च पुनरपि वानरः। ततो गृहीता सा प्रवररूपा योषित् तत्राऽऽयातेन केनापि राज्ञा । संजाता च तस्य वल्लभा पत्नी । वानरस्तु गृहीतो मायेन्द्रजालिकैः, शिक्षितश्च नर्तयितुम् । नीतश्चासौ सकलत्रोपविष्टस्य राज्ञः पुरतः । प्रत्यभिज्ञाता च तेन सा राज्ञी । तयाऽप्युपलक्षितोऽसौ वानरः । धावति च पुनः पुनर्निगृह्यमाणोऽपि राज्ञ्याः संमुखं ग्रहणार्थम् । अतो राज्ञ्या पठितम्–

जो जहा वट्टए कालो तं तहा सेव वानरा[1] ! । मा वंजुलपरिभट्ठो वानरा ! पडणं सर ॥ ८६३ ॥

---

1 यो यथा वर्तते कालस्तं तथा सेवस्व वानर ! । मा वञ्जुलपरिभ्रष्टो वानर ! पतनं स्मर ॥ ८६३ ॥

उत्तानार्थश्चायं श्लोकः । तदेवं यथाऽधिको लोभाभिप्रायः कृतो वानरस्याऽनर्थाय जातः, तथा मात्राद्यधिकं सूत्रमपीति भावनीयमिति ॥ ८६३ ॥

अथाऽक्षरादिहीनसूत्रपाठेऽपायप्रदर्शनार्थमुदाहरणम्—

[1]विज्जाहर रायगिहे उप्पय पडण च हीणदोसेण । कहणो सरणागमणं पयाणुसारिस्स दाण च ॥ ८६४॥

अस्या अप्यर्थः कथानकादवसेयः । तच्चेदम्— राजगृहनगरे भगवान् महावीरः समवसृतः । तदन्तिके च धर्मं श्रुत्वोत्थितायां परिषदि गृहं प्रति गच्छता श्रेणिकराजेन दूरे दृष्टः कोऽपि विद्याधरो विधुरितपक्षः पक्षीव नभस्युत्पात निपातौ विदधानः । ततः समुत्पन्नकौतुकः प्रतिनिवृत्य पुनरपि समवसरणमागतः । पृष्टवांश्च तद्व्यतिकरं सर्वमेव भगवन्तम् । 'कहण त्ति' कथनं च कृतं भगवता— यदस्य खेचरस्य विस्मृतमेकमक्षरं नभोगामिन्या विद्यायाः । ततो न सा स्फुरत्यस्य सम्यक् । अतोऽयमुत्पात निपातौ विदधाति । एतच्चाकर्णितं पितृसमीपस्थितेनाऽभयकुमारेण । ततस्तेन गत्वाऽभिहितो विद्याधरः— यद् भवतो विस्मृतमेकमक्षरं, तदहं लब्ध्वा तव कथयामि, यदि समानसिद्धिकं मां करोष्यस्या विद्यायाः । ततः प्रतिपन्नमिदं खेचरेण । कथितं च पदानुसारिलब्ध्या समुपलभ्य तदक्षरमभयकुमारेण । प्रदत्ता च तस्य पदानुसारिणः खेचरेण विद्या । स्वयं च ततः क्षेमेण प्राप्तो वैताढ्यगिरिशिखरस्थितप्रवरविद्याधरीसंगमसुखानि । तदेवं यथाऽक्षरहीना विद्या न स्फुरति, अनर्थफला च जायते, तथा सूत्रमपीति ॥ ८६४ ॥

अथ हीना ऽधिकाक्षरोभयोदाहरणमाह—

[2]तित्त-कडुभेसयाइं मा णं पीलेज्ज ऊणए देइ । पउणइ न तेहिं अहियेहिं मरइ बालो तहाहारे ॥ ८६५॥

तिक्त-कटुभेषजान्यातुरस्य 'मा पीड्यताऽयमेतैः' इति विचिन्त्य माता-पितृ वैद्यादिर्यदूनानि ददाति तदाऽसौ तैर्न प्रगुणीभवति, हीनमात्रत्वात् । अथ कथमप्यधिकानि प्रयच्छति, तदा तैरधिकमात्रैराक्रान्तोऽसौ म्रियत एवाऽऽतुरः । 'बालो तहाहारे त्ति' तथा तेनैव प्रकारेण हीना-ऽधिके आहारेऽपि बालोऽपायमाप्नोति । एवं सूत्रेऽपि हीना-ऽधिके दोषा वाच्या इति ॥ ८६५ ॥

१ विद्याधरो राजगृहे उत्पातं पतन च हीनदोषेण । कथनं शरणागमनं पदानुसारिणो दान च ॥ ८६४ ॥
२ तिक्त-कटुभेषज्यानि मा एवं पीडयेयुरूनानि ददाति । प्रगुणीभवति न तैरधिकैर्म्रियते बालस्तथाहारे ॥ ८६५ ॥

के पुनस्ते दोषाः ?, इत्याह—

[1]अत्थस्स विसंवाओ सुयभेआओ तओ चरणभेओ। तत्तो मोक्खाभावो मोक्खाभावेऽफला दिक्खा ॥८६६॥

मात्रादिहीनाधिक्ये सूत्रस्य भेदः, सूत्रभेदाच्चा[2]ऽर्थस्य विसंवादः, तद्विसंवादे च क्रियारूपस्य चरणस्य विसंवादः, तद्विसंवादे च मोक्षाभावः, तदभावे च दीक्षावैफल्यमिति। तदेवमुक्तमागमतो द्रव्यावश्यकम् ॥ ८६६ ॥

अथ नोआगमतस्तदभिधित्सुराह—

[3]नोआगमओ जाणय-भव्वसरीरा-ऽइरित्तमावासं। लोइय लोगुत्तरियं कुप्पावयणं जहा सुत्ते ॥ ८६७ ॥

नोआगमतो द्रव्यावश्यकं त्रिविधम्– ज्ञशरीरद्रव्यावश्यकम्, भव्यशरीरद्रव्यावश्यकम्, तदुभयव्यतिरिक्तं द्रव्यावश्यकं च। तत्र सम्यक् पूर्वाधीतावश्यकं सिद्धशिलातलगतजीवविप्रमुक्तं मुनिशरीरमनुभूतभावत्वाज्ज्ञशरीरद्रव्यावश्यकम्। यत् पुनरावश्यकार्थं ज्ञास्यति, न पुनरिदानीं जानाति, तत् सचेतनं देवदत्तादिशरीरं योग्यत्वाद् भव्यशरीरद्रव्यावश्यकम्। एतदुभयव्यतिरिक्तं तु नोआगमतो द्रव्यावश्यकं त्रिविधम्– लौकिकम्, लोकोत्तरम्, कुप्रावचनिकं च। तत्र लौकिकं राजादीनां मुखप्रक्षालनाद्यावश्यकम्। लोकोत्तरं तु ये इमे श्रमणगुणविप्रमुक्ता लिङ्गमात्रधारिणः साध्वाभासाः प्रतिपदमनेकान्यसंयमस्थानान्यासेव्योभयकालं प्रतिक्रमणाद्यावश्यकं कुर्वन्ति तद् विज्ञेयम्। कुप्रावचनिकं तु यत् पाखण्डिनश्चामुण्डाऽऽयतनोपलेपनाद्यावश्यकं कुर्वन्ति तद् बोद्धव्यम्। नोशब्दश्चेह सर्वत्राऽऽगमसर्वनिषेधे द्रष्टव्यः। एतच्च सर्वमपि नोआगमतो द्रव्यावश्यकं सप्रभेदं यथा सूत्रेऽनुयोगद्वाराख्ये प्रोक्तं तथा विज्ञेयमिति ॥८६७॥

इह लोकोत्तरं यद् नोआगमतो द्रव्यावश्यकमुक्तम्; तत्रोदाहरणमाह—

[4]लोउत्तरे अभिक्खणमासेवालोयओ उदाहरणं। स रयणदाहगवाणियनाएण जईहुवालद्धो ॥ ८६८ ॥

लोकोत्तरे नोआगमतो द्रव्यावश्यकेऽभीक्ष्णमासेवकालोचकः साध्वाभास उदाहरणम्। आसेवकश्चासावालोचकश्चेति समासः।

---

१ अर्थस्य विसंवादः श्रुतभेदात् ततश्चरणभेदः। ततो मोक्षाभावो मोक्षाभावेऽफला दीक्षा ॥ ८६६ ॥ २ क. ग. 'दादेव चार्थ'।

३ नोआगमतो ज्ञायक भव्यशरीरा-ऽतिरिक्तमावश्यकम्। लौकिकं लोकोत्तरिकं कुप्रावचनिकं यथा सूत्रे ॥ ८६७ ॥

४ लोकोत्तरेऽभीक्ष्णमासेवकालोचक उदाहरणम्। स रत्नदाहकवणिग्ज्ञातेन यतिभिरुपालब्धः ॥ ८६८ ॥

आसेवकालोचकस्य च योऽगीतार्थगुरुः स खलु रत्नदाहकवणिग्ज्ञातेन गीतार्थयतिभिरुपालभ्यः। इत्यक्षरार्थः। भावार्थस्तु कथानकगम्यः। तच्च कथ्यते–

वसन्तपुरं नाम नगरम्। तत्र चाऽगीतार्थः संविग्नाभास एको गच्छः सूरिसहितो विचरति। तन्मध्ये चैकः साध्वाभासस्तिष्ठति। स च प्रतिदिनमुदकार्द्रहस्तादिदोषदुष्टान्यनेषणीयभक्त-पानकादीनि गृहीत्वाऽऽवश्यककाले महान्तं संवेगमिवोद्वहन् सर्वं गुर्वन्तिकेऽन्वहमालोचयति। गुरुरपि तथैव प्रायश्चित्तं प्रयच्छति। तच्च प्रयच्छन्नगीतार्थत्वेन नित्यमेवं वक्ति– अहो! धर्मश्रद्धालुरयं महाभागः सुखेनाऽऽसेव्यते, दुष्करं च यदित्थमालोच्यते, अतोऽशठत्वादेव शुद्धोऽयम्। एतच्च दृष्ट्वाऽन्ये मुग्धसाधवश्चिन्तयन्ति– अहो! आलोचयितव्यमेवेह साध्यम्, तच्चेत् क्रियते, तदकृत्यासेवनेऽपि न कश्चिद् दोष इति। एवं सर्वस्मिन्नपि गच्छे प्रायः प्रवृत्तमसमञ्जसमिति। इत्थं च व्रजति कालेऽन्यदा गीतार्थसाधुः कश्चित् तत्र गच्छे प्राघूर्णकः समायातः। तेन च सोऽविधिः सर्वोऽपि दृष्टः। ततश्चिन्तितम्– अहो! अनेनाऽगीतार्थगुरुणा सर्वोऽप्ययं नाशितो गच्छः। ततस्तेन भणितो गुरुः– अहो! त्वममुं नित्यमकृत्यासेवकं साधुमित्थं प्रशंसन् भवसि गिरिनगरनृपतेस्तन्नगरनिवासिलोकस्य च सदृशः। कथम्?, इत्यत्रोच्यते–

गिरिनगरं नाम नगरम्। तत्र चैको वणिक् कोटीश्वरो निवसति। स च वैश्वानरभक्तत्वात् प्रतिवर्षं रत्नानामपवरकं भृत्वा वह्निना प्रदीपयति। तं च तथा कुर्वन्तं राजा नगरलोकश्च सर्वदा प्रशंसति, यथा– अहो! वैश्वानरे भक्तिरस्य, यदमुं भगवन्तं प्रतिवर्षमित्थं रत्नैस्तर्पयत्यसौ। एवं च प्रशस्यमानोऽयमादततरः प्रतिसंवत्सरं तथाऽनुतिष्ठति। ततोऽन्यदा प्रचण्डपवनोद्धूतस्तेन प्रदीपितो वह्निः सराजगृहं समस्तमपि नगरं भस्मसात् करोति। ततः सनगरेण राज्ञा 'किमस्माभिरित्थं कुर्वन्नसौ पूर्वं न निषिद्धः?, किं वा प्रशंसितः?' इत्यादिबहु पश्चात्तापं कृत्वा दण्डितः, निर्वासितश्च नगरादसौ वणिगिति।

एवमाचार्य! त्वमप्यविधिप्रवृत्तस्याऽस्य साधोर्नित्यमित्थं प्रशंसां कुर्वन्नमुम्, आत्मानम्, गच्छं च नाशयसि। तस्माद् मथुरापुरीनरपतेः, तन्निवासिलोकस्य च सदृशो भव, यतोऽनर्थभाग् न भवसि। कथम्?, इत्यत्राप्यभिधीयते–

मथुरानगर्यामपि वैश्वानरभक्तेन केनापीश्वरवणिजेत्थमेव रत्नभृतं गृहं प्रदीपयितुमारब्धम्। ततः सनगरलोकेन राज्ञा दण्डितः, तिरस्कृतश्चासौ वणिक्। अटव्यां गृहं कृत्वा किमित्थं न प्रदीपयसि?, इति निष्कासितो नगरादिति। त्वमपीत्थं कुर्वन्नमुम्, आत्मानं, गच्छं चानर्थेभ्यो रक्षसि। तदेव युक्तिभिः शिक्ष्यमाणोऽप्यसौ गुरुरगीतार्थत्वेन साग्रहतया, निर्धर्मतया च स्वप्रकृतेर्न निवर्तते। ततस्तेन प्राघूर्णकसाधुना गच्छसाधवोऽभिहिताः– अलमेवंभूतस्य गुरोर्वशवर्तित्वेन, परित्यज्यतामयम्; अन्यथा सर्वेषामनर्थाय संपत्स्यते। त-

तस्तथैवाऽनुष्ठितं तैरपि । तदेवंभूतस्य गच्छस्य सत्कं नोआगमतो लोकोत्तरं द्रव्यावश्यकमभिधीयत इति । तदेवं सोदाहरणमुक्तं द्रव्यावश्यकम् ॥ ८६८ ॥

अथ भावावश्यकमभिधीयते– तच्च द्विधा– आगमतः, नोआगमतश्च । तदेतदुभयमप्याह–

आगमओ[2] भावावासयं तदत्थोवओगपरिणामो । नोआगमओ भावे परिणामो नाण-किरियासु ॥८६९॥

आगमतो भावावश्यकमावश्यकार्थोपयोगपरिणामः । नोआगमतस्तु ज्ञान-क्रियोभयपरिणामः, मिश्रवचनत्वाद् नोशब्दस्येति॥८६९॥

इदं च त्रिविधमिति दर्शयन्नाह–

लोइय[3] लोउत्तरियं कुप्पावयणं च तं समासेणं । लोउत्तरं पसत्थं सत्थे तेणाहिगारोऽयं ॥८७०॥

तद् नोआगमतो भावावश्यकं त्रिविधम्– लौकिकम्, लोकोत्तरम्, कुप्रावचनिकं च । एवं चोपन्यासः पूर्वं व्यतिरिक्तद्रव्यावश्यके, अत्र च भावावश्यके वन्धानुलोम्यादिना केनापि हेतुना कृतः, यावताऽनुयोगद्वारसूत्रे इत्थमुक्तम्– 'लौकिकम्, कुप्रावचनिकम्, लोकोत्तरं च' इति । तत्र लौकिकं नोआगमतो भावावश्यकम् 'पूर्वाह्णे भारतम्, अपराह्णे रामायणं वाचनीयम्' इत्यादि । कुप्रावचनिकं तु मन्त्रादिपाठपूर्वकमिज्याऽञ्जलिहोमादि । लोकोत्तरं पुनरुपयुक्तस्य श्रमणादेर्मुखवस्त्रिकाप्रत्युपेक्षणा-ऽऽवर्तादिक्रियामिश्रमुभयकालमावश्यकसूत्रोच्चारणम् । एवं सर्वत्र ज्ञान-क्रियामिश्रता भावनीया । इह च त्रिविधेऽपि नोआगमतो भावावश्यके पारमार्थिकाऽनुपमापवर्गसुखप्राप्तिहेतुत्वाल्लोकोत्तरमेव प्रशस्तम् । तदेवेह शास्त्रेऽधिक्रियत इति ॥ ८७० ॥

अथावश्यकस्य पर्यायनामान्यभिधित्सुराह—

तस्साभिन्नत्थाइं[4] सुपसत्थाइं जहत्थनियथाइं । अव्वामोहाइनिमित्तमाह पज्जायनामाइं ॥ ८७१ ॥

तस्याऽऽवश्यकस्य पर्यायनामान्याहेति संबन्धः । कथंभूतानि ?, अभिन्नार्थानि, सुप्रशस्तानि, यथाऽर्थो व्यवस्थितस्तथैव निय-

---

१ क.ख.ग. 'अधुना भा' । २ आगमतो भावावश्यकं तदर्थोपयोगपरिणामः । नोआगमतो भावे परिणामो ज्ञान-क्रिययोः ॥ ८६९ ॥
३ लौकिकं लौकोत्तरिकं कुप्रावचनिकं च तत् समासेन । लोकोत्तरं प्रशस्तं शास्त्रे तेनाऽधिकारोऽयम् ॥ ८७० ॥
४ तस्याऽभिन्नार्थानि सुप्रशस्तानि यथार्थनियतानि । अव्यामोहादिनिमित्तमाह पर्यायनामानि ॥ ८७१ ॥

तानि निश्चितानि। किमिति?, आह– अव्यामोहादिनिमित्तम्; ऐकार्थिकैर्हि पर्यायनामभिर्ज्ञातैरन्यान्यस्थानेष्वन्यान्यनामश्रवणतः शिष्यो न मुह्यति। आदिशब्दाद् नानादेशजविनेयानां सुखेनैवाऽर्थप्रतिपत्तिर्भवतीत्यादि वाच्यमिति ॥ ८७१ ॥

कानि पुनस्तानि पर्यायनामानि?, इत्याह—

[1]आवस्सय अवस्सकरणिज्ज धुव निग्गहो विसोही य। अज्झयणछक्क वग्गो नाओ आराहणा मग्गो ॥ ८७२ ॥

एतानि दश पर्यायनामानि ॥ ८७२ ॥

तत्राऽऽवश्यकमिति कः शब्दार्थः?, इत्याह—

[2]समणेण सावएण य अवस्सकायव्वय हवइ जम्हा। अतोअहो-निसिस्स उ तम्हा आवस्सयं नाम॥८७३॥

श्रमणादिभिरहोरात्रमध्येऽवश्य करणादावश्यकमितीह तात्पर्यमिति ॥ ८७३ ॥

एतदेव सविशेषमाह—

[3]जंवस्स कायव्व तेणावस्सयमिद गुणाणं वा। आवस्सयमाहारो आ मज्जाया-भिविहिवाई ॥ ८७४ ॥

आ वस्स वा जीवं करइ ज नाण-दसण-गुणाण। सन्निज्झ-भावण-च्छायणेहिं वावासय गुणओ॥८७५॥

यद् यस्मादवश्य कर्तव्यं, तेन तस्मादावश्यकमिदमिति। एतत् प्राक्तनगाथायाः पर्यवसितार्थकथनमेव। अथवा, आङ् मर्यादाऽभिविधिवाची, आ– मर्यादया, अभिविधिना वा गुणानामपाश्रय आधार इदमित्यापाश्रयः– गुणाधार इत्यर्थः। नन्वाधारवाचक आपाश्रयशब्दः पुलिङ्गे वर्तते, तत् कथमापाश्रयमिति नपुंसकम्? इति चेत्। न, प्राकृतशैलीवशतोऽदोषादिति। अथवा, ज्ञानादिगुणानामा समन्ताद् वश्यमात्मानं करोतीत्यावश्यकम्, यथा– अन्तं करोतीत्यन्तकः। सांनिध्य-भावना ऽऽच्छादनैर्वाऽऽवासक गुणत इत्यावासकमुच्यते। इदमुक्त भवति– 'वस निवासे' इति गुणशून्यमात्मान गुणैः, आ– समन्ताद् वासयति गुणसांनिध्यमात्मनः करोतीत्या-

१ आवश्यकमवश्यकरणीयं ध्रुव निग्रहो विशुद्धिश्च। अध्ययनषट्कं वर्गो न्याय आराधना मार्गः ॥ ८७२ ॥
२ श्रमणेन श्रावकेण चावश्यकर्तव्यक भवति यस्मात्। अन्तरहर्निशं तु तस्मादावश्यकं नाम ॥ ८७३ ॥
३ यदवश्यं कर्तव्यं तेनावश्यकमिदं गुणानां वा। आपाश्रय आधार आ मर्यादा-ऽभिविधिवाची ॥ ८७४ ॥
आ वश्यं वा जीवं करोति यज्ज्ञान दर्शन-गुणानाम्। सांनिध्य भावना-ऽऽच्छादनैर्वाऽऽवासकं गुणतः ॥ ८७५ ॥

वासकम् । अथवा, यथा वस्त्रं वास-धूपादयः, तथा गुणैरा समन्तादात्मानं वासयति भावयति रञ्जयतीत्यावासकम् । यदि वा 'वस आच्छादने' गुणैरा समन्तादात्मानं च्छादयति- 'छद खट्ट संवरणे' इति दोषेभ्यः संवृणोतीत्यावासकमिति । तदेवं 'आवस्सयं' इत्याद्यं पर्यायनाम व्याख्यातम् ॥ ८७४ ॥ ८७५ ॥

शेषाण्यतिदिशन्नाह—

[1]एवं चिय सेसाइं विउसा सुय-लक्खणाणुसारेण । कमसो वत्तव्वाइं तहा सुय-क्खंधनामाइं ॥ ८७६ ॥

एवमेव शेषाण्यवश्यकरणीयादिनामानि सिद्धान्त-लक्षणानुसारेण क्रमशो विदुषा वक्तव्यानि; तद्यथा- मुमुक्षुभिरवश्यं क्रियत इत्यवश्यकरणीयमिदमुच्यते; तथा, अर्थतो ध्रुवत्वात् शाश्वतत्वाद् ध्रुवम् । निगृह्यन्त इन्द्रिय-कषायादयो भावशत्रवोऽनेनेति निग्रहः । अन्ये तु- प्रवाहतोऽनादिकालीनत्वाद् ध्रुवं कर्म, तद् निगृह्यतेऽनेनेति 'ध्रुवनिग्रहः' इत्येकमेवेदं पर्यायनाम व्याचक्षते । कर्ममलिनस्याऽऽत्मनो विशुद्धिहेतुत्वाद् विशुद्धिः । सामायिकादिषडध्ययनात्मकत्वादध्ययनषट्कम् । 'वृजी वर्जने' वृज्यन्ते दूरतः परिह्रियन्ते रागादयो दोषा अनेनेति वर्गः । अन्ये तु- षडध्ययनकलापात्मकत्वात् 'अध्ययनषड्वर्गः' इतीदमप्येकमेव पर्याय नाम ब्रुवते । अभिप्रेतार्थसिद्धेः सम्यगुपायत्वाद् न्यायः; अथवा, जीव-कर्मसंबन्धापनयनाद् न्यायः । अयमभिप्रायः- यथा कारणिकैर्दृष्टो न्यायो द्वयोरर्थि-प्रत्यर्थिनोर्भूमिद्रव्यादिसंबन्धं चिरकालीनमप्यपनयतीति, एवं जीव-कर्मणोरनादिकालीनमप्याश्रयाश्रयिभावसंबन्धमपनयतीत्यावश्यकमपि न्याय उच्यते । मोक्षाऽऽराधनाहेतुत्वादाराधना । मोक्षपुरप्रापकत्वाद् मार्ग इव मार्ग इति ।

अतिदेशप्रस्तावाद् वक्ष्यमाणान्यप्येकार्थिकनामान्यतिदिशन्नाह- 'तहा सुयक्खंधनामाइं ति' तथा तेनैवोक्तप्रकारेण श्रुत-सूत्र-ग्रन्थ-सिद्धान्त-प्रवचन-ऽऽज्ञो-पदेशा-ऽऽगमादीनि श्रुतैकार्थिकनामानि, गण-काय-निकाय-स्कन्ध-वर्ग-राश्यादीनि च स्कन्धैकार्थिकनामानि श्रुतानुसारेण, लक्षणानुसारेण चाऽर्थतो विदुषा वक्तव्यानीत्यर्थ इति । तदेवं निहितो नामादिन्यास आवश्यकपदस्य ॥ ८७६ ॥

अथ श्रुतपदस्य तं चिकीर्षुरिदमाह-

[2]आगमओ दव्वसुयं वत्ता सुत्तोपओगनिरवेक्खो । नोआगमओ जाणय-भव्वसरीरा-ऽइरित्तमिदं ॥८७७॥

१ एवमेव शेषाणि विदुषा श्रुत-लक्षणानुसारेण । क्रमशो वक्तव्यानि तथा श्रुत-स्कन्धनामानि ॥ ८७६ ॥

२ आगमतो द्रव्यश्रुतं वक्ता श्रुतोपयोगनिरपेक्षः । नोआगमतो ज्ञायक भव्यशरीरा-ऽतिरिक्तमिदम् ॥ ८७७ ॥

इह नाम-स्थापने सुगमत्वाद् नोक्ते । द्रव्यश्रुतं त्वागमतः, नोआगमतश्च । तत्राऽऽगमतो द्रव्यश्रुतं वक्ता तदुपयोगनिरपेक्षः- अनुपयुक्त इत्यर्थः । नोआगमतस्तु त्रिविधम्- ज्ञशरीरद्रव्यश्रुतम्, भव्यशरीरद्रव्यश्रुतम्, तद्व्यतिरिक्तं द्रव्यश्रुतं चेति । तत्राद्यभेदद्वयमावश्यकवदेव बोद्धव्यम् ॥ ८७७ ॥

तद्व्यतिरिक्तं त्विदं किम् ?, इत्याह—

पैत्ताइगय सुत्त सुत्तं च जमडजाइ पंचविहं । आगमओ भावसुयं सुउवउत्तो तओऽणण्णो ॥ ८७८ ॥

इह श्रुतं सूत्रं च द्वे अपि किलैकार्थे । तत्र तल तालयादिभवानि पत्राणि प्रतीतानि, तेषु गतं लिखितं सूत्रं पत्रादिगतम्; आदिशब्दात् पत्रसंघातनिष्पन्नाः पुस्तकाः[२], वस्त्रादयश्च गृह्यन्ते; तेष्वपि लिखितं सूत्रं ज्ञशरीर-भव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यश्रुतमुच्यते । अथवा, अण्डजाद्यपि यदागमे पञ्चविधं सूत्रमुक्तम्; तद्यथा- "अंडय, बोंडय, कीडय, वालय, वागय" * । एतदपि सूत्राभिधानसाम्याद् व्यतिरिक्तं द्रव्यश्रुतमुच्यते । तत्राण्डाच्चतुरिन्द्रियकीटविशेषनिर्वर्तितकोशकाररूपाज्जातमण्डजं लोकप्रतीतं चटकसूत्रमित्यर्थः । बोण्डं वमनीफलं तस्माज्जातं बोण्डजं कर्पाससूत्रमित्यर्थः । कीटजं तु पञ्चविधम्, तद्यथा-"पट्टे, मलए, अंसुए, चीणसुए, किमिराए"* तत्र मूषिकलोमनिष्पन्नं कौतवम्, ऊर्णाद्युद्धरितकिट्टिसनिष्पन्नं सूत्रं किट्टिसम्; अथवा, ऊर्णादीनां द्विकादिसंयोगनिष्पन्नं किट्टिसम्; यदि वा, उक्तशेषाऽश्वादिजीवलोमनिष्पन्नं किट्टिसम् । शेषं प्रतीतम् । सणा-ऽतस्यादिप्रभवं वल्कजम् । तदेतत् सर्वमपि व्यतिरिक्तं द्रव्यश्रुतम् ।

भावश्रुतमपि द्विधा- आगमतः, नोआगमतश्च । तत्र श्रुतोपयुक्तस्तदध्येताऽऽगमतो भावश्रुतम् । ननूपयोग एव भावश्रुतं युज्यते, तत्कथमिह तद्वान् गृह्यते ?, इत्याह 'तओऽणण्णो त्ति' ततः श्रुतोपयोगादनन्य इति कृत्वोपचारतः स एव भावश्रुतमुच्यत इति ॥८७८॥

नोआगमतो भावश्रुतमाह-

---

१ पत्रादिगतं सूत्र सूत्रं च यदण्डजादि पञ्चविधम् । आगमतो भावश्रुतं श्रुतोपयुक्तस्ततोऽनन्यः ॥ ८७८ ॥

२ पुस्तकशब्दस्य पौंस्त्यं न दोषाय, "पुस्तक-मुस्तक-" इति लिङ्गानुशासने तस्य पुनपुंसकत्वेनाऽनुशासनात् ।

३ अण्डजम्, बोण्डजम्, कीटजम्, वालजम्, वल्कजम् । ४ पट्टम्, मलयम्, अंशुकम्, चीनांशुकम्, कृमिरागम् ।

५ औणिकम्, औष्ट्रिकम्, मृगलोमिकम्, कौतवम्, किट्टिसम् । * अनुयोगद्वारसूत्रस्थोऽयं पाठः ।

[1]नोआगमओ भावे लोइय लोउत्तरं पुराभिहियं । सम्मत्तपरिग्गहियं सम्मसुयं मिच्छमियरं ति ॥८७९॥

नोआगमतो भावश्रुतं द्विविधम्– लौकिकं, लोकोत्तरं च । तत्र लौकिकं भारत-रामायणादि । इदं चेहैव पूर्वं श्रुतज्ञानविचारे प्रोक्तम् । लोकोत्तरं त्वङ्गप्रविष्टादि, इदमपि पूर्वं तत्रैवोक्तम् । एतच्च सर्वं सम्यक्त्वपरिगृहीतं सम्यक्श्रुतं, मिथ्यात्वपरिगृहीतं तु मिथ्याश्रुतमिति ॥ ८७९ ॥

अत्र प्रेरकः प्राह—

[2]आगमओ भावसुयं जुत्तं नोआगमे कहं होइ । जइ नागमो न सुत्तं, अह सुत्तमणागमो किह णु ?॥८८०॥

यदागमतो भावश्रुतमुक्तम् तद् युक्तम्– घटत एव । नोआगमतस्तु भावश्रुतं कथं भवति ?– न घटत एवैतदित्यर्थः । तथाहि– नोशब्दस्तावद् निषेधवचनः, ततश्च यदि न- नैवाऽऽगमः, तर्हि न श्रुतम्, तस्याऽऽगमरूपत्वात् । अथ श्रुतम्, तर्ह्यनागमः कथम् ? । तस्माद् नोआगमतो भावश्रुतमिति 'माता वन्ध्या' इत्यादिवद् विरुद्धमेवेति ॥ ८८० ॥

प्रेरक एवाऽऽशङ्क्याह—

[3]उवओगो जम्मत्ते तं तं जइ वागमोऽवसेसं तु । नोआगमो त्ति एवं किमणुवउत्तम्मि दव्वसुयं ? ॥ ८८१ ॥

यदिवा, एवं सिद्धान्तवादी ब्रूयात्– यावन्मात्रे यत्र यत्र श्रुताध्येतरि तदुपयोगस्तत्तदागमतो भावश्रुतम्, यत् त्वशेषमनुपयुक्तस्याऽध्येतुः श्रुतं तद् नोआगमतो भावश्रुतमिति सर्वं सुस्थमिति । हन्त ! तर्हि '[4]आगमओ दव्वसुयं वत्ता सुत्तोवओगनिरवेक्खो' इत्यनेनाऽनुपयुक्ते वक्तरि यत् पूर्वं द्रव्यश्रुतमुक्तं तत् किं स्यात्, तद्विषयस्येदानीं नोआगमतो भावश्रुतत्वेन त्वया प्रतिपाद्यमानत्वात् ?– निर्विषयमेव तत् स्यादिति भावः ॥ ८८१ ॥

पर एवाचार्यमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

[5]अविसुद्धनयमएण व जइ लद्धिसुयमणुवउत्ते वि । भावसुयं चिय पढओ किमणुवउत्तस्स दव्वसुयं ?॥८८२॥

---

१ नोआगमतो भावे लौकिकं लोकोत्तरं पुराभिहितम् । सम्यक्त्वपरिगृहीतं सम्यक्श्रुतं मिथ्येतरदिति ॥ ८७९ ॥
२ आगमतो भावश्रुतं युक्तं नोआगमे कथं भवति ? । यदि नागमो न सूत्रं, अथ सूत्रमनागमः कथं नु ? ॥ ८८० ॥
३ उपयोगो यन्मात्रे तत्तद् यदि वाऽऽगमोऽवशेषं तु । नोआगम इत्येवं किमनुपयुक्ते द्रव्यश्रुतम् ? ॥ ८८१ ॥ ४ गाथा ८७७ ।
५ अविशुद्धनयमतेन वा यदि लब्धिश्रुतमनुपयुक्तेऽपि । भावश्रुतमेव पठतः किमनुपयुक्तस्य द्रव्यश्रुतम् ? ॥ ८८२ ॥

यदि च सूरिरेतद् ब्रूयात्– अविशुद्धनयमतेन श्रुतलब्धिरपि भावश्रुतमुच्यते । ततश्चानुपयुक्तेऽपि लब्धिसंपन्ने जीवे तल्लब्धिरूपं श्रुतं लब्धिश्रुत भावश्रुतमेवाऽङ्गीक्रियते, अन्यत्तु लब्ध्यादिशून्यस्य यत् श्रुत तद् द्रव्यश्रुतम्, इति न तस्य निर्विषयतेति भावः । हन्त ! तर्ह्यनुपयुक्तस्य पठतो वक्तुः किं द्रव्यश्रुतम् ?, तस्यापि श्रुतलब्धिसद्भावतो भावश्रुतप्राप्त्या तदवस्थैव द्रव्यश्रुतस्य निर्विषयतेति भावः । न हि श्रुतलब्धिरहितः कोऽपि पठति । तस्मादेतदपि वाङ्मात्रत्वाद् न किञ्चिदिति ॥ ८८२ ॥

अथाचार्यः प्रतिविधानमाह—

आगम सुओवओगो सुद्धो चिय न चरणाइसंमिस्सो। मीसेऽवि वा विवक्खा सुयस्स चरणाइभिन्नस्स ॥८८३॥[1]

इह तावत् सर्वस्याप्यस्य प्रक्रमस्य भावार्थ उच्यते– परेण निषेधवचनं नोशब्दमवगम्य पूर्वपक्षः कृतः । आचार्यस्तु मिश्रवचनं नोशब्दं चेतसि निधाय प्रतिविधत्ते । मिश्रवचनेनापि नोशब्देन द्रव्यश्रुतम्, आगमतो भावश्रुतम्, नोआगमतो भावश्रुतं चेत्येतत्त्रितयं कथं पृथगुपपद्यते ? इति चेत्।उच्यते–अनुपयुक्तस्य श्रुताध्येतुस्तावद् द्रव्यश्रुतं 'आगम त्ति' एकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वादागमतो भावश्रुतमुच्यते । किम् ?, इत्याह–शुद्ध एव श्रुतोपयोगः, न चरणादिमिश्रः । यदि वा, चरणादिमिश्रेऽपि श्रुतोपयोगे तद्भिन्नश्रुतोपयोगस्य विवक्षा क्रियते । इदमुक्त भवति–चरणादिमिश्रमपि श्रुतोपयोगं भिन्न विवक्षितत्वादागमतो भावश्रुतमुच्यत इति ॥ ८८३ ॥

तर्हि नोआगमतो भावश्रुतं किम् ?, इत्याह—

चरणाइसमेयम्मि उ उवओगो जो सुए न तओ समए। नोआगमो त्ति भण्णइ नोसद्दो मीसभावम्मि ॥८८४॥[2]

चरणादिसमेते तु श्रुते यश्चरणादिमिश्र उपयोगस्तकोऽसौ समयप्रसिद्ध्या नोआगमतो भावश्रुतमुच्यते । नोशब्दश्चेह मिश्रवचन इति । निषेधवचनस्तु नोशब्दोऽत्र नेष्यते, यतोऽसौ सर्वनिषेधवचनो वा स्यात्, देशनिषेधवचनो वा ? ॥ ८८४ ॥

तत्र सर्वनिषेधवचनत्वे नोशब्दस्य दोषमाह–

सव्वनिसेहे दोसो सव्वसुयमणागमो पसज्जेज्जा । होज्जा वाऽणागमओ सुयवज्जमणागमसुयं तु ॥८८५॥[3]

---

1 आगमतः श्रुतोपयोगः शुद्ध एव न चरणादिसंमिश्रः । मिश्रेऽपि वा विवक्षा श्रुतस्य चरणादिभिन्नस्य ॥ ८८३ ॥
2 चरणादिसमेते तूपयोगो यः श्रुते सकः समये । नोआगम इति भण्यते नोशब्दो मिश्रभावे ॥ ८८४ ॥
3 सर्वनिषेधे दोषः सर्वश्रुतमनागमः प्रसज्येत । भवेद् वाऽनागमतः श्रुतवर्जमनागमश्रुतं तु ॥ ८८५ ॥

सर्वनिषेधवचने नोशब्देऽत्र गृह्यमाणे दोषः प्रसज्यते । कः ?, इत्याह– 'सव्वसुयमित्यादि' नोआगमतो भावश्रुतमिति कोऽर्थः ?– अनागमः सर्वमपि यद् भावश्रुतमिति– सर्वनिषेधवाचकत्वे नोशब्दस्य सर्वस्यापि भावश्रुतस्याऽऽगमत्वनिषेधः स्यादिति भावः। अयुक्तं चैतत्, श्रुतस्यागमत्वेन सुप्रतीतत्वात्। अथवा, सर्वनिषेधवाचके नोशब्दे नोआगमतो भावश्रुतमित्ययमर्थः स्यात्। कः ?, इत्यत्रोच्यते– अनागमतोऽनागमत्वात् श्रुतवर्जं मत्यादिचतुष्टयात्मकं यदनागमरूपं ज्ञानं तद् श्रुतं भावश्रुतं भवेदिति– अश्रुतरूपस्यापि मत्यादिज्ञानचतुष्टयस्य श्रुतप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥ ८८५ ॥

देशनिषेधवचनेऽप्यत्र नोशब्दे दूषणमाह—

देसेनिसेहे सयलं नोआगमओ सुयं न पावेज्जा । भिन्नं पि व तं देसो चरणाईणं पसज्जेज्जा ॥ ८८६ ॥

देशनिषेधवचने नोशब्दे सकलमाप्याचारादि श्रुतं नोआगमतो भावश्रुतं न प्राप्नुयात्– न स्यात्, किन्तु तदेकदेश एव नोआगमतो भावश्रुतं स्यादित्यर्थः। सर्वश्रुतस्य चैतदिष्यते, समस्तस्यापि द्वादशाङ्गणिपिटकस्य ज्ञान-दर्शन-चारित्रपर्यायपिण्डात्मकत्वाद् नोआगमत्वेन सिद्धान्ते रूढत्वात्; एतच्च मिश्रवचन एव नोशब्दे घटते, नान्यथेति भावः। अत्रैकदेशनिषेधपक्षे दूषणान्तरमाह– 'भिन्नं पि वेत्यादि' 'वा' इत्यथवा, भिन्नमपि पृथग्भूतमपि सत् तद् भावश्रुतं चरणादीनामेकदेशः प्रसज्येत; अभिन्नदेशं चेष्यते तच्चरणादिभिः सह, धात्वञ्जनकपिशवर्णकवत्; अन्यथा संकरैकत्वादिदोषप्रसङ्गादिति ॥ ८८६ ॥

किञ्च, देशनिषेधको नोशब्द एकदेशवाचकः, तत्र चापरोऽपि दोषः। कः ?, इत्याह—

होज्ज व नोआगमओ सुओवउत्तो वि जं स देसम्मि । उवजुज्जइ न उ सव्वे तेणायं मीसभावम्मि॥८८७॥

यः श्रुतोपयुक्तः पूर्वमागमतो भावश्रुतमुक्तः, सोऽपि नोशब्दस्य देशवचनत्वे नोआगमतो भावश्रुतं भवेत्। कुतः ?, इत्याह– यद् यस्मात् स श्रुतैकदेश एवोपयुज्यते, न तु सर्वस्मिन्नपि श्रुते, सर्वस्यापि श्रुतस्याऽनन्ताभिलाप्यार्थविषयत्वात्, एतदुपयोगस्य चैकदाऽसंभवात्। ततश्चैकदेशवचनत्वे नोशब्दस्याऽयं नोआगमः। तस्माद् येनैवं सति आगम-नोआगमभावश्रुतयोरविशेषः प्राप्नोति, तेनाऽयं नोशब्दो मिश्रभावे ग्राह्य इति ॥ ८८७ ॥

१ क.ठी. 'न प्र'। २ देशनिषेधे सकलं नोआगमतः श्रुतं न प्राप्नुयात्। भिन्नमपि वा तद् देशश्चरणादीनां प्रसज्येत ॥ ८८६ ॥
३ भवेद् वा नोआगमतः श्रुतोपयुक्तोऽपि यत् स देशे। उपयुज्यते न तु सर्वस्मिन् तेनाऽयं मिश्रभावे ॥ ८८७ ॥

अथ प्रेरकाभिप्रायमाशङ्कमान आह—

आह ननु मीसभावे नाभिहिओ, अभिहिओ य नोसद्दो । देसे तदन्नभावे दव्वे किरियाए भावे य ॥८८८॥

आह– प्रतिषेधवाचकत्वाद् नोशब्दो मिश्रभावे न क्वचिदाभिहितः । किं तर्हि ?, देशादिषु पञ्चस्वर्थेष्वभिहितः । तत्र देशे नोघटो घटैकदेश उच्यते, यतो घटैकदेशस्तावदघटो न वक्तव्यः, नापि घटः, किं तर्हि ?, नोघटः । तथाहि– घटैकदेशस्य ग्रीवादेरघटत्वे तदन्यदेशानामपि तद्वदेवाऽघटत्वात् सर्वघटाभावप्रसङ्गः, एवं पट-शकटादावप्यभावप्रसङ्गेन सर्वशून्यतापत्तिः । नापि घटैकदेशो घटः, एवं हि प्रत्यवयवं घटप्राप्त्यैकस्मिन्नपि घटे घटबाहुल्यापत्तिः, तथा च सत्येकघटविषयप्रवृत्ति निवृत्त्यादिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात् पारिशेष्याद् घटैकदेशो नोघट एवोच्यते, पर्यायशब्दत्वादनयोः । तदन्यभावेऽपि नोशब्दो दृश्यते, यथा 'नोघट.' इत्युक्ते तदन्यः पटादिः प्रतीयते, यथा 'नो ब्राह्मणः' इत्यभिहिते क्षत्रियादिर्गम्यते । द्रव्ये तु नोशब्दो घटैकदेशवचनादिः– नो घटः, नो पटः, नो स्तम्भ इत्यादिघटाद्येकदेशवाचक इत्यर्थः । ननु देशवाचकादस्य को भेदः ?, इति चेत् । उच्यते– तत्र घटादिसंबद्ध एव तदेकदेशो नोघटादिरुक्तः, अत्र तु स एव घटाद्येकदेशो ग्रीवादिः पृथग्भूतो रथ्यादिपतितः स्वतन्त्र एव गृह्यते । स च घटादेः पार्थक्येन वर्तमानत्वात् पृथगेव स्वतन्त्रं द्रव्यम्, इति द्रव्ये नोशब्दः । क्रियानिषेधवचनो नोशब्दः– 'नो पचति, नो पक्तव्यमित्यादि । भावनिषेधे तु नोशब्दो 'नो शय्यते, नो स्थीयते' इत्यादि । भाव क्रिययोश्च विशेषः सिद्ध-साध्यतादिरूपः कोऽपि शब्दशास्त्रादिगतो बोद्धव्यः । इत्येवं विवक्षावशाद् देशादिष्वर्थेषु दृष्टो नोशब्दः, न तु मिश्रभाव इति ॥ ८८८ ॥

अत्रोत्तरमाह—

सच्चमय देसाईसु तहवत्थवसेण सद्दविणिओगो । अमियत्था य निवाया जुज्जइ तो मीसभावे वि ॥८८९॥

सत्यम्, देशप्रतिषेधादिवचनोऽप्य नोशब्दः, तथाप्यर्थवशाच्छब्दानां विनियोगः– यो यत्राऽर्थो घटते, तस्मिन्नर्थे तत्र ते प्रयुज्यन्त इत्यर्थः। आह– नन्वेकस्यापि शब्दस्य किमनेकार्था विद्यन्ते, येनैवमुच्यते ?, इत्याशङ्क्याह– द्योतकत्वेनापरिमितार्थाश्च निपाता इति मिश्रवचनोऽपि प्रयुज्यते नोशब्दः, न किञ्चित् क्षूयत इति ॥ ८८९ ॥

१ आह ननु मिश्रभावे नाभिहित', अभिहितश्च नोशब्द' । देशे तदन्यभावे द्रव्ये क्रियायां भावे च ॥ ८८८ ॥ २ क ग 'स्याभा' । ३ क ग 'टक' ।
४ क ख ग. 'दाद' । ५ सत्यमथ देशादिषु तथाऽप्यर्थवशेन शब्दविनियोगः । अमितार्थाश्च निपाता युज्यते ततो मिश्रभावेऽपि ॥ ८८९ ॥

अथवा, देशवचनोऽपि भवत्वत्र नोशब्दः, न कश्चिद् दोषः, इति दर्शयन्नाह—

[1]अविसेसियसंमिस्सोवओगदे[2]सु त्ति वा सुयं काउं । नोआगमभावसुए नोसद्दो होज्ज देसे वि ॥ ८९० ॥

अविशेषितश्चासौ ज्ञान-दर्शन-चारित्राणां परिपूर्णघटादिरिवाऽखण्डः संमिश्रोपयोगश्चाविशेषितसंमिश्रोपयोगस्तस्य घटादेर्ग्रीवादिरिव श्रुतं देश एकदेश इति कृत्वा नोआगमतो भावश्रुते विचार्ये नोशब्दो देशेऽपि युज्यते । इदमुक्तं भवति– यथा सामान्येन परिपूर्णघटादेरिहाऽखण्डस्यैकदेशो ग्रीवादिर्नोघट उच्यते, एवमविशेषितभेदस्य ज्ञान-क्रियापरिणामरूपस्याऽखण्डस्य वस्तुनः श्रुतमेकदेश इति कृत्वा ज्ञान-क्रियापरिणामो नोआगमतो भावश्रुतमिति स्थितम् ॥ ८९० ॥

अथ मतान्तरमुपदर्श्य परिहरन्नाह—

[3]नोआगमओ केई सद्दसहायमुवओगमिच्छंति । नणु सुतरमागमत्तं हि दव्व-भावागमे जुत्तं ॥ ८९१ ॥

केचिदाचार्याः शब्दसहायं श्रुतोपयोगं नोआगमतो भावश्रुतमिच्छन्ति । अयमभिप्रायः– श्रुतोपयोगपूर्वकं ब्रुवाणस्य यः श्रुतोपयोगसहितः शब्दः स नोआगमतो भावश्रुतम् । तत्र किलोपयोग-शब्दसमुदाये उपयोगलक्षणस्याऽऽगमस्यैकदेशत्वात्, शब्दानिरपेक्षं तूपयोगमात्रमागमतो भावश्रुतमिति । एतच्चायुक्तमिति दर्शयति– 'नण्वित्यादि' नन्वत्र हि स्फुटं श्रुतोपयोगो भावागमः, शब्दस्तु द्रव्यागमः, इति सुतरामागमत्वमेव युक्तम्; आगमत एव श्रुतं युज्यते, न तु नोआगमत इत्यर्थः । यदि हि केवलोऽपि श्रुतोपयोग आगम उच्यते, तर्हि द्वितीये शब्दलक्षणे द्रव्यागमे मिलिते सुतरामयमागम एव युज्यते, न तु नोआगमः, आगमा-ऽनागमसमुदाय एवं तस्य युज्यमानत्वादिति भावः ॥ ८९१ ॥

पराभिप्रायमेवाशङ्क्य निराचिकीर्षुराह–

[5]अह नागमो त्ति सद्दो नोआगमया य तदहियत्तणओ । आगमओ दव्वसुयं किह सद्दो नागमो जइ सो ? ॥८९२॥

अथ परो मन्येत– शब्द आगमो न भवति, तत उपयोगस्य तदधिकत्वादनागमरूपशब्दाधिकत्वाद् नोआगमता, आगमा-ऽनागमसमुदाये आगमस्यैकदेशत्वाद् नोआगमत्वमित्याभिप्रायः । अत्र सूरिराह– हन्त ! यद्यसौ शब्द आगमो न भवति तर्ह्यागमतो द्रव्यश्रुतं

१ अविशेषितसंमिश्रोपयोगदेश इति वा श्रुतं कृत्वा । नोआगमभावश्रुते नोशब्दो भवेद् देशेऽपि ॥ ८९० ॥ २ क.ग. 'देसो त्ति' ।
३ नोआगमतः केचित् शब्दसहायमुपयोगमिच्छन्ति । ननु सुतरामागमत्वं हि द्रव्य-भावागमयोर्युक्तम् ॥ ८९१ ॥ ४ घ.छ. 'य यु' ।
५ अथ नागम इति शब्दो नोआगमता च तदधिकत्वतः । आगमतो द्रव्यश्रुतं कथं शब्दो नागमो यदि सः ? ॥ ८९२ ॥

स्यात् ? । सुमतीतमप्यस्मेत्यमागमतो द्रव्यश्रुतत्वं न स्यात्, अनागमत्वात् । तस्माद् द्रव्यत आगम एवाऽयम्, अतो द्रव्यागमसहायो भावागम आगमत एव भावश्रुतम्, न तु नोआगमत इति स्थितम् ॥ ८९२ ॥

अथान्यदपि मतान्तरमुपन्यस्य दूषयति—

अन्ने नोआगमओ सामित्ताणासिय सुयं बेंति । जइ न सुयमणुवओगे णणु सुयरमणासियं नत्थि ॥८९३॥

अन्ये तु केचनाऽप्याचार्याः स्वामिनमाश्रितं श्रुतोपयोग भावश्रुतं ब्रुवते, स्वाम्यनाश्रितं तु तमेव नोआगमतो भावश्रुतं सुवते, एतच्चातिफल्गुवेति दर्शयति— 'जईत्यादि' यद्यनुपयुक्तेऽपि वक्तरि श्रुतं नोक्तम्, किन्तु विशिष्टेऽपि तस्मिन् स्वामिनि द्रव्यश्रुतमेव पूर्वमभिहितम्; मूढ ! तर्हि सुतरामेवाऽनाश्रितं भावश्रुत नास्ति, स्वामिनमन्तरेण पुस्तकादिलिखिते श्रुते उपयोगस्य दूरोत्सारितत्वात्, उपयोगमन्तरेण च भावश्रुतस्य सर्वथाऽसत्त्वात्; 'स्वाम्यनाश्रितं च श्रुत क्वाप्यस्ति' इति प्रतिपादयितुमेहासाहसिकत्वमिति यत् किञ्चिदेतदिति । तदेवमुक्तं नोआगमतोऽपि भावश्रुतम् ॥ ८९३ ॥

अथ श्रुतस्यैकार्थिकनामान्याह—

सुय-सुत्त-गथ-सिद्धंत-सासणे आण-वयण उवएसो । पण्णवण आगमो वि य एगट्ठा पज्जया सुत्ते ॥८९४॥

एतेषां च नाम्नामर्थः प्रागतिदेशेनोक्त एवेति । तदेवं विहितः श्रुतस्यापि नामादिन्यासः ॥ ८९४ ॥

अथ स्कन्धस्य तमभिधातुमाह—

खंधपएऽणुवउत्तो वत्ताऽऽगमओ स दव्वखंधो उ । नोआगमओ जाणय-भव्वसरीरा-ऽइरित्तोऽय ॥८९५॥

इहापि नाम स्थापने सुखमरूपणीयत्वाद् नोक्ते । द्रव्यस्कन्धस्त्वागमतः स्कन्धपदेऽनुपयुक्तो वक्ता । नोआगमतस्तु ज्ञशरीरद्रव्यस्कन्धः, भव्यशरीरद्रव्यस्कन्धः, तदुभयव्यतिरिक्तद्रव्यस्कन्धश्चेत्येवं त्रिविधोऽयमिति ॥ ८९५ ॥

तत्र व्यतिरिक्तद्रव्यस्कन्धः सचित्तादिभेदात् पुनरपि त्रिविध इति दर्शयति—

---

१ अन्ये नोआगमतः स्वामित्वानाश्रितं श्रुत ब्रुवन्ति । यदि न श्रुतमनुपयोगे ननु सुतरामनाश्रित नास्ति ॥ ८९३ ॥
२ श्रुत-सूत्र-ग्रन्थ-सिद्धान्त-शासनानि आज्ञा-वचने उपदेशः । प्रज्ञापनमागमोऽपि चैकार्थाः पर्यायाः सूत्रे ॥ ८९४ ॥
३ स्कन्धपदेऽनुपयुक्तो वक्ताऽऽगमतः स द्रव्यस्कन्धस्तु । नोआगमतो ज्ञायक-भव्यशरीरा ऽतिरिक्तोऽयम् ॥ ८९५ ॥

[1]सचित्तो अचित्तो मीसो य समासओ जहासंखं । दुपयाई दुपएसाइओ य सेणाइदेसाई ॥ ८९६ ॥

व्यतिरिक्तद्रव्यस्कन्धः समासतः संक्षेपेण तावत् सचित्ता-ऽचित्त-मिश्रभेदात् त्रिविधः । स च यथासंख्यं द्विपदादिर्द्रष्टव्यः, तथाहि– द्विपदा-ऽपद-चतुष्पदरूपः सचित्तस्कन्धः । तत्र द्विपदं मनुष्य-शुक-सारिकादि, अपदं दाडिमा-ऽऽम्र-बीजपूरकादि, चतुष्पदं तु गवादि । द्विप्रदेशिकादिरनन्ताणुकस्कन्धपर्यवसानोऽचित्तस्कन्धः सेनाग्रा हस्त्य-श्व-रथ-पदाति-खड्ग-कुन्ताद्यात्मकः पाश्चात्य-मध्यमा-ऽग्रदेशरूपो मिश्रस्कन्धः । आदिशब्दाद् ग्राम-नगराद्येकदेशपरिग्रहः ॥ ८९६ ॥

अथवा व्यतिरिक्तस्कन्धस्य प्रकारान्तरेण त्रैविध्यमाह—

[2]अहवा कसिणो अकसिणो अणेगदव्वो स एव विण्णेओ । देसाऽवचिओवचिओ अणेगदव्वो विसेसोऽयं ॥८९७॥

अथवा स एव व्यतिरिक्तस्कन्धोऽन्यथा त्रिविधो विज्ञेयः, तद्यथा– कृत्स्नस्कन्धः, अकृत्स्नस्कन्धः, अनेकद्रव्यस्कन्धश्चेति । यस्मादन्यो बृहत्तरः स्कन्धो नास्ति स कृत्स्नः परिपूर्णः स्कन्धः कृत्स्नस्कन्धः, स च हयस्कन्धः, गजस्कन्धः, नरस्कन्ध इत्यादि । आह– यद्येवम्, प्रकारान्तरमसिद्धम्, सचित्ततुरङ्गमादिस्कन्धस्यैव संज्ञान्तरेणोक्तत्वात् । नैवम्, यतः प्राक् सचित्तस्कन्धाधिकारात् तथाऽसंभविनोऽपि बुद्ध्या निकृष्य जीवा एवोक्ताः, इह तु जीव-तदधिष्ठितशरीरावयवलक्षणः समुदायः कृत्स्नस्कन्धत्वेन विवक्षितः, अतोऽभिधेयभेदात् सिद्धं प्रकारान्तरत्वम् । अस्त्वेवम्, केवलं हयादिस्कन्धस्य कृत्स्नत्वं नोपपद्यते, तदपेक्षया गजादिस्कन्धस्य बृहत्तरत्वात् । नैतदेवम्, यतोऽसंख्येयप्रदेशात्मको जीवः, तदधिष्ठिताश्च शरीरपुद्गला इत्येवंभूतः समुदाय एव हयादिस्कन्धत्वेन विवक्षितः, जीवस्य चासंख्येयप्रदेशात्मकतया सर्वत्र तुल्यत्वाद् गजादिस्कन्धस्य बृहत्तरत्वमसिद्धम् । यदि हि जीवप्रदेश-पुद्गलसमुदायः सामस्त्येन वर्धेत, तदा स्याद् गजादिस्कन्धस्य बृहत्त्वम्, तच्च नास्ति, समुदायस्य वृद्ध्यभावात्, केवलपुद्गलवृद्धि-हान्योश्चेहाऽविवक्षितत्वात्, इति सर्वत्र हयादौ कृत्स्नस्कन्धत्वं न विरुध्यते । अन्ये तु पूर्वं सचित्तस्कन्धविचारे जीव-तदधिष्ठितशरीरपुद्गलसमुदायः सचित्तस्कन्धः, अत्र तु शरीराद् बुद्ध्या पृथक् कृतो जीव एव केवलः कृत्स्नस्कन्ध इति व्यत्ययं व्याचक्षते । तदत्र व्याख्याने प्रेर्यमेव नास्ति, हय-गजादि-जीवानां प्रदेशतो हीनाधिक्याभावेन कृत्स्नस्कन्धत्वस्य सर्वत्राविरोधादिति ।

---

१ सचित्तोऽचित्तो मिश्रश्च समासतो यथासंख्यम् । द्विपदादिर्द्विप्रदेशादिकश्च सेनादिदेशादिः ॥ ८९६ ॥

२ अथवा कृत्स्नोऽकृत्स्नोऽनेकद्रव्यः स एव विज्ञेयः । देशाऽपचितोपचितोऽनेकद्रव्यो विशेषोऽयम् ॥ ८९७ ॥

अथाऽकृत्स्नस्कन्ध उच्यते– यस्मादन्यो बृहत्तरः स्कन्धोऽस्ति, सोऽपरिपूर्णत्वादकृत्स्नस्कन्धः[1], स च द्विप्रदेशिकादिर्यावत् सर्वोत्कृष्टानन्तपरमाणुसन्ततिनिष्पन्न एकेन परमाणुना न्यूनस्तावद् विज्ञेयः। उत्कृष्टानन्ताणुस्कन्धापेक्षया ह्येकपरमाणुन्यूनोत्कृष्टानन्ताणुकोऽकृत्स्नस्कन्धः, तदपेक्षया तु परमाणुद्वयन्यूनोत्कृष्टानन्ताणुकोऽकृत्स्नस्कन्धः। एवमेकैकपरमाणुहान्या तावद् नेय यावत् त्रिप्रदेशिकस्कन्धापेक्षया द्विप्रदेशिकस्कन्धोऽकृत्स्नस्कन्धः। अत एव प्रागुक्ताचित्तस्कन्धादस्य भेदः; पूर्वं हि द्विप्रदेशिकादेः परिपूर्णोत्कृष्टानन्ताणुस्कन्धपर्यन्तस्य सर्वस्याप्यचित्तस्कन्धस्य सामान्येन संग्रहात्; अत्र त्वेकः परिपूर्णोत्कृष्टानन्ताणुको न संगृह्यते, तस्य कृत्स्नस्कन्धत्वादिति।

अथानेकद्रव्यस्कन्ध उच्यते– अनेकैः सचित्ता-ऽचित्तलक्षणैर्द्रव्यैर्निष्पन्नः स्कन्धोऽनेकद्रव्यस्कन्धः। स च हय-गजादिस्कन्ध एव। कथंभूतः?, इत्याह– 'देसोऽवचिओवचिओ सि' अपचितश्चासावुपचितश्चापचितोपचितः, देशेऽपचितोपचितो देशापचितोपचितः। इदमुक्तं भवति– देशे नख दशन-केशादिलक्षणेऽपचितो जीवप्रदेशैर्विरहितो देशापचितः, अन्यस्मिंस्तु पृष्ठ हृदय-बाहू र्वादिलक्षणे देशे उपचितो जीवप्रदेशैर्व्याप्तो देशोपचितः– विशिष्टैकपरिणामपरिणतसचेतना ऽचेतनदेशसमुदायात्मको हयादिस्कन्धोऽनेकद्रव्यस्कन्ध इत्यर्थः। आह– यद्येवम्, कृत्स्नस्कन्धादस्य को विशेषः?। उच्यते–तत्र किल हयादिर्यावानेव जीवप्रदेशैर्व्याप्तस्तावानेव कृत्स्नस्कन्धत्वेन विवक्षितः, न तु जीवप्रदेशाव्याप्तनखाद्यपेक्षयापि; अत्र तु नखादियुक्तोऽनेकद्रव्यस्कन्धः, इति विशेषः। तर्हि पूर्वोक्ताद् मिश्रस्कन्धादस्य को भेदः?। उच्यते– तत्राऽश्व गजादिजीवानां खड्गाद्यजीवानां च पृथग्व्यवस्थितानां समूहकल्पनया मिश्रस्कन्धत्वमुक्तम्, अत्र तु जीवप्रयोगतो विशिष्टैकपरिणामपरिणतानां सचेतना ऽचेतनद्रव्याणामनेकद्रव्यस्कन्धत्वम्, इति भेदः। अत एवाऽऽह– 'विसेसोऽयं' इति। कृत्स्नस्कन्धाद् मिश्रस्कन्धाद्यायमनन्तरोक्तोऽस्यानेकद्रव्यस्कन्धस्य विशेषो भेद इति। तदेवमुक्तो द्रव्यस्कन्ध इति ॥८९७॥

अथ भावस्कन्धमाह—

आगमभावक्खंधो खंधपयत्थोवओगपरिणामो। नोआगमओ भावम्मि नाण-किरिया-गुणसमूहो ॥८९८॥

आगमतो भावस्कन्धः। कः?, इत्याह– स्कन्धपदार्थोपयोगपरिणामः। नोआगमतस्तु भावस्कन्धो ज्ञान-क्रिया गुणसमूहः। ज्ञानमज्ञानश्यक-श्रुत-स्कन्धावबोधोपयोगलक्षणम्, क्रिया तदुक्तसामाचारीकरणरूपा, गुणास्तु मूलगुणो त्तरगुणभेदभिन्नाः, तेषां समूहः समुदायो मीलको ज्ञान क्रिया गुणसमूह इति ॥ ८९८॥ ॥४२५॥

1 आगमभावस्कन्धः स्कन्धपदार्थोपयोगपरिणामः। नोआगमतो भावे ज्ञान-क्रिया-गुणसमूह ॥ ८९८ ॥

स च ज्ञान-क्रिया-गुणसमूहः कः ?, इत्याह—

सामाइयाइयाणं छण्हज्झयणाण सो समावेसो । नोआगमो त्ति भण्णइ नोसद्दो मीसभावम्मि ॥८९९॥

स च ज्ञान-क्रिया-गुणसमूहोऽत्र वक्ष्यमाणस्वरूपाणां सामायिकादीनां षण्णामध्ययनानां समावेशः समुदाय उच्यते, अस्यैव ज्ञान-क्रिया-गुणमयत्वात् । अयं च नोआगमो भण्यते । कुतः ?, इत्याह– यतो नोशब्दो मिश्रभावे वर्तते, मिश्रश्चैष ज्ञान-क्रिया-गुणोपयोग इति । तदेवमुक्तो भावस्कन्धोऽपि ॥८९९॥

अथ स्कन्धस्यैकार्थिकनामान्याह—

गैण-काय-निकाए य खंधे वग्गे तहेव रासी य । पुंजे पिंडे नियरे संघाए आउल समूहे ॥९००॥

एषामपि स्कन्धैकार्थनाम्नामर्थः प्रागतिदेशतः प्रोक्त एवेति । तदेवमावश्यकस्य श्रुतस्य स्कन्धस्य च विहितो नामादिन्यासः । अथास्य पदत्रयस्यापि समास उच्यते । षण्णां श्रुतविशेषाणां स्कन्धः श्रुतस्कन्धः, आवश्यकं च तत् श्रुतस्कन्धश्चावश्यकश्रुतस्कन्धः । अथवा, आवश्यकं च तत् श्रुतं चावश्यकश्रुतम्, तस्य षडध्ययनसमुदायात्मकः स्कन्ध आवश्यकश्रुतस्कन्ध इति । उक्तं शास्त्राभिधानम् ॥ ९०० ॥

अथ सामायिकाद्यध्ययनानामर्थाधिकारदर्शनार्थं प्रस्तावनामाह–

"किं पुण छक्कज्झयणं, जेण च्छलत्थाहिगारविणिउत्तं । सामाइयाइयाणं ते य इमे छ ज्जहासंखं ॥९०१॥

आह–किं पुनरिह कारणम्, येन षडध्ययनमिदमावश्यकम्-षड् अध्ययनानि यत्र तत् षडध्ययनमिति समासः ? । अत्रोच्यते– येन षड्भिरर्थाधिकारैर्विनियुक्तं निबद्धम् । ते च षडर्थाधिकाराः सामायिकादीनां षण्णामध्ययनानां यथासंख्यमेते द्रष्टव्या इति ॥९०१॥

के पुनस्ते ?, इत्याह—

---

१ सामायिकादिकानां षण्णामध्ययनानां स समावेशः । नोआगम इति भण्यते नोशब्दो मिश्रभावे ॥ ८९९ ॥

२ गण-काय निकायाश्च स्कन्धो वर्गस्तथा राशिश्च । पुञ्जः पिण्डो निकरः संघात आकुलः समूहः ॥ ९०० ॥ ३ 'काए य निकाए खंधे' इत्यनुयोगद्वारसूत्रे । ४ प. छ.'मूहो' । ५ किं पुनः षडध्ययनं, येन षडर्थाधिकारविनियुक्तम् । सामायिकादिकानां ते चेमे षड् यथासंख्यम् ॥ ९०१ ॥

सावज्जजोगविरई उक्कित्तण गुणवओ य पडिवत्ती। खलियस्स निंदणा वणतिगिच्छ गुणधारणा चेव॥१०२॥

सावद्ययोगविरतिरर्थाधिकारः सामायिकाध्ययनस्य। अर्हतां गुणोत्कीर्तनमर्थाधिकारश्चतुर्विंशतिस्तवाध्ययनस्य। गुणवतो गुरोर्वन्दनकदानादिपूजाविशेषरूपा प्रतिपत्तिरर्थाधिकारो वन्दनाध्ययनस्य। श्रुत शीलस्खलितनिन्दनार्थाधिकारः प्रतिक्रमणाध्ययनस्य। चारित्रात्मनो व्रणचिकित्सा- अपराधव्रणसंरोहणमर्थाधिकारः कायोत्सर्गाध्ययनस्य। व्रतभङ्गातिचारापचितकर्मविशरणार्थमनशनादिगुणधारणाऽर्थाधिकारः प्रत्याख्यानाध्ययनस्येति। तदेवमावश्यक श्रुत स्कन्धलक्षणस्य पदत्रयस्य विहितो नामादिन्यासः। कृतं च षडर्थाधिकारभणनलक्षण समुदायार्थनिरूपणम् ॥ १०२ ॥

अथाध्ययनस्य पूर्वप्रतिज्ञातो नामादिन्यासो वक्तव्यः। स चावसरप्राप्तोऽपि नोच्यते, यत उपक्रमाद्यनुयोगद्वारक्रमागतानामेव सामायिकादीनां षण्णामप्यध्ययनानां पृथक् पृथगोघनिष्पन्ने निक्षेपे लाघवार्थमिहैवाग्रे वक्ष्यते; एतदेवाह—

दारक्कमागयाणं वीसुं वीसुमिहमोहनिप्फन्ने। अज्झयणाणं नासं वक्खामो लाघवनिमित्तं ॥ १०३ ॥

गतार्थैव व्याख्यातेति ॥ १०३ ॥

अथोक्तमुपसंहरन् वक्ष्यमाणं च सम्बन्धयन्नाह—

आवस्सयस्स एसो पिंडत्थो वण्णिओ समासेणं। एत्तो एक्केक्कं पुण अज्झयणं वण्णयिस्सामि ॥१०४॥

इत्येव पूर्वोक्तप्रकारेण 'आवश्यकश्रुतस्कन्धः' इति सान्वर्थशास्त्रनामप्रतिपादनादेनाऽऽवश्यकस्यैव पूर्वोक्तः पिण्डार्थः समुदायार्थः समासेन संक्षेपेण वर्णितः। अथावयवार्थकथननिमित्तमेकैकं सामायिकाद्यध्ययनं वर्णयिष्यामीति। इति समुदायार्थकथनलक्षणे चतुर्थद्वारे प्रसङ्गायाताऽऽद्यषष्टिगाथादिरूपकार्थः ॥ १०४ ॥

॥ तदेवमभिहितं समुदायार्थकथनलक्षणं चतुर्थद्वारम् ॥

---

१ सावद्ययोगविरतिरुत्कीर्तनं गुणवतश्च प्रतिपत्तिः। स्खलितस्य निन्दना व्रणचिकित्सा गुणधारणा चैव ॥ १०२ ॥

२ द्वारक्रमागतानां विष्वग् विष्वगिहौघनिष्पन्ने। अध्ययनानां न्यासं वक्ष्यामो लाघवनिमित्तम् ॥ १०३ ॥

३ आवश्यकस्यैष पिण्डार्थो वर्णितः समासेन। इत एकैकं पुनरध्ययनं वर्णयिष्यामि ॥ १०४ ॥

अथ 'तस्स फल-जोग-मंगल-समुदायत्था तहेव दाराइं'[1] इत्यादिगाथाभणनक्रमायातमुपक्रमाद्यनुयोगद्वारभणनरूपं पञ्चमं द्वारमभिधित्सुः, प्रथमं तावत् सामायिकाध्ययनं वर्णयन्नाह—

[3]तत्थज्झयणं सामाइयं ति समभावलक्खणं पढमं । जं सव्वगुणाहारो वोमं पिव सव्वदव्वाणं ॥९०५॥

तत्र तेषु पट्स्वध्ययनेषु मध्ये समभावेन लक्ष्यते समभावलक्षणं सामायिकाध्ययनं सर्वेषामपि प्रथममाद्यम् । कुतस्तस्य प्राथम्यम् ?, इत्याह— यद् यस्मात् कारणात् सर्वेषामपि मूलो-त्तरगुणानां तदेव सामायिकाध्ययनमाधारः, तस्मिन् सत्येव तद्भावात्, तदभावे च तेषामभावात् । न हि समताशून्ये प्राणिनि क्वापि पारमार्थिकगुणावस्थानमस्ति । यथा केषां किमाधारः ?, इत्याह— व्योम आकाशं तदिव सर्वेषामपि धर्मास्तिकायादिद्रव्याणामिति ॥ ९०५ ॥

अथवा[4] प्राथम्ये तस्य कारणान्तरमाह—

[5]अहवा तब्भेय च्चिय सेसा जं दंसणाइयं तिविहं । न गुणो य नाण-दंसण-चरणब्भहिओ जओ अत्थि ॥९०६॥

अथवा, तद्भेदा एव सामायिकाध्ययनविशेषा एव शेषाणि चतुर्विंशतिस्तवाद्यध्ययनानि । कुतः ?, इत्याह— यद् यस्माद् दर्शन-ज्ञान-चारित्रसामायिकभेदात् त्रिविधं सामायिकम् ; यद् वक्ष्यति— 'सामाइयं च तिविहं सम्मत्त सुयं तहा चरित्तं च'[6] इति । अस्मिंश्च भेदत्रये सर्वोऽपि गुणजातिरन्तर्भवति, यस्माद् न ज्ञान-दर्शन-चारित्रेभ्योऽन्यः कश्चनापि चतुर्विंशतिस्तवादिगतो गुणः समस्ति । तदेवं शेषाध्ययनानां तद्भेदत्वात् सामायिकमेवादौ निर्दिष्टमिति ॥ ९०६ ॥

ततः किम् ?, इत्याह—

[7]अणुओगद्दाराइं महापुरस्सेव तस्स चत्तारि । अणुओगो त्ति तदत्थो दाराइं तस्स उ मुहाइं ॥ ९०७ ॥

---

१ गाथा २ । २ क.ग. 'दमद्वा' । ३ तत्राध्ययनं सामायिकमिति समभावलक्षणं प्रथमम् । यत् सर्वगुणाधारो व्योमेव सर्वद्रव्याणाम् ॥ ९०५ ॥

४ क.ग.ग.'थ प्रा' । ५ अथवा तद्भेदा एव शेषा यद् दर्शनादिकं त्रिविधम् । न गुणश्च ज्ञान दर्शन-चारित्राभ्यधिको यतोऽस्ति ॥ ९०६ ॥

६ सामायिकं च त्रिविधं सम्यक्त्वं श्रुतं तथा चारित्रं च ।

७ अनुयोगद्वाराणि महापुरस्येव तस्य चत्वारि । अनुयोग इति तदर्थो द्वाराणि तस्य तु मुखानि ॥ ९०७ ॥

तस्य च सामायिकाध्ययनस्य महापुरस्य द्वाराणीव चत्वार्यनुयोगद्वाराणि भवन्ति। तत्रानुयोगः किमुच्यते ?, इत्याह– तदर्थोऽध्ययनार्थः। आह– नन्वनुयोगो व्याख्यानमुच्यते, तत् कथं तदेवाध्ययनार्थ उच्यते ?। सत्यम्, किन्तु व्याख्यानेऽप्यध्ययनार्थः कथ्यते, अतोऽभेदोपचारात् तदपि तथोच्यत इत्यदोषः। द्वाराणि पुनस्तत्प्रवेशमुखानि ॥ ९०७ ॥

अथैतामेव पुरकल्पनां द्वारकल्पनां चार्थवतीं दर्शयन्नाह—

अकयद्दारमनगरं कएगदारं पि दुक्खसञ्चारं। चउमूलद्दारं पुण सपडिद्दारं सुहाहिगमं ॥ ९०८ ॥

अकृतद्वारं नगरं सततप्राकारवलयवेष्टितमनगरमेव भवति, जनप्रवेश निर्गमाभावात्। तथा, कृतैकद्वारमपि हस्त्य श्व रथ-जनसंकुलत्वाद् दुःखसंचारं जायते, कार्यातिपत्तये च भवति। कृतचतुर्मूलप्रतोलीद्वारं तु समतिद्वारं सुखाधिगमं सुखनिर्गमप्रवेशं भवति, कार्यानतिपत्तये च संपद्यत इति ॥ ९०८ ॥

तथा किम् ?, इत्याशङ्क्य निर्दिष्टदृष्टान्तस्योपनयमाह–

सामाइयमहपुरमवि अकयद्दारं तहेगदारं वा। दुरहिगमं, चउदारं सपडिद्दारं सुहाहिगमं ॥ ९०९ ॥

एवं सामायिकमहापुरमप्यर्थाधिगमोपायभूतद्वारशून्यमशक्याधिगमम्, कृतैकानुयोगद्वारमपि कृच्छ्रेण द्राघीयसा च कालेनाधिगम्यते। विहितसप्रभेदोपक्रमादिद्वारचतुष्टयं पुनरयत्नेनाऽल्पीयसा च कालेनाधिगम्यत इति ॥ ९०९ ॥

कानि पुनस्तान्यनुयोगद्वाराणि ?, इत्याह—

ताणीमाणि उवक्कम-निक्खेवा-ऽणुगम-नयसनामाइं। छ-त्ति-दु-दुविगप्पाइं पभेयओऽणेगभेयाइं ॥९१०॥

तानि चैतान्यनुयोगद्वाराणि, तद्यथा– उपक्रमो वक्ष्यमाणभेदादिस्वरूपः, निक्षेपः, अनुगमः, नयश्चेत्येतैर्नामभिः सनामानि साभिधानानीति ॥

॥ पञ्चमं द्वारोपन्यासद्वारं समाप्तम् ॥

१ अकृतद्वारमनगरं कृतैकद्वारमपि दुःखसंचारम्। चतुर्मूलद्वारं पुनः समतिद्वारं सुखाधिगमम् ॥ ९०८ ॥
२ सामायिकमहापुरमप्यकृतद्वारं तथैकद्वारं वा। दुरधिगमं, चतुर्द्वारं समतिद्वारं सुखाधिगमम् ॥ ९०९ ॥ ३ क. ग 'यपुरमेव अ'। ४ क. 'मतिकृ'।
५ तानीमानि उपक्रम निक्षेपा ऽधिगम-नयसनामानि। षट् त्रि-द्वि द्वि-विकल्पानि प्रभेदतोऽनेकभेदानि ॥ ९१० ॥

अथ 'तब्भेय त्ति' तद्भेदद्वारमाह– 'छ-च्चीत्यादि' इह यथासंख्यं संबन्धः– उपक्रमः षड्विकल्पः, निक्षेपस्त्रिभेदः, अनुगमो द्विभेदः, नयोऽपि द्विभेदः। प्रभेदतस्तूपक्रमादयोऽनेकभेदाः। एषां च भेद-प्रभेदानां स्वरूपं पुरस्ताद् विस्तरेण वक्ष्यते ॥ ९१० ॥

॥ इति षष्ठं तद्भेदद्वारम् ॥

अथ '[1]निरुत्त त्ति' सप्तमं निरुक्तिद्वारमभिधित्सुराह–

[2]सत्थस्सोवक्कमणं उवक्कमो तेण तम्मि व तओ वा। सत्थसमीवीकरणं आणयणं नासदेसम्मि ॥ ९११ ॥

उप सामीप्ये, 'क्रमु पादविक्षेपे' उपक्रमणं दूरस्थस्य शास्त्रादिवस्तुनस्तैस्तैः प्रतिपादनप्रकारैः समीपीकरणं न्यासदेशानयनं निक्षेपयोग्यताकरणमित्युपक्रमः; उपक्रान्तं ह्युपक्रमान्तर्गतभेदैर्विचारितं निक्षिप्यते, नान्यथेति भावः। उपक्रम्यते वा निक्षेपयोग्यं क्रियतेऽनेन गुरुवाग्योगेनेत्युपक्रमः। अथवा, उपक्रम्यतेऽस्मिन् शिष्यश्रवणभावे सतीत्युपक्रमः। यदिवा, उपक्रम्यतेऽस्माद् विनीतविनेयविनयादित्युपक्रमः; विनयेनाऽऽराधितो हि गुरुरुपक्रम्य निक्षेपयोग्यं शास्त्रं करोतीत्यभिप्रायः। तदेवं करणा-ऽधिकरणा-पादानकारकैर्गुरुवाग्योगादयोऽर्था विवक्षाभेदतो भेदेनोक्ताः; यदि तु विवक्षया सर्वेऽप्येकैककरणादिकारकवाच्यत्वेनोच्यन्ते, तथापि न दोषः। 'सत्थसमीवीकरणं ति' शास्त्रस्य समीपीकरणं शास्त्रस्य न्यासदेशानयनं निक्षेपयोग्यताकरणमुपक्रम इति सर्वत्र संबध्यत इति ॥ ९११ ॥

अथ निक्षेपस्य निरुक्तिमाह—

[3]निक्खिप्पइ तेण तहिं तओ व निक्खेवणं व निक्खेवो। नियओ व निच्छिओ वा खेवो नासो त्ति जं भणियं ॥९१२॥

निक्षिप्यते शास्त्रमध्ययनो-द्देशादिकं च नाम-स्थापना-द्रव्यादिभेदैर्न्यस्यते व्यवस्थाप्यतेऽनेन, अस्मिन्, अस्माद् वेति निक्षेपः; गुरुवाग्योगादिविवक्षा तथैव। अथवा, निक्षेपणं शास्त्रादेर्नाम-स्थापनादिभेदैर्न्यसनं व्यवस्थापनमिति निक्षेपः। निशब्द-क्षेपशब्दयोरर्थमाह– नियतो निश्चितो वा, क्षेपः– शास्त्रादेर्नामादिन्यास इति निक्षेप इति यदुक्तं, भवत्ययं परमार्थ इत्यर्थः ॥ ९१२ ॥

अथानुगमनिरुक्तिमाह—

१ गाथा २। २ शास्त्रस्योपक्रमणमुपक्रमस्तेन तस्मिन् वा ततो वा। शास्त्रसमीपीकरणमानयनं न्यासदेशे ॥ ९११ ॥
३ निक्षिप्यते तेन तस्मिंस्ततो वा निक्षेपणं वा निक्षेपः। नियतो वा निश्चितो वा क्षेपो न्यास इति यद् भणितम् ॥ ९१२ ॥

[1]अणुगम्मइ तेण तहिं तओ अणुगमणमेव वाणुगमो । अणुणोऽणुरूवओ वा जं सुत्तत्थाणमणुसरणं ॥९१३॥

अनुगम्यते व्याख्यायते सूत्रमनेन, अस्मिन्, अस्माद् वेत्यनुगमः, वाच्यार्थविवक्षा तथैव । अथवा, अनुगमनमनुगमः अणुनो वा सूत्रस्य गमो व्याख्यानमित्यनुगमः ; यदि वा, अनुरूपस्य घटमानस्याऽर्थस्य गमनमनुगमः । सर्वत्र किमुक्त भवति ?, इत्याह- यत् सूत्रार्थयोरनुरूपमनुकूल सरणं सबन्धकरणमित्यनुगम इति ॥ ९१३ ॥

अथ नयनिरुक्तिमाह—

[2]से नयइ तेण तहिं वा तओऽहवा वत्थुणो व जं नयणं । बहुहा पज्जायाणं संभवओ सो नओ नाम ॥९१४॥

स एव वक्ता समवस्त्रिः पर्यायैर्वस्तु नयति गमयतीति नयः; अथवा, नीयते परिच्छिद्यतेऽनेन, अस्मिन्, अस्माद् वेति नयः; अनन्तधर्माध्यासिते वस्तुन्येकांशग्राहको बोध इत्यर्थः । यद्वा, बहुधा वस्तुनः पर्यायाणां सभवाद् विवक्षितपर्यायेण यद् नयनमधिगमनं परिच्छेदनमसौ नयो नाम ॥ ९१४ ॥

॥ इति सप्तमं निरुक्तिद्वारम् ॥

नन्वादावुपक्रमः, तदनन्तरं निक्षेपः, तदनन्तरं चानुगम', ततोऽप्यनन्तर नयः, इत्यमीषामनुयोगद्वाराणामित्थं क्रमोपन्यासे किं प्रयोजनम् ?, इत्याशङ्क्य 'केम पओयणाइ च वयाइ' इत्येम क्रमप्रयोजनद्वारमभिधित्सुराह—

[4]दारक्कमोऽयमेव उ निक्खिप्पइ जेण नासमीवत्थं । अणुगम्मइ नाणत्थं नाणुगमो नयमयविहूणो ॥९१५॥

संबधोवक्कमओ समीवमाणीय नत्थनिक्खेव । सत्थ तओऽणुगम्मइ नएहिं नाणाविहाणेहिं ॥ ९१६ ॥

एषामनुयोगद्वाराणामयमेवोपन्यासक्रमः, येन नासमीपस्थमनुपक्रान्त निक्षिप्यते, न च नामादिभिरनिक्षिप्तमर्थतोऽनुगम्यते,

---

१ अनुगम्यते तेन तस्मिंस्ततोऽनुगमनमेव वाऽनुगमः । अणुनोऽनुरूपतो वा यत् सूत्रा-ऽर्थयोरनुसरणम् ॥ ९१३ ॥
२ स नयति तेन तस्मिन् वा ततोऽथवा वस्तुनो वा यद् नयनम् । बहुधा पर्यायाणां सभवतः स नयो नाम ॥ ९१४ ॥ ३ गाथा २ ।
४ द्वारक्रमोऽयमेव तु निक्षिप्यते येन नासमीपस्थम् । अनुगम्यते नाऽन्यस्त नानुगमो नयमतविहीनः ॥ ९१५ ॥
संबन्धोपक्रमतः समीपमानीय न्यस्तनिक्षेपम् । शास्त्र ततोऽनुगम्यते नयैर्नानाविधानै ॥ ९१६ ॥

नाऽपि नयमतेविकलोऽनुगम इति । यतश्च संवन्धरूप उपक्रमः संवन्धोपक्रमस्तेन संवन्धकर्त्रोपक्रमेण समीपमानीय न्यासयोग्यं विधाय न्यस्तनिक्षेपं विहितनाम-स्थापनादिनिक्षेपं सत् शास्त्रं ततोऽर्थतोऽनुगम्यते व्याख्यायते नानाविधानैर्नानाभेदैर्नयैः ; तस्मादयमेवानुयोगद्वारक्रमः ॥ ९१५ ॥ ९१६ ॥

॥ इति क्रमप्रयोजनद्वारं समाप्तम् ॥

॥ तत्समाप्तौ च 'तेस्स फल-जोग-' इत्यादि गाथा समाप्ता ॥

इह चोपक्रमो भावोपक्रमतो विस्तरेण पुरस्ताद् वक्ष्यते । तथा, आनुपूर्वी-नाम-प्रमाण-वक्तव्यता-ऽर्थाऽधिकार-समवतारलक्षणैः षड्भिर्भेदैर्विस्तरेणाभिधास्यते । विस्तरवतश्चार्थस्यैदंपर्यमवधारयितुं न शक्नुवन्ति मन्दमतयः, अतस्तदनुग्रहार्थं वक्ष्यमाणभावोपक्रमगतम्, आनुपूर्व्यादिषडर्थगतं च संक्षेपमाह—

[2]गुरुभावोवक्कमणं का परिवाडी कइत्थमज्झयणं । भावम्मि कम्मि वट्टइ किमिदं दव्वं गुणो कम्मं ? ॥९१७॥
जीवगुणोऽजीवगुणो किं नाणं दंसणं चरित्तं वा । पच्चक्खं अणुमाणं ओवम्ममहागमो वावि ? ॥ ९१८ ॥
लोइय लोउत्तरिओ किं सुयमत्थोऽहवोभयं होज्जा । अप्पयओ अणंतरओ परंपरं वागमो कस्स ? ॥९१९॥
किं दिट्ठिवाइयं कालियं व किंवा सुयत्थपरिमाणं । ससमय-परसमयोभयसिद्धंताणं व को वच्चो ? ॥९२०॥
को व समएगदेसो समुदायत्थाहियार इह नियओ । अज्झयणोवक्कमणं कायव्वमिहेवमाईहिं ॥ ९२१ ॥

इह सामायिकाद्यध्ययनार्थं बुभुत्सुना विनेयेन गुरोर्भावोपक्रमो विधेयः, केन पुनः प्रकारेणैष सुप्रसन्नः स्यादिति भावोपक्रम-

---

1 गाथा २ । 2 गुरुभावोपक्रमणं का परिपाटी कतिथमध्ययनम् । भावे कस्मिन् वर्तते किमिदं द्रव्यं गुणः कर्म ? ॥ ९१७ ॥
जीवगुणोऽजीवगुणः किं ज्ञानं दर्शनं चारित्रं वा । प्रत्यक्षमनुमानमौपम्यमथाऽऽगमो वापि ? ॥ ९१८ ॥
लौकिको लौकोत्तरिकः किं श्रुतमर्थोऽथवोभयं भवेत् । आत्मतोऽनन्तरतः परम्परातो वागमः कस्य ? ॥ ९१९ ॥
किं दृष्टिवादिकं कालिकं वा किंवा श्रुतार्थपरिमाणम् । स्वसमय परसमयो-भयसिद्धान्तानां वा को वाच्यः ? ॥ ९२० ॥
को वा समयैकदेशः समुदायार्थाधिकार इह नियतः । अध्ययनोपक्रमणं कर्तव्यमिहैवमादिभिः ॥ ९२१ ॥

संक्षेपार्थ. । परिपाटी– आनुपूर्व्युच्यते । सा च त्रिविधा वक्ष्यते तद्यथा– पूर्वानुपूर्वी, पश्चानुपूर्वी, अनानुपूर्वी चेति । तत्रेहाध्ययने का परिपाटी प्रयोजनवती ?, इति प्रश्ने त्रिविधापीह सप्रयोजनेति वाच्यम् । तथा, पूर्वानुपूर्व्यादिना चिन्त्यमानमिदमध्ययन कतिथम् ? इति प्रष्टव्यम् । तत्र पूर्वानुपूर्व्या प्रथमं, पश्चानुपूर्व्या षष्ठम्, अनानुपूर्व्या पुन' सातिरेकसप्तभङ्गकशतविषयत्वादनियतमिति वक्ष्यते । इत्यानुपूर्वीसक्षेपार्थः । नाम पुनरौदयिकादिषड्भावविषयत्वात् षड्विध वक्ष्यते । तत्र कस्मिन् भावे इदमध्ययनं वर्तते ? इति प्रष्टव्यम् । तत्र च क्षायोपशमिके भावे वर्तत इति वक्ष्यते । इति नामसक्षेपार्थः । प्रमाणविषयसंक्षेपमाह– 'किमिदमित्यादि' किमिदमध्ययनं द्रव्यम्, गुणः, कर्म वा ? इति चिन्तायां गुण इति वाच्यम् । गुणत्वेऽपि किं जीवगुणः, अजीवगुणः ? इति चिन्तायां जीवगुण इति वक्तव्यम् । जीवगुणत्वेऽपि किं ज्ञानं, दर्शनं, चारित्रं वा ? इति चिन्तायां ज्ञानमिति वक्ष्यते । तदपि किं प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, औपम्यम्, आगमो वा ? इति चिन्तायामागम इति वक्ष्यते । आगमत्वेऽपि किमसौ लौकिकः, लोकोत्तरो वा ? इति चिन्तायां लोकोत्तर इति वक्ष्यते । लोकोत्तरत्वेऽपि किं सूत्रागमः, अर्थागमः, उभयागमो वा ?; तथा, किमात्मागमः, अनन्तरागमः, परम्परागमो वा ? इति चिन्तायां तीर्थकराणामर्थत इदमध्ययनमात्मागमः, सूत्रतस्तु गणधराणामात्मागम इत्यादि वक्ष्यते । अपि च, लोकोत्तरागमत्वेऽपि किमिदमध्ययनं दृष्टिवादिकम्, कालिकं वा ? इति चिन्तायां कालिकमिति वाच्यम्– कालवेलावर्जे काले पठ्यत इत्यर्थः । कालिकत्वेऽपि किमस्य सूत्रार्थपरिमाणम् ? इति वाच्यम् । इति प्रमाणसक्षेपार्थ. । स्व परो-भयसमयानां मध्ये कोऽत्र वक्तव्यः ? इति प्रश्ने स्वसमयोऽत्र वक्तव्यः । इति वक्तव्यतासक्षेपार्थ' । स्वसमयत्वेऽपि कोऽस्य समयैकदेशः समुदायार्थत्वेनाऽधिक्रियते ? इति प्रश्ने, सावद्ययोगविरतिरिहाऽर्थाधिकार इति प्रतिवचनम् । इत्यर्थाधिकारसक्षेपार्थः । समवतारस्त्वानुपूर्व्यादिषु विहित एवेति । एवमादिभिः प्रकारैरस्याध्ययनस्योपक्रमेण निक्षेपयोग्यताऽऽपादन कर्तव्यम् । इत्युपक्रमसक्षेपार्थः। इति सप्तदशगाथार्थः ॥९१७॥९१८॥९१९॥९२०॥९२१॥

अथ पूर्वं यदुक्तम्– 'उपक्रमः षड्भेदः' । तत्र तानेव षड्भेदान् स्वरूपतः आह—

नामाई छब्भेओ उवक्कमो दव्वओ सच्चिताई । तिविहो य पुणो दुविहो परिकम्मे वत्थुनासे य ॥ ९२२ ॥

इह नाम स्थापना द्रव्य क्षेत्र काल-भावोपक्रमभेदादुपक्रमः षड्भेदः । तत्र नाम स्थापने सुगमे । द्रव्योपक्रमस्त्वागमतः, नोआगमतश्च । तत्रागमत उपक्रमपदार्थज्ञस्तत्रानुपयुक्तः, नोआगमतस्तु ज्ञशरीरद्रव्योपक्रमः, भव्यशरीरद्रव्योपक्रमः, तद्व्यतिरिक्तद्रव्योपक्रमश्च । ||४२३||

१ प छ प्या गु प' २ नामादिः षड्भेद उपक्रमो द्रव्यत सचित्तादिः । त्रिविधश्च पुनर्द्विविधः परिकर्मणि वस्तुनाशे च ॥ ९२२ ॥

तत्राद्यभेदद्वयं सुगमम्। तद्व्यतिरिक्तद्रव्योपक्रमस्तु सचित्तादिभेदात् त्रिविधः। तत्र सचित्तद्रव्योपक्रमो द्विपद-चतुष्पदादीनाम्, अचित्तद्रव्योपक्रमो गुड-खण्ड-कुसुम्भादीनाम्, मिश्रद्रव्योपक्रमस्तु तेषामेवाऽऽभरणादियुक्तानां द्विपदादीनाम्। अयं च सचित्ताद्युपक्रमः प्रत्येकं पुनरपि द्विधा-परिकर्मणि, वस्तुनाशे चेति ॥ ९२२ ॥

तत्र परिकर्म-विनाशयोः स्वरूपमाह-

[1]परिकम्मं किरियाए वत्थूणं गुणविसेसपरिणामो। तदभावे य विणासो दव्वाईणं जहाजोगं ॥ ९२३ ॥

इह परिकर्मोच्यते। किम्?, इत्याह- क्रियया क्रियाविशेषेण यो वस्तूनां गुणविशेषपरिणामो गुणविशेषाधानमित्यर्थः। तद्यथा- पुरुषादीनां घृत-रसायनाद्युपयोगक्रियया, स्नेहमर्दनादिक्रियया च वर्ण-बल-वयःस्तम्भादयः, कर्ण-स्कन्धवर्धनादयश्च क्रियन्ते। यत्तु केचित् शास्त्र-शिल्प-गन्धर्वनृत्यादिकलाऽऽपादनमपि प्रस्तुतोपक्रममाचक्षते; एतच्च विज्ञानविशेषाधानरूपत्वाद् भावोपक्रमो युज्यते; यदि वा, आत्मद्रव्यसंस्कारविवक्षया द्रव्योपक्रमेऽप्यविरोधः। एवं शुक-सारिकादीनामपि शिक्षागुणाधाने भावनीयम्। इत्युक्तः परिकर्मणि द्विपदादीनां सचित्तद्रव्योपक्रमः।

अथ वस्तुनाशोपक्रम उच्यते- 'तदभावे विणासो त्ति' तदभावे वस्त्वभावापादने विनाशो विनाशस्योपक्रम इत्यर्थः, तेषामेव पुरुषादीनां कालान्तरभाविनो विनाशस्य खड्गादिभिरुपक्रमेणेदानीमेव क्रियमाणत्वादिति। एवं चतुष्पदानामपि हस्त्य-श्वादीनाम्, अपदानां दाडिमा-ऽऽम्र-कपित्थादीनां परिकर्म-विनाशौ भावनीयाविति। एवं सचित्तद्रव्योपक्रमः। अचेतनस्य तु मणि-मौक्तिक-वस्त्रादेः क्षार-मृत्पुटपाकादिना परिकर्मोपक्रमः, येनाऽऽघातादिना तु नाशोपक्रमः। मिश्रद्रव्यस्य पुनस्तस्यैव द्विपदादेरस्यालङ्कारादियुक्तस्य द्विविधोऽप्युपक्रमो भावनीयः। एवं यथा द्रव्यस्योपक्रमः, एवमादिशब्दात् क्षेत्र-कालयोरपि यथायोगं भावनीयः। अत एवोक्तम्-'दव्वाईणं जहाजोगं ति'। तं च क्षेत्र-कालोपक्रमं 'नावाए उवक्कमणं' इत्यादिना स्वत एव वक्ष्यतीति ॥ ९२३ ॥

अत्र पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

[4]खेत्तमरूवं निच्चं न तस्स परिकम्मणा न य विणासो। आहेयगयवसेण उ करण-विणासोवयारोऽत्थ ॥९२४॥

1 परिकर्म क्रियया वस्तूनां गुणविशेषपरिणामः। तदभावे च विनाशो द्रव्यादीनां यथायोगम् ॥ ९२३ ॥ 2 क. ग. 'यतया'। 3 गाथा ९२५।
4 क्षेत्रमरूपं नित्यं न तस्य परिकर्म न च विनाशः। आधेयगतवशेन तु करण-विनाशोपचारोऽत्र ॥ ९२४ ॥

क्षेत्रममूर्तम् , नित्यं च, इति न तस्य परिकर्म विनाशौ कर्तुं शक्येते; तदाधेयद्रव्यस्य तु जल-भूम्यादेस्तौ सुप्रतीतावेव । ततस्तद्गतयोस्तयोरत्र क्षेत्रे 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इत्यादिन्यायादुपचारः क्रियत इति ॥ ९२४ ॥

आधेयद्वारेणापि कथं क्षेत्रस्य तौ भवतः ?, इत्याह—

नावाए उवक्कमण हल-कुलियाईहिं वा वि खेत्तस्स । समज्जभूमिकम्मे पथतलागाइयाण च ॥ ९२५ ॥

जलाधारस्य क्षेत्रस्य नावुडुपादिभिरुपक्रमः क्रियते, भूम्याधारस्य तु तस्य हल-कुलिकादिभिः परिकर्मोपक्रमः । तत्र हलं प्रतीतम् , कुलिकं तु दन्तालवत्तिर्यक्कृतकाष्ठे उभयपार्श्वनिखातकाष्ठमयकीलकयोस्तिर्यग्व्यवस्थापिततीक्ष्णलोहपट्टक हरितादिच्छेदनार्थं क्षेत्रेषु यद् वाह्यते, तल्लाटादिकृषीवलप्रतीतं वेदितव्यम् । एव समार्जन-भूमिकर्म-मार्गतडागादीनां च करणेन परिकर्मणि क्षेत्रोपक्रमः । विनाशोपक्रमस्तु क्षेत्रस्य गजबन्धनादिभिर्विज्ञेय इति ॥ ९२५ ॥

अथ कालोपक्रममाह—

[2]जं वत्तणाइरूवो कालो दव्वाण चेव पज्जाओ । तो तक्करणविणासे कीरइ कालोवयारोऽत्थ ॥ ९२६ ॥

यद् यस्मात् कारणात् 'कालश्चेत्येके' इति वचनाद् वर्तनादिरूपः कालो द्रव्याणामेव पर्यायः, न पुनरन्यः कश्चित् समयावलिकादिरूपः, ततस्तत्करण विनाशयोर्द्रव्यस्य परिकर्म विनाशयोः सतोरित्यर्थः, अत्रैव तत्पर्याये कालोपक्रमोपचारः क्रियते । इदमुक्तं भवति— इह केचिद् वर्तनादिरूपमेव कालमिच्छन्ति, न पुनः समयादिरूपम् ; तत्र तेन तेन द्व्यणुक-त्र्यणुकादिरूपेण परमाण्वादिद्रव्याणां वर्तनं वर्तना, आदिशब्दात् परिणाम क्रियादिपरिग्रहः, नव पुराणादिभावेन वस्तूनां परिणमनं परिणामः । अतीता ऽनागत-वर्तमानलक्षणा तु क्रिया । तदेप वर्तना-परिणाम-क्रियादिरूपः कालो द्रव्याणामेव पर्यायः, नान्यः । ततो द्रव्यस्य परिकर्म विनाशौ वर्तनादिरूपे तत्पर्यायेऽप्युपचर्येते इति ॥ ९२६ ॥

आह— ननु ये समयादिरूपं कालमिच्छन्ति, तदभिमतस्य समयादिकालस्य कथं परिकर्म विनाशौ ?, इत्याशङ्क्याह—

१ भावोपक्रमणं हल-कुलिकादिभिर्वापि क्षेत्रस्य । समार्जभूमिकर्माणि पथितडागादिकानां च ॥ ९२५ ॥
२ यद् वर्तनादिरूपः कालो द्रव्याणामेव पर्यायः । ततस्तत्करण-विनाशयोः क्रियते कालोपचारोऽत्र ॥९२६ ॥

छायाए नालियाए च परिकम्मं से जहत्थविण्णाणं । रिक्खाइचारेहिं च तस्स विणासो विवज्जासो॥९२७॥

'से' तस्य समया-ऽऽवलिका-घटिका-मुहूर्तादिलक्षणस्य कालस्येदमेव परिकर्म । यत्, किम् ?, इत्याह– यद् यथार्थविज्ञानं यथावत् परिज्ञानम् । कया ?, इत्याह– शङ्क्वादिप्रतिच्छायारूपया छायया, घटिकारूपया च नाडिकया । विनाशस्तर्हि तस्य कः ?, इत्याह– विपर्यासो वैपरीत्यभवनम्– अनिष्टफलदायकतया परिणमनमित्यर्थः । कैः, इत्याह– ऋक्ष-ग्रहादिचारैः; तथा च वक्तारो भवन्ति– 'अमुकेन नक्षत्रेण, अमुकेन ग्रहेण चेत्थमित्थं च गच्छता विनाशितः कालः' इति । उक्तः कालोपक्रमः ॥ ९२७ ॥

अथ भावोपक्रममाह—

जं[2] परहिययाकूयावधारणमुवक्कमो स भावस्स । तस्सासुभस्स मरुइणि-गणिया-मच्चादओऽभिहिया ॥९२८॥

इह यदिङ्गिताकारादिना परहृदयाकूतस्य परकीयभावस्याऽवधारणं परिज्ञानं स सामान्येन भावोपक्रमः । स च विशेषितो द्विधा– संसारकारणभूतोऽप्रशस्तः, मोक्षनिबन्धनभूतस्तु प्रशस्तः । तत्राऽशुभस्य तस्य भावोपक्रमस्य ब्राह्मणी-वेश्या-अमात्यादयो दृष्टान्ताः प्रतिपादिताः । तद्यथा—

एकस्या ब्राह्मण्यास्तिस्रः पुत्रिकाः । तासां च परिणयनानन्तरं तथा करोमि यथैताः सुखिता भवन्ति, इति विचिन्त्य माता ज्येष्ठदुहितरं प्रत्यवोचत्, यदुत– त्वया वासभवनसमागमे स्वभर्ता कञ्चिदपराधमुद्भाव्य मूर्ध्नि पादप्रहारेण हन्तव्यः । हतश्च यदनुतिष्ठति तद् ममाऽऽख्येयम् । कृतं च तया तथैव । सोऽप्यतिस्नेहतरलितमनाः 'अयि प्रियतमे! पीडितस्ते सुकुमालश्चरणो भविष्यति' इत्यभिधानपूर्वकं तस्याश्चरणोपमर्दनं चकार । अमुं च व्यतिकरं सा मात्रे निवेदितवती । साऽप्युपक्रान्तजामात्रिकभावा हृष्टा दुहितरं प्रत्यवादीत्– पुत्रिके! यद् रोचते तत् त्वदीयगृहे कुरु त्वम्, न तवाऽवचनकरो भर्ता भविष्यतीति । द्वितीयाऽपि तथैव शिक्षिता । तयापि च तथैव स्वभर्ता शिरसि प्रहतः, केवलमसौ 'नैतत् कुलप्रसूतानां युज्यते' इत्यादि किञ्चित् क्षणमेकमृपित्वा व्युपरतः । तस्मिंश्च व्यतिकरे तया मातुर्निवेदिते प्रोक्तं मात्रा– वत्से! त्वमपि यथेष्टं[3] तद्गृहे विजृम्भस्व, केवलं तव भर्ता क्षणमेकं मृपित्वा स्थास्यति । एवं

१ छायया नाडिकया च परिकर्म तस्य यथार्थविज्ञानम् । ऋक्षादिचारैश्च तस्य विनाशो विपर्यासः ॥ ९२७ ॥

२ यत् परहृदयाकूतावधारणमुपक्रमः स भावस्य । तस्याशुभस्य ब्राह्मणी-गणिका-ऽमात्यादयोऽभिहिताः ॥ ९२८ ॥ ३ घ. छ. 'ष्टं विजृम्भस्व तद्गृहे के' ।

तृतीययापि मातृशिक्षितया दुहित्रा तथैव प्रहतः स्वभर्ता। केवलमेतेनोच्छलदतुच्छकोपेन 'नूनमकुलीना त्वम्, येनैवं विशिष्टजनानुचितं विचेष्टसे' इत्याद्यभिधाय गाढं कुट्टयित्वा निष्कासिता गृहाद्। तया च गत्वा सर्वं मात्रे निवेदितम्। ततस्तया विज्ञातजामातृस्वभावया तत्समीपं गत्वा 'वत्स! कुलस्थितिरियमस्माकं यदुत-- प्रथमसमागमे वध्वा वरस्येत्थं विधातव्यम्' इत्यादि किञ्चिदभिधाय कथमप्युपनीताऽसौ। दुहिता च प्रोक्ता-- वत्से! दुराराधस्ते भर्ता भविष्यति, परमदेवतावदप्रमत्तया समाराधनीयः। इति ब्राह्मणीदृष्टान्तः।

अथ गणिकादृष्टान्त उच्यते--- एकस्मिन् नगरे चतुःषष्टिविज्ञानसहिता देवदत्ताभिधाना रूपादिगुणवती वेश्या परिवसति। तया च भुजङ्गजनाभिप्रायपरिज्ञानार्थं स्वस्वव्यापारं कुर्वन्त्यः सर्वा अपि राजपुत्रादिजातयो रतिभवनभित्तिषु चित्रकर्मणि लेखिताः। तत्र यः कश्चिद् राजपुत्रादिरागच्छति, स यत्र यत्र कृताभ्यासस्तत् तदेव चित्रलिखितं दृष्ट्वाऽत्यर्थं प्रशंसति। ततोऽसौ विलासिनी राजपुत्रादीनामन्यतरत्वेन निश्चित्य यथौचित्येनोपचरति। आनुकूल्येनोपचरिताश्च राजपुत्रादयस्तस्यै प्रचुरमर्थजातं प्रयच्छन्ति। इति गणिकादृष्टान्तः।

अथामात्यदृष्टान्तोऽभिधीयते-- एकस्मिन् नगरे कश्चिद् राजाऽमात्येन सहाऽश्ववाहनिकायां निर्गतः। तत्र च पथि गच्छता राजतुरङ्गमेन क्वचित् खिलप्रदेशे प्रस्रवणमकारि। तच्च तत्प्रदेशपृथिव्याः स्थिरत्वेन यद्वच्छिल्लरकं चिरेणाप्यशुष्कं व्यावर्तमानो राजा तथैव व्यवस्थितमद्राक्षीत्। चिरावस्थायिजलः शोभनोऽत्र प्रदेशे तडागो भवतीति विचिन्तयंश्चिरमवलोकितवांस्तदिति। ततश्चेङ्गिताकारकुशलतया विदिततदभिप्रायेणाऽमात्येन राजादेशमन्तरेणापि खानितं तत्र प्रदेशे महत् सरः। तत्पाल्यां च रोपिताः सर्वर्तुकपुष्पफलसमृद्धयो नानाजातीयतरुनिवहाः। अन्यदा च तेनैव प्रदेशेन गच्छता भूपालेन दृष्टम्, पृष्टं च-- अहो! मानससरोवरवद् रमणीयं केनेदं खानितं सरः?। अमात्यो जगाद-- देव! भवद्भिरेव। राजा सविस्मयं प्राह, कथं कश्च कदा मयैतत्कारणाय निरूपितः? इति। ततः सचिवो यथावृत्तं सर्वमपि कथितवान्। 'अहो! परचित्तोपलक्षकत्वममात्यस्य' इति विचिन्त्य परितुष्टो राजा तस्य वृत्तिवर्धनादिना प्रसादं चकार। तदेवमादिकः संसारफलोऽपरोऽप्यप्रशस्तभावोपक्रमः स्वयमभ्यूह्य इति ॥९२८॥

अथ प्रशस्तभावोपक्रममाह---

[1]सीसो गुरुणो भाव जमुवक्कमए सुय पसत्थमणो। सहियत्थं, स पसत्थो इह भावोवक्कमोऽहिगओ ॥९२९॥

---

१ क ग 'वं शि'। २ क ख ग 'भद्दाल'। ३ शिष्यो गुरोर्भाव यदुपक्रमते श्रुतं प्रशस्तमनाः। स्वहितार्थं, स प्रशस्त इह भावोपक्रमोऽधिकृतः ॥ ९२९ ॥

इह यच्छिष्यः स्वहितार्थं श्रुताध्ययनादिहेतोः प्रशस्तमनाः शुभहेतुत्वात् श्रुतं गुरुभावमुपक्रामति– इङ्गिताकारादिना जानाति, स मोक्षफलत्वात् प्रशस्तभावोपक्रमः । तेनैव चेहाऽधिकारः, मोक्षार्थत्वादेव सर्वस्याऽस्य प्रारम्भस्येति ॥ ९२९ ॥

अत्र परः प्राह—

[1]को वक्खाणावसरे गुरुचित्तोवक्कमाहिगारोऽयं ? । भण्णइ वक्खाणंगं गुरुचित्तोवक्कमो पढमं ॥ ९३० ॥

नन्वावश्यकस्यानुयोगो व्याख्यानमिह प्रक्रान्तम्, ततस्तदवसरे प्रस्तुते कोऽयमप्रस्तुतेन गुरुचित्तोपक्रमेणाधिकारः ? । अत्रोत्तरमाह– 'भण्णईत्यादि' भण्यतेऽत्र प्रतिविधानम्, यद् व्याख्यानमिह प्रस्तुतं भवता गीयते, तद् गुरुचित्तायत्तमेव । ततश्च गुरुचित्तोपक्रमः प्रथममेव व्याख्यानस्याङ्गं कारणम्, कारणमन्तरेण च कार्यस्याभावात् तस्मिन् प्रकृते तत्कारणस्याधिकाराभिधानं न किञ्चिदप्रस्तुतमिति ॥ ९३० ॥

न केवलं गुरुचित्तोपक्रमः प्रथमं व्याख्यानम्, किन्तु यानि कानिचित् सामान्येन शास्त्राद्युपक्रम-पुस्तको-पाश्रया-ऽऽहार-वस्त्र-पात्र-सहायादीनि व्याख्यानाऽङ्गानि, तानि सर्वाण्यपि गुरुचित्तायत्तानि यतो वर्तन्ते, तस्माद् यथा गुरुचित्तं सुप्रसन्नं भवति, तथा कार्यम्, इति दर्शयन्नाह—

[2]गुरुचित्तायत्ताइं वक्खाणंगाइं जेण सव्वाइं । तो जेण सुप्पसन्नं होइ तयं तं तहा कज्जं ॥ ९३१ ॥

गतार्थैव, नवरं गुरुचित्तं च तदा सुप्रसन्नं भवति, यदेङ्गिताकाराद्यभिज्ञः शिष्यस्तदुपक्रमानुकूल्येन प्रवर्तते । अतो न गुरुचित्तोपक्रमोऽत्राऽप्रस्तुत इति भावः ॥ ९३१ ॥

गुरुचित्तप्रसादनोपायानेवाह—

[3]जो जेण पगारेणं तुस्सइ करण-विणया-ऽणुवत्तीहिं । आराहणाए मग्गो सो च्चिय अव्वाहओ तस्स ॥९३२॥

---

१ को व्याख्यानावसरे गुरुचित्तोपक्रमाधिकारोऽयम् ? । भण्यते व्याख्यानाङ्गं गुरुचित्तोपक्रमः प्रथमम् ॥ ९३० ॥

२ गुरुचित्तायत्तानि व्याख्यानाङ्गानि येन सर्वाणि । ततो येन सुप्रसन्नं भवति तत् तत् तथा कार्यम् ॥ ९३१ ॥

३ यो येन प्रकारेण तुष्यति करण-विनया-ऽनुवृत्तिभिः । आराधनाया मार्गः स एवाऽव्याहतस्तस्य ॥ ९३२ ॥

ओगारिंगियकुसलं जइ सेय वायसं वए पुज्जा । तहवि य सिं न विकूडे विरहम्मि य कारण पुच्छे ॥९३३॥

निवपुच्छिएण गुरुणा भणिओ गंगा कओमुही वहइ । सपाइयव सीसो जह तह सव्वत्थ कायव्वं ॥९३४॥

तिस्रोऽपि सुगमाः, नवरं प्रथमगाथायां 'करणेत्यादि' करण गुर्वादिष्टस्य संपादनम्, विनयोऽभिमुखगमना ऽऽसनप्रदान-पर्युपास्त्य-ञ्जलिबद्धानुव्रजनादिलक्षणः, अनुवृत्तिस्त्विङ्गितादिना गुरुचित्तं विज्ञाय तदानुकूल्ये प्रवृत्तिः, ताभिः । द्वितीयगाथायामाकारेङ्गितकुशल शिष्यं प्रति यदि श्वेतं वायसं पूज्या गुरवो वदेयुः, तथापि 'सिं ति' तेषां सम्बन्धि वचो न विकूटयेद् न प्रतिहन्यात् । विरहे च तद्विषय कारण पृच्छेदिति ।

नृपपृष्टेन गुरुणा भणितो 'गङ्गा केन मुखेन वहति ?' । ततो यथा सर्वमपि गुरुभणितं शिष्यः संपादितवान्, तथा सर्वत्र सर्वप्रयोजनेषु कार्यम् । इति तृतीयगाथाऽक्षरार्थः । भावार्थस्तु कथानकेनोच्यते– कन्यकुब्जे पुरे केनचिद् राज्ञा सूरिणा सह गोष्ठीप्रबन्धे प्रोक्तम्– राजपुत्रा विनीताः । सूरिणा तूक्तम्– साधवः । ततो विवादे सूरिणाऽभ्यधायि– युष्मदीयः सर्वोत्कृष्टविनयगुणो राजपुत्रः परीक्ष्यते, अस्मदीयस्त्वविनीतो भवतां यः प्रतिभाति स एव साधुः परीक्ष्यते । ततोऽभ्युपेतं राज्ञा । समादिष्टश्चातिविनीततया प्रसिद्धो राजपुत्रः– 'कुतोमुखी गङ्गा वहति ?' इति शोधय । तेनोक्तम्– किमिह शोधनीयम् ?, बालानामपि प्रतीतमेवेदम्– 'पूर्वाभिमुखी गङ्गा प्रवहति' इति । राज्ञा प्रोक्तम्– किमित्यत्रापि वितण्डावादं करोषि ?, गत्वा निरीक्षस्व तावत् । ततो ह्यसूयावान् बहिः सहर्तिं कृत्वा महता कष्टेन ततः प्रदेशाद् निर्गतः । सिंहद्वारे च निर्गच्छन् पृष्टः केनापि मित्रेण– भद्र ! क्व गन्तव्यम् ? । ततोऽसूयया प्रोक्तम्– अरण्ये रोझानां लवणदानार्थम् । ततो मित्रेणोक्तम्– कोऽयं व्यतिकरः ? । राजपुत्रेण सर्वमपि राजादिष्ट निवेदितम् । मित्रेणोक्तम्– यदि राज्ञो ग्रहः सलग्नः, तत् किं तवापि ?, गत्वा निवेदय– 'निरीक्षिता मया गङ्गा, पूर्वाभिमुखी वहति' इति । तथैवानुष्ठित राजपुत्रेण । प्रच्छन्नप्रहरिकेण च निवेदितं राज्ञस्तच्चेष्टितम् । ततो विलक्षेण राज्ञा प्रोक्तम्–भव्यम्, साधुरपि परीक्ष्यतां तावत् । ततो यः कश्चिदविनीतो राज्ञा लक्षितस्तद्विषये परीक्षाप्रतिपादितेन गुरुणा भणितः शिष्यः–गत्वा निरीक्षस्व, 'केन मुखेन गङ्गा वहति ?' इति । ततः 'पूर्वाभिमुखी साऽत्र वहति, इति गुरवो विदन्त्येव, परं कारणेन केनाप्यत्र भवितव्यम्' इति चेतसि निश्चित्य प्रोक्तं तेन– 'इच्छाम्यादेशम्' इति ।

१ आकारेङ्गितकुशलं यदि श्वेत वायस वदेयुः पूज्याः । तथापि च तेषां न विकूटयेद् विरहे च कारण पृच्छेत् ॥ ९३३ ॥
नृपपृष्टेन गुरुणा भणितो गङ्गा कुतोमुखी वहति ? । संपादितवान् शिष्यो यथा तथा सर्वत्र कर्तव्यम् ॥ ९३४ ॥

अभिधाय च निर्गतः। ततो गतश्च गङ्गायाम्, निरीक्षिता चासौ स्वयम्, पृष्ट्वा च परेभ्यः, शुष्कतृणादिवहनेन चान्वय-व्यतिरेकाभ्यां तस्याः पूर्वाभिमुखवाहित्वं निश्चित्य निवेदितमागत्य गुरुभ्यः– इत्थमित्थं च निश्चिता मया पूर्वाभिमुखी वहति गङ्गा, तत्त्वं तु गुरवो विदन्ति। प्रच्छन्नहेरिकेण चास्यापि संवन्धिनी चेष्टा सर्वापि राज्ञे निवेदिता। ततश्चाभ्युपगतं सहर्षेण राज्ञा गुरुवचनमिति ॥ ९३२ ॥ ९३३ ॥ ९३४ ॥

तदेवं गुरुभावोपक्रमे युक्ततयाऽत्र व्यवस्थापिते सति परः प्राह—

[1]जुत्तं गुरुमयगहणं को सेसोवक्कमोवओगोऽत्थ ?। गुरुचित्तपसायत्थं ते वि जहाजोगमाओज्जा ॥ ९३५ ॥

ननूक्तन्यायेन युक्तं तर्हि गुरुमतग्रहणं– गुरुभावोपक्रमणम्, शेषाणां तु नाम-स्थापना-द्रव्याद्युपक्रमाणां क इहोपयोगः, येन तेऽप्युपन्यस्ताः ?। अत्रोत्तरमाह– ननु गुरुचित्तप्रसादनार्थं तेऽपि शेषोपक्रमा यथायोगं यथाप्रस्तावमायोज्याः सप्रयोजनत्वेनाऽभ्यूह्या इति ॥ ९३५ ॥

तदेवं द्रव्याद्युपक्रमाणां गुरुचित्तप्रसादनोपयोगित्वमाह—

[2]परिकम्म-नासणाओ देसे काले य जा जहा जोग्गा। ताओ दव्वाईणं कज्जाहाराइकज्जेसु ॥ ९३६ ॥

उवहियजोग्गदव्वो देसे काले परेण विणएणं। चित्तण्णू अणुकूलो सीसो सम्मं सुयं लहइ ॥ ९३७ ॥

याः काश्चिद् देशे मरुमण्डलादौ, काले ग्रीष्मादौ येन केनचित् प्रकारेण योग्या उचिताः परिकर्म-नाशनाः परिकर्म-विनाशा भवन्ति, ता द्रव्य-क्षेत्र-कालानां गुरोराहारादिकार्येषु शिष्येण तच्चित्तप्रसादनार्थं कर्तव्याः। तत्र द्रव्यस्य दधि-क्षीर-नीरादेर्गुड-शुण्ठ्यु-शीर-मुस्तादिक्षेपेण परिकर्म भावनीयम्। क्षेत्रस्योपाश्रयादेरुपलेपनादिना। कालस्य मुहूर्तादेः शिक्षकदीक्षादौ घटिकादिनेति। विनाशोऽपि द्रव्यादीनां द्रव्यान्तरसंयोगादिना भावनीय इति। तत इत्थं गुरुचित्तं प्रसादयन् शिष्यः किमाप्नोति ?, इत्याह– 'उवहिएत्यादि' उपहितानि गुरोराहाराद्यर्थं ढौकितानि कृतपरिकर्माणि योग्याऽशन-पान-वस्त्र-पात्रौ[3]षधादीनि द्रव्याणि येन, असावुपहितयोग्यद्रव्यः शिष्यः। शेषं सुगमम् ॥ ९३६ ॥ ९३७ ॥

1 युक्तं गुरुमतग्रहणं कः शेषोपक्रमोपयोगोऽत्र ?। गुरुचित्तप्रसादार्थं तेऽपि यथायोगमायोज्याः ॥ ९३५ ॥

2 परिकर्म-नाशना देशे काले च या यथा योग्याः। ता द्रव्यादीनां कार्या आहारादिकार्येषु ॥ ९३६ ॥
उपहितयोग्यद्रव्यो देशे काले परेण विनयेन। चित्तज्ञोऽनुकूलः शिष्यः सम्यक् श्रुतं लभते ॥ ९३७ ॥

3 क. ग. 'न प्र'।

समाधानान्तरमाह—

अहवोवक्कमसामण्णओ मया पगयनिरुवओगा वि। अण्णत्थ सोवओगा एव चिय सव्वनिक्खेवो ॥९३८॥

यदिवा, प्रकृते प्रस्तुते निरुपयोगाः प्रकृतनिरुपयोगाः, एवंभूता अपि सन्तो नाम-स्थापना द्रव्याद्युपक्रमा उपक्रमसामान्यतोऽत्र मता उपन्यस्ताः। कुतः?, इत्याह—अन्यत्र स्थानान्तरे सोपयोगा इति कृत्वा, न केवलमत्रैवाऽसौ न्यायः, किन्त्वत्र शास्त्रे, अन्येषु वा शास्त्रेषु ये केचन बहुप्रकारा नामादिनिक्षेपास्तेषां सर्वेषामप्यपरसमाधानाभावे इदमेव समाधानं वाच्यमिति। तदेवं नामादिभेदैर्दर्शितमुपक्रमस्य षड्विधत्वम् ॥ ९३८ ॥

यदिवा, अन्यथैवाऽयमुपक्रमः षड्विध इति दिदर्शयिषुः प्रस्तावनामाह—

गुरुभावोवक्कमणं कयमज्झयणस्स छव्विहमियाणिं। तत्थणुपुव्वाईसुं इदमज्झयणं समोयारे ॥ ९३९ ॥

तदेवं नामादिभेदैः षड्विधे उपक्रमे विचार्यमाणे कृतं गुरुभावोपक्रमणम्। तत्करणे च दर्शितमेकेन प्रकारेणोपक्रमस्य षड्विधत्वम्। इदानीं प्रकारान्तरेण प्रस्तुतस्य सामायिकाध्ययनस्य षड्विधमुपक्रमणमुच्यते— आनुपूर्वी-नाम-प्रमाण-वक्तव्यता ऽर्थाधिकार-समवतारभेदात् षड्विध उपक्रमोऽभिधीयत इत्यर्थः। अत एवाह—आनुपूर्व्यादिषु षट्स्पूपक्रमद्वारभेदेषु षष्ठे समवतारद्वारभेदे विचार्यमाण इद सामायिकाध्ययन समवतारयेत्। ततश्चानुपूर्व्यादिभेदेन षड्विध उपक्रमोऽभिहितो भवति। इत्यष्टादशगाथार्थः ॥ ९३९ ॥

तत्रानुपूर्वीलक्षणे प्रथमोपक्रमभेदेऽस्य सामायिकाध्ययनस्यावतारं चिन्तयितुमाह—

अणुपुव्विसमोयारो कज्जो सामाइयस्स संभवओ। नियमावतारण पुण कित्तण-गणणाणुपुव्वीसु ॥९४०॥

आनुपूर्व्यां तावदस्य सामायिकाध्ययनस्य समवतारः संभवतो यत्र यत्रानुपूर्वीभेदे समवतारः संभवति, तत्र तत्रासौ कर्तव्यः। आह— ननु

१ अथवोपक्रमसामान्यतो मताः प्रकृतनिरुपयोगा अपि। अन्यत्र सोपयोगा एवमेव सर्वनिक्षेपः ॥ ९३८ ॥ २ प छ 'भवओ'।

३ गुरुभावोपक्रमणं कृतमध्ययनस्य षड्विधमिदानीम्। तत्रानुपूर्व्यादिषु इदमध्ययनं समवतारयेत् ॥ ९३९ ॥

४ आनुपूर्वीसमवतारः कार्यः सामायिकस्य संभवतः। नियमादवतारणं पुनरुत्कीर्तन गणनानुपूर्व्योः ॥ ९४० ॥

"[1]नामं ठवणा दविए खेत्ते काले य गणणअणुपुव्वी । उक्कित्तण-संठाणे सामायारी य भावे य ॥ १ ॥"

इति वचनादानुपूर्वी दशभेदा, तत् कस्मिन् भेदे नियमात् सामायिकस्य समवतारः ?, इत्याह– 'नियमेत्यादि' नियमेन निश्चयेन पुनः समवतारोऽस्य सामायिकाध्ययनस्योत्कीर्तनानुपूर्व्याम्, गणनानुपूर्व्यां च द्रष्टव्यः । तत्रोत्कीर्तनं संशब्दनं 'सामायिकं, चतुर्विंशतिस्तवः' इत्यादिनामोत्कीर्तनमात्रमित्यर्थः । तत्र 'सामायिकम्' इत्येवमिदमध्ययनमुत्कीर्त्यत इत्युत्कीर्तनानुपूर्व्यामेतत् समवतरति । गणनं तु– एकं, द्वे, त्रीणि, इत्यादिपरिसंख्यानम् । तत्र प्रथम-द्व्यादिकायां संख्यायामिदमध्ययनमवतरति; अतो गणनानुपूर्व्यामस्य समवतार इति ॥ ९४० ॥

यद्येवम्, गणनानुपूर्व्या कतिथमिदमध्ययनम् ?, इत्याह—

[3]पुव्वाणुपुव्विओ तं पढमं, पच्छाणुपुव्विओ छट्ठं । जायइ गणिज्जमाणं अनियमियमणाणुपुव्वीए ॥९४१॥

इहानुपूर्वी त्रिविधा– पूर्वानुपूर्वी, पश्चानुपूर्वी, अनानुपूर्वी चेति। तत्र पूर्वानुपूर्व्या तत् सामायिकाध्ययनं प्रथमं भवति, पश्चानुपूर्व्या तु षष्ठम्, अनानुपूर्व्या तु गण्यमानमनियमितं जायते– क्वचिद् भङ्के प्रथमम्, क्वचिद् द्वितीयम्, क्वचित्तु तृतीयम्; इत्यमीषां षण्णामावश्यकाध्ययनानामष्टादशोत्तराणि सप्त शतान्यनानुपूर्वीभङ्गकानां भवन्तीति ॥ ९४१ ॥

एतेषां च भङ्गकानां सामान्येन सर्वसंख्यानयने करणगाथामाह—

[4]एगादेगुत्तरया छगच्छगया परोप्परब्भत्था । पुरिमंतिमदुगहीणा परिमाणमणाणुपूव्वीणं ॥ ९४२ ॥

एकाद्या एकोत्तरका अङ्का व्यवस्थाप्यन्ते । एकैक उत्तरो वर्धमानो येषु ते एकोत्तरकाः । ते चेह षडध्ययनप्रस्तावात् षड्गच्छगताः समवसेयाः । तत्र षण्णां गच्छः समुदायः षड्गच्छः, तं गतास्तत्प्रतिवद्धाः । ते च परस्पराभ्यस्ताः परस्परगुणिताः प्रथमान्त्यभङ्गकद्वयरहिताः सर्वसंख्यारूपमनानुपूर्वीणां परिमाणं भवति । तथाहि– एकाद्या एकोत्तरकाः षडध्ययनविषयाः षडङ्का व्यवस्थाप्यन्ते; तद्यथा– १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । एते च परस्परं गुण्यन्ते । तद्यथा– एककेन द्विको गुणितो जातौ द्वावेव, द्वाभ्यां त्रिको

१ नाम स्थापना द्रव्यं क्षेत्रं कालश्च गणनानुपूर्वी । उत्कीर्तन-संस्थाने सामाचारी च भावश्च ॥ १ ॥ २ क.ग. 'रतांत्यतो' ।
३ पूर्वानुपूर्वीतस्तत् प्रथमं, पश्चानुपूर्वीतः षष्ठम् । जायते गण्यमानमनियमितमनानुपूर्व्याम् ॥ ९४१ ॥
४ एकाद्या एकोत्तरकाः षड्गच्छगताः परस्पराभ्यस्ताः । प्रथमा-ऽन्तिमद्विकहीना परिमाणमनानुपूर्वीणाम् ॥ ९४२ ॥ ५ क.ग. 'रगणि' ।

गुणितो जाताः षट्, तैश्च चत्वारो गुणिताः संजाताश्चतुर्विंशतिः, तया च पञ्चाभ्यस्ता जातं विंशं शतम् । तेन च षड्गुणिताः सप्त शतानि विंशत्युत्तराणि, तैश्च सप्तगुणितानि जातानि पञ्चसहस्राणि चत्वारिंशदधिकानि । इह च प्रथमभङ्गः पूर्वानुपूर्वीरूपः, चरमभङ्गस्तु पश्चानुपूर्व्यात्मकः; अतस्तदपनयनेऽष्टादशोत्तराणि शतानि विंशतिसप्तभङ्गकशतानि । इह च प्रथमभङ्गः पूर्वानुपूर्वीरूपः, परमभङ्गस्तु पश्चानुपूर्व्यात्मकः; अतस्तदपनयनेऽष्टादशोत्तराणि सप्त शतानि सामान्येन सर्वसंख्यारूपमनानुपूर्वीभङ्गकपरिमाणं भवति । एवं सप्तादीनामप्यनन्तपर्यन्तानां पदानामयमेव सामान्येन सर्वभङ्गकसंख्यानयनोपाय इति ॥ ९४२ ॥

अथ विशेषतोऽनानुपूर्वीभङ्गकानामानयनोपायभूतां करणगाथामाह—

पुव्वाणुपुव्विहेट्ठा समयाभेएण कुण जहाजेट्ठं । उवरिमतुल्लं पुरओ नसेज्ज पुव्वक्कमो सेसो ॥ ९४३ ॥

इह विवक्षितपदानां क्रमेण स्थापना पूर्वानुपूर्वीत्युच्यते, तस्या 'हेट्ठ त्ति' अधस्तात् द्वितीयादिभङ्गकान् जिज्ञासुः 'कुण त्ति' स्थापय 'एकादिपदानि' इति शेषः । कथम्, इत्याह— ज्येष्ठस्थानतिक्रमेण यथाज्येष्ठं यो यस्यादौ स तस्य ज्येष्ठो यथा— द्विकस्यैकको ज्येष्ठः, त्रिकस्य त्वयमनुज्येष्ठः, चतुष्कादीनां त्वेकोऽपि ज्येष्ठानुज्येष्ठः; एवं त्रिकस्य द्विको ज्येष्ठः, स एव चतुष्कस्यानुज्येष्ठः, पञ्चकादीनां तु स एव ज्येष्ठानुज्येष्ठ इत्यादि । एवं च सत्युपरितनाङ्कस्याधस्ताज्ज्येष्ठो निक्षिप्यते, तत्रालभ्यमानेऽनुज्येष्ठः, तत्राप्यलभ्यमाने ज्येष्ठानुज्येष्ठः, इति यथाजेष्ठं निक्षेपं कुरु । किमनियमेन ?, न, इत्याह— समयाभेदेनेति, समयः सङ्केतः प्रस्तुतभङ्गकरचनव्यवस्था, तस्या अभेदोऽनतिक्रमस्तेन समयाभेदेन निक्षेपं कुरु । समयस्य च भेदस्तदा भवति, यदा तस्मिन्नेव भङ्गके निक्षिप्ताङ्कसदृशोऽपरोऽङ्कः पतति । तत एवंभूतं समयभेदं वर्जयन्नेव ज्येष्ठाद्यङ्कनिक्षेपं विदध्यात्, उक्तं च—

" जंमि य निक्खित्ते पुणरवि सो चेव होइ कायव्वो । सो होइ समयभेओ वज्जेयव्वो पयत्तेण ॥ १ ॥ "

निक्षिप्तस्य चाङ्कस्य यथासंभवं 'पुरओ त्ति' अग्रत उपरितनाङ्कैस्तुल्यं सदृशं यथा भवति, एवं न्यस्येत्— उपरितनाङ्कसदृशानेवाङ्कान् पुरतः स्थापयेदित्यर्थः । 'पुव्वक्कमो सेस त्ति' निक्षिप्ताङ्कस्य यथासंभवं पृष्ठतः शेष उद्धरितशेषाङ्कानामधस्तात् तानेवोद्धरितशेषानङ्कान् पूर्वक्रमेण स्थापयेदित्यर्थः । यः सङ्ख्यया लघुरेककादिः स प्रथमं स्थाप्यते, यस्तु तया महान् स पश्चात् स्थाप्यत इति पूर्वक्रमः, पूर्वानुपूर्वीलक्षणे प्रथमभङ्गके इत्थमेव दृष्टत्वादिति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥

१ क ख ग 'ट् पट्भिस्ता' । २ घ छ 'पट्ताडिताः' । ३ पूर्वानुपूर्व्यधस्तात् समयाभेदेन कुरु यथाज्येष्ठम् । उपरिमतुल्यं पुरतो न्यस्येत् पूर्वक्रमः शेषः ॥ ९४३ ॥ ४ यस्मिंश्च निक्षिप्ते पुनरपि स एव भवति कर्तव्यः । स भवति समयभेदो वर्जितव्यः प्रयत्नेन ॥ १ ॥

भावार्थस्तु दिङ्मात्रदर्शनार्थं सुखाधिगमाय च दर्शन-ज्ञान-चारित्रादीनि त्रीणि पदान्याश्रित्य तावद् दर्श्यते– तस्य चैक-द्वि-त्रिलक्षणस्य पदत्रयस्य परस्पराभ्यासे सामान्येन सर्वेऽपि षड् भङ्गा भवन्ति। विशेषतस्तु त एवमानीयन्ते– पूर्वानुपूर्वीलक्षणस्तावत् प्रथमो भङ्गः, तद्यथा– १ । २ । ३ । अस्याश्च पूर्वानुपूर्व्या अधस्ताद् भङ्गकरचने क्रियमाणे एकस्य तावज्ज्येष्ठ एव नास्ति, द्विकस्य तु विद्यते एककः, स तदधस्ताद् निक्षिप्यते, तस्य चाग्रतः 'उवरिमतुल्लं पुरओ नसेज्ज' इतिवचनात् त्रिको न्यस्यते, पृष्ठतस्तु स्थापितशेषो द्विको दीयते, ततोऽयं द्वितीयो भङ्गः संपद्यते– २ । १ । ३ । अत्र च द्विकस्य विद्यत एकको ज्येष्ठः, परं नासौ तदधस्ताद् निक्षिप्यते, अग्रतः सदृशाङ्कपातेन समयभेदप्रसङ्गात् । एककस्य तु ज्येष्ठ एव नास्ति, त्रिकस्य तु विद्यते द्विको ज्येष्ठः, स तदधस्ताद् न्यस्यते, अत्र चाग्रभागस्य तावदसंभव एव, पृष्ठतस्तु स्थापितशेषावेकक-त्रिकौ क्रमेण स्थाप्येते 'पुव्वक्कमो सेसो' इति वचनात् । ततस्तृतीयो भङ्गः संजायते– १ । ३ । २ । अत्राप्येककस्य ज्येष्ठ एव नास्ति, त्रिकस्य तु ज्येष्ठोऽस्ति द्विकः, न च तदधस्ताद् निक्षिप्यते, अग्रे सदृशाङ्कपातेन समयभेदापत्तेः, ततोऽस्यैवानुज्येष्ठ एककः स्थाप्यते, अग्रतस्तु द्विको दीयते 'उवरिमतुल्लं' इत्यादिवचनात्, पृष्ठतस्तु स्थापितशेषस्त्रिको व्यवस्थाप्यत इति चतुर्थो भङ्गः– ३ । १ । २ । अत्र त्रिकस्य विद्यते द्विको ज्येष्ठः, एककश्चानुज्येष्ठः, परं तौ तदधस्ताद् न निक्षिप्येते, पुरतस्तुल्याङ्कपातेन समयभेदप्राप्तेः, एककस्य तु ज्येष्ठ एव नास्ति, द्विकस्य त्वस्त्येकको ज्येष्ठः स तदधस्ताद् न्यस्यते, तत्पृष्ठतस्तु स्थापितशेषौ द्विक-त्रिकौ क्रमशः स्थाप्येते इति पञ्चमो भङ्गः– २ । ३ । १ । अत्र द्विकस्याऽस्त्येकको ज्येष्ठः, किन्त्वसौ तदधस्ताद् न निक्षिप्यते, पुरतः सदृशाङ्कन्यासापत्त्या समयभेदप्रसङ्गात् । त्रिकस्य तु द्विको ज्येष्ठः, स तदधस्ताद् निक्षिप्यते, अग्रतस्त्वेकको दीयते, 'उवरिमतुल्लं' इति वचनात्; पृष्ठतस्तु स्थापितशेषस्त्रिकः स्थाप्यत इति षष्ठो भङ्गः । एषां च षण्णामपि भङ्गानामियं स्थापना–

१ । २ । ३ ।
२ । १ । ३ ।
१ । ३ । २ ।
३ । १ । २ ।
२ । ३ । १ ।
३ । २ । १ ।

अत्राप्याद्यभङ्गस्याऽऽनुपूर्वीत्वात्, अन्तिमस्य च पश्चानुपूर्वीत्वाद् मध्यमा एव चत्वारो भङ्गा अनानुपूर्वीत्वेन मन्तव्याः । एवं चतु ष्पञ्च-षट्-सप्तादीनामपि पदानामनया दिशा भङ्गकाः समानेतव्याः। तदेव सक्षेपत उक्ता आनुपूर्व्यः, विस्तरतस्त्विमा वक्ष्यमाणाश्च नामादिभेदा अनुयोगद्वारेभ्योऽवसेया इति ॥ ९४३ ॥

अथ सक्षेपतो नाम विचारयन्नाह–

जं वत्थुणोऽभिहाणं पज्जयभेयाणुसारि त नाम । पइभेय ज नमए पइभेय जाइ जं भणिय ॥ ९४४ ॥

यज्जीवादिवस्तुनोऽभिधानं तद् नामेति संबन्धः । कथंभूतम् ?, इत्याह– पर्याया ज्ञान-दर्शन चारित्र रूप रस गन्ध स्पर्श-नव पुराणादयस्तेषां भेदा नानाविधस्वभावास्तांस्तद्वाचकत्वेनाऽनुसरतीति पर्यायभेदानुसारि नामेति । किमुक्त भवति ?, इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह– 'पइभेयमित्यादि' 'णम प्रह्वत्वे' प्रतिपर्यायभेद यद् नमति याति तद्वाचकत्वेन परिणमति प्रह्वीभवति तद् नामेति यद् भणित भवति, इत्येतत् तात्पर्यमित्यर्थ इति ॥ ९४४ ॥

एतच्च नाम द्विनाम-त्रिनामयावद्दशनामभेदाद् दशभेदम्, समस्ताभिलाप्यवस्तुविषयत्वाद् बहुभेद चाऽनुयोगद्वारेषूक्तम् । तत्र षड्नाम्नि क्षायोपशमिके भावे सामायिकस्याऽध्ययनस्यावतार इति दर्शयन्नाह–

छव्विहनामे भावे खओवसमिए सुय समोयरइ । ज सुयनाणावरणखओवसमजं तय सव्व ॥ ९४५ ॥

अनुयोगद्वाराध्ययने षड्नाम्न्यौदयिकादयः षड् भावाः पठ्यन्ते । तत्र च क्षायोपशमिके भावे सर्वमप्याचारादि श्रुत समवतरति, यद् यस्मात् सर्वमपि तत् श्रुत श्रुतज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमादेव जायते, नान्यतः, तस्मात् क्षायोपशमिक एव भावे समवतरति । अत इद सामायिकाध्ययनमपि श्रुतविशेषरूपत्वात् क्षायोपशमिक एव भावे समवतरति, नान्यत्रेत्यर्थादुक्त भवति। इत्युक्त संक्षेपतो नाम॥९४५॥

सांप्रतं प्रमाणमभिधित्सुराह–

दव्वाइचउब्भेय पमीयए जेण तं पमाण ति । इदमज्झयणं भावो त्ति भावमाणे समोयरइ ॥ ९४६ ॥

---

१ यद् वस्तुनोऽभिधान पर्यायभेदानुसारि तद् नाम । प्रतिभेदं यद् नमति प्रतिभेदं याति यद् भणितम् ॥ ९४४ ॥
२ षड्विधनाम्नि भावे क्षायोपशमिके श्रुतं समवतरति । यद् श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमजं तत् सर्वम् ॥ ९४५ ॥
३ द्रव्यादिचतुर्भेदं प्रमीयते येन तत् प्रमाणमिति । इदमध्ययनं भाव इति भावमाने समवतरति ॥ ९४६ ॥

द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावभेदाच्चतुर्विधं प्रमेयम्, प्रमेयचातुर्वैध्याच्च प्रमाणमपि चतुर्विधम्– द्रव्यप्रमाणम्, क्षेत्रप्रमाणम्, कालप्रमाणम्, भावप्रमाणं चेति, द्रव्यादिकं चतुर्विधं प्रमेयं प्रमीयतेऽनेनेति कृत्वा। तत्रेदं सामायिकाध्ययनं श्रुतज्ञानविशेषत्वेन जीवपर्यायत्वाज्जीवभावत्वाद् भावप्रमाणे समवतरति। आह– ननु भावप्रमाणमपि त्रिविधम्– गुणप्रमाणम्, नयप्रमाणम्, संख्याप्रमाणं चेति; तत्र सामायिकं क्व समवतरति ? इति। उच्यते– गुणप्रमाणे। ननु गुणप्रमाणमपि द्विविधम्– जीवगुणप्रमाणम्, अजीवगुणप्रमाणं च; तत्र सामायिकं क्व समवतरति ? इति। उच्यते– जीवानन्यत्वेन जीवगुणप्रमाणे। ननु जीवगुणोऽपि त्रिविधः– ज्ञान-दर्शन-चारित्रभेदात्; तत्र क्व सामायिकस्याऽवतारः ?। उच्यते– बोधात्मकत्वाद् ज्ञानगुणे। ननु ज्ञानमपि प्रत्यक्षा-ऽनुमानो-पमाना-ऽऽगमभेदाच्चतुर्विधम्, तत्र क्वेदमवतरति ? इति। उच्यते– आगमे। ननु सोऽपि लौकिक-लोकोत्तरभेदाद् द्विविधः। लोकोत्तरोऽपि सूत्रा-र्थो-भयरूपित्वात् त्रिविध एव, तत् क्वेदं समवतरति ? इति। उच्यते सूत्रा-ऽर्थो-भयभेदात् त्रिविधेऽपि लोकोत्तर आगमे समवतरति, तत्स्वभावत्वात् तत्स्वरूपत्वादिति ॥ ९४६ ॥

एतदेवाह—

जीवाणणन्नत्तणओ जीवगुणे बोहभावओ नाणे। लोउत्तरसुत्तत्थोभयागमे तस्सभावाओ ॥ ९४७ ॥

व्याख्यातार्थैव ॥ ९४७ ॥

आह– नन्वात्मागमा-ऽनन्तरागम-परम्परागमभेदतोऽपि लोकोत्तरागमस्त्रिविधः, तत् क्वेदमवतरति ?, इत्याशङ्क्याह—

सुयओ गणहारीणं तस्सिस्साणं तहाऽवसेसाणं।
एवं अत्ता-णंतर-परंपरागमपमाणम्मि ॥ ९४८ ॥
अत्थेण उ तित्थंकर-गणहर-सेसाणमेवमेवेदं।

यथा जीवगुणादिष्वस्यावतारः, एवमात्मा-ऽनन्तर-परम्परागमप्रमाणेऽप्यवतारो मन्तव्यः। कथम् ?, इत्याह– सूत्रतो गणधरा-

१ जीवानन्यत्वतो जीवगुणे बोधभावतो ज्ञाने। लोकोत्तरसूत्रार्थोभयागमे तत्स्वभावात् ॥ ९४७ ॥
२ श्रुततो गणधारिणां तच्छिष्याणां तथावशेषाणाम्। एवमात्मा-ऽनन्तर-परम्परागमप्रमाणे ॥ ९४८ ॥
अर्थेन तु तीर्थङ्कर-गणधर शेषाणामेवमेवेदम्।

णामिदमात्मागमः, तैरेव तत्सूत्रस्य निर्वर्तितत्वात्, अत आत्मन एव सकाशादागमनमस्येति कृत्वा । तच्छिष्याणां तु जम्बूस्वाम्यादीनां सामायिकसूत्रमनन्तरागमः, अनन्तरादेव गणधरादागमनमागमोऽस्येति हेतोः। तथाऽवशेषाणां प्रभव-शय्यम्भवादीनामेतत् सूत्र परम्परागमः सूरिपरम्परयाऽऽगमनमागमोऽस्येति युक्तेः । तदेव सूत्रतो यथासङ्ख्येन गणधरादीनामात्मागमादित्रयोजना कृता ॥९४८॥ अर्थेनाप्येव मेवेदं सामायिक यथासङ्ख्येन तीर्थंकर-गणधर शेषजम्बुप्रभृतीनामात्मागमा-ऽनन्तरागम परम्परागमत्वेन वक्तव्यमिति ॥

ननु नयप्रमाणे समवतारोऽस्य भवति, नवा?, इत्याशङ्क्य गाथोत्तरार्धमाह—

[1]मूढनय ति न सपइ नयप्पमाणेऽवयारो से ॥ ९४९ ॥

'[2]मूढनइय सुयं कालिय, न नया समोयरंति इह' इतिवचनात् मूढनय चिरन्तनमुनिभिः शिष्यव्यामोहभयात् निषिद्धनयविचार सम्प्रति श्रुतम्, अतो नयप्रमाणे नाऽस्याऽवतार इति ॥ ९४९ ॥

आह– ननु कियतः कालादर्वाक् कालिकश्रुतेन नयविचारो निषिद्धः?, इत्याह—

[3]आसी पुरा सो नियओ अणुओगाणमपुहुत्तभावम्मि । सपइ नत्थि पुहुत्ते होज्ज व पुरिसं समासज्ज ॥९५०॥

पुरा पूर्वं चरणकरण धर्मकथा-गणित-द्रव्यानुयोगलक्षणानां चतुर्णामनुयोगानामपृथग्भावे प्रतिसूत्रं चतुर्णामप्यवतारे स नयावतारो नियतो निश्चित आसीत् । सांप्रत पुनरनुयोगानां पृथक्त्वे

"[4]कालियसुयं च इसिभासियाइं तइया य सूरपन्नत्ती । सव्वो य दिट्ठिवाओ चउत्थओ होइ अणुओगो ॥ १ ॥"

इति वचनात् पार्थक्येन व्यवस्थापने सति नास्त्यसौ नयावतार. । किं सर्वथा?, न, इत्याह– भवेद् वा प्राज्ञपुरुषविशेषं समासाद्य कोऽपि कियानपीति । इदमुक्त भवति– श्रीमदार्यरक्षितसूरीन् यावदेकैकस्मिन् सूत्रेऽनुयोगचतुष्टयव्याख्यानम्, नयविचारश्च विस्तरेणाऽऽसीत् । ततश्च तैरेव श्रीमदार्यरक्षितसूरिभिर्विचारबाहुल्याद् भुवत' शिष्यानवलोक्य चत्वारोऽप्यनुयोगा भेदेन व्यवस्थापिताः, तद्यथा– कालिकश्रुते चरणकरणानुयोग एव व्याख्येयः, उत्तराध्ययनादिषु धर्मकथानुयोगः, सूर्यप्रज्ञप्त्यादिषु गणितानुयोगः, दृष्टिवादे

१ मूढनयमिति न सम्प्रति नयप्रमाणेऽवतारस्तस्य ॥ ९४९ ॥ २ मूढनयिकं श्रुत कालिकं, न नयाः समवतरन्तीह ।
३ आसीत् पुरा स नियतोऽनुयोगानामपृथग्भावे । सम्प्रति नास्ति पृथक्त्वे भवेद् वा पुरुष समासाद्य ॥ ९५० ॥
४ कालिकश्रुतं ऋषिभाषितानि तृतीया च सूरप्रज्ञप्तिः । सर्वश्च दृष्टिवादश्चतुर्थको भवत्यनुयोगः ॥ १ ॥

द्रव्यानुयोगः। नयविचारश्चाऽर्वाक् प्रायो निषिद्धः। इति न सामायिकस्य प्रायो नयेष्ववतार इति ॥ ९५० ॥

संख्याप्रमाणे तर्ह्यवतरतीदं नवा ?, इत्याह–

[1]संखामाणे कालियसुयपरिमाणे परित्तपरिमाणं। सुयओ तदत्थओ पुण भणियं तमणंतपज्जायं ॥ ९५१ ॥

संख्या नाम-स्थापना-द्रव्य-क्षेत्र-कालौ-पम्य-परिमाण-भावभेदाऽनुयोगद्वारेष्वष्टधा प्रोक्ता। तत्र संख्यामाने संख्याप्रमाणे विचार्यमाणे कालिकश्रुतपरिमाणे एतदवतरति। तत्र कालिकश्रुतपरिमाणं द्विविधम्– सूत्रतः, अर्थतश्च। तत्र सूत्रतस्तु सामायिकाध्ययनं परीत्तं संख्याताक्षरादिनियतपरिमाणम्। तस्य सामायिकस्यार्थस्तदर्थस्ततः पुनरनन्तपर्यायत्वादनन्तपरिमाणं भणितमिति। तदेवं प्रमाणमप्युक्तं संक्षेपतः ॥ ९५१ ॥

अथ वक्तव्यतामभिधित्सुराह–

[2]समओ जो सिद्धंतो सो स-परो-भयगओ तिविहभेओ। तत्थ इमं अज्झयणं ससमयवत्तव्वयानिययं॥९५२॥

यः सिद्धान्तः स तावत् समय उच्यते। स च त्रिविधः– स्वसमय-परसमयो-भयसमयभेदात्। अत एव वक्तव्यताऽनुयोगद्वारेषु त्रिविधा प्रोक्ता– स्वसमयवक्तव्यता, परसमयवक्तव्यता, स्व-परोभयवक्तव्यता चेति। तत्रेदं सामायिकाध्ययनं स्वसमयवक्तव्यतानियतं, स्वसमयस्यैवेह प्रतिपाद्यमानत्वादिति ॥ ९५२ ॥

न केवलमिदमध्ययनम्, किन्तु सर्वाण्यप्यध्ययनानि स्वसमयवक्तव्यतानियतान्येव। कुतः ?, इत्याह–

[3]परसमओ उभयं वा सम्मद्दिट्ठिस्स ससमओ जेण। तो सव्वज्झयणाइं ससमयवत्तव्वनिययाइं ॥९५३॥

यतः परसमयः, उभयसमयो वा सम्यग्दृष्टेः स्वसमय एव, यथावद्विषयविभागेन व्यवस्थापनात्। ततो यद्यपि केषुचिदध्ययनेषु परो-भय-समयवक्तव्यतापि श्रूयते, तथापि तानि सर्वाण्यपि स्वसमयवक्तव्यतानियतान्येव, सम्यग्दृष्टिपरिग्रहात्। एतच्च पूर्वमनेकशो भावितमेवेति ॥ ९५३ ॥

---

१ संख्यामाने कालिकश्रुतपरिमाणे परीत्तपरिमाणम्। श्रुततस्तदर्थतः पुनर्भणितं तदनन्तपर्यायम् ॥ ९५१ ॥

२ समयो यः सिद्धान्तः स स्व-परो-भयगतस्त्रिविधभेदः। तत्रेदमध्ययनं स्वसमयवक्तव्यतानियतम् ॥ ९५२ ॥

३ परसमय उभयं वा सम्यग्दृष्टेः स्वसमयो येन। ततः सर्वाध्ययनानि स्वसमयवक्तव्यनियतानि ॥ ९५३ ॥

किञ्च—

[1]मिच्छत्तमयसमूह सम्मत्त ज च तदुवगारम्मि । वट्टइ परसिद्धंतो तो तस्स तओ ससिद्धंतो ॥ ९५४ ॥

मिथ्यात्वानामेकान्तक्षणिकत्वाऽक्षणिकत्ववादिसौगतादिमतानां यः समूहः समुदायः स्यात्पदलाञ्छितः, स एव यस्मात् सम्यक्त्वम्, नान्यत् । यस्माच्च तस्य स्वसमयस्योपकारस्तदुपकारस्तस्मिन् वर्तते परसिद्धान्त[2], परसिद्धान्तव्यावृत्त्यैव स्वसिद्धान्तसिद्धे[3], असमञ्जसरादित्व परसिद्धान्तानां दृष्ट्वा स्वसिद्धान्ते स्थैर्यसिद्धेश्चेति । ततस्तस्मात्तस्य सम्यग्दृष्टेस्तक[4] परसिद्धान्तः स्वसिद्धान्त एव । तदेवं सम्यग्दृष्टेः सर्वोऽपि विषयविभागेन स्थापितः स्वसिद्धान्त एव; इति सर्वाण्यप्यध्ययनानि स्वसमयवक्तव्यतानियतान्येवेति स्थितम् । तदेवमभिहिता वक्तव्यता ॥ ९५४ ॥

अथार्थाधिकारमभिधित्सुराह—

[4]सावज्जजोगविरई अज्झयणत्थाहिगार इह सो य । भण्णइ समुदायत्थो ससमयवत्तव्वयादेसो ॥९५५॥

इह सावद्ययोगविरति' सामायिकाध्ययनस्यार्थाधिकार', स च समुदायार्थो भण्यत इति प्रागप्युक्तमेव । स एव च स्वसमयवक्तव्यतायाः संपूर्णाया एकदेशोऽभिधीयत इति । उक्तोऽर्थाधिकारः ॥ ९५५ ॥

अथ समवतारमभिधित्सुराह—

[5]अहुणा य समोयारो जेण समोयारिय पइदार । सामाइय सोऽणुगओ लाघवओ नो पुणो वच्चो ॥ ९५६ ॥

अधुना समवतारोऽवसरप्राप्तः । चकारो भिन्नक्रमे, तद्यथा— स च 'लाघवउ त्ति' लाघवमाश्रित्य लाघवार्थमित्यर्थः, अनुगतः पूर्वमेव गतोऽतिक्रान्तः पूर्वमेवाभिहित इत्यर्थः । कथम् ?, इत्याह— येन यस्मात् प्रतिद्वारं सामायिकाध्ययनं समवतारितमेव । ततो नेदानीं पुनरपि समवतारो वाच्य', तद्व्यापारस्याऽध्ययनसमवतारणलक्षणस्य प्रतिद्वारमनिष्ठितत्वात् । एतदुक्तं भवति— अधुना षष्ठ

१ मिथ्यात्वमतसमूहः सम्यक्त्वं यश्च तदुपकारे । वर्तते परसिद्धान्तस्ततस्तस्य सकः स्वसिद्धान्तः ॥ ९५४ ॥ २ घ छ ज 'ततसमूहमयं ए' ।
३ क ग 'द्दिम' । ४ सावद्ययोगविरतिरध्ययनार्थाधिकार इह स च । भण्यते समुदायार्थः स्वसमयवक्तव्यतादेशः ॥ ९५५ ॥
५ अधुना च समवतारो येन समवतारितं प्रतिद्वारम् । सामायिकं सोऽनुगतो लाघवतो नो पुनर्वाच्यः ॥ ९५६ ॥

उपक्रमभेदः समवतारः प्रस्तुतः, स च लाघवार्थं सामायिकस्य प्रतिद्वारं समवतारितत्वात् पूर्वमेवाभिहितः, इति न पुनरप्यत्रोच्यते, पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् ॥ इति सप्तदशगाथार्थः ॥ ९५६ ॥

॥ इत्युपक्रमः समाप्तः ॥

अथ निक्षेपलक्षणं द्वितीयमनुयोगद्वारमभिधित्सुराह—

[1]भण्णइ घिप्पइ य सुहं निक्खेवपयाणुसारओ सत्थं । ओहो नामं सुत्तं निक्खेतव्वं तओऽवस्सं ॥ ९५७ ॥

यस्माद् नामादिनिक्षेपानुसारतः शास्त्रम्, अध्ययनम्, उद्देशको वा सुखेनैव भण्यतेऽभिधीयते, सुखेनैव च गृह्यतेऽधिगम्यते, तस्मात् शास्त्रादेः संबन्धी ओघो, नाम, सूत्रं चावश्यमेव निक्षेप्तव्यम् । एतेन च यद् निक्षेपस्य पूर्वं सामान्येन त्रैविध्यमुक्तम्, तदिदानीं विशेषतो दर्शितमवगन्तव्यम्; तद्यथा— त्रिविधो निक्षेपः— ओघनिष्पन्नः, नामनिष्पन्नः, सूत्रालापकनिष्पन्नश्चेति ॥ ९५७ ॥

तत्रौघः किमुच्यते ?, इत्याह—

[2]ओहो जं सामण्णं सुयाभिहाणं चउव्विहं तं च । अज्झयणं अज्झीणं आओ ज्झवणा य पत्तेयं ॥९५८॥

नामाइचउब्भेयं वण्णेऊणं सुयाणुसारेणं । सामाइयमाउज्जं चउसुं पि कमेण भावेसु ॥ ९५९ ॥

इह यत् श्रुतस्य जिनवचनरूपस्य सामान्यमङ्गा-ऽध्ययनो-देशकादिकं नाम तदोघ इत्युच्यते, सामान्यं शास्त्रनामेत्यर्थः । तत्रेह सामायिकस्य प्रस्तुतत्वात् तद्विषयं सामान्यनाम प्राह— अध्ययनम्, अक्षीणम्, आयः, क्षपणा चेति । इदं च सामायिकादिशास्त्रविशेषस्य सामान्यमध्ययनादिकमभिधानमनुयोगद्वारलक्षणश्रुतानुसारेण प्रत्येकं नामादि चतुर्विधमुपवर्ण्यते; तद्यथा— नामाध्ययनम्, स्थापनाध्ययनम्, द्रव्याध्ययनम्, भावाध्ययनम्; तथा, नामाक्षीणं, स्थापनाक्षीणम्, द्रव्याक्षीणम्, भावाक्षीणम् । एवमाय-क्षपणयोरप्युक्त्वा क्रमेण चतुर्ष्वपि भावेषु भावाध्ययने, भावाक्षीणे, भावाऽऽये, भावक्षपणायां चेत्यर्थः । किम् ?, इत्याह— सामायिकमायोज्यम्— सामायिकमेव भावाध्ययनादिवाच्यत्वेनात्र बोद्धव्यमित्यर्थः ॥ ९५८ ॥ ९५९ ॥

---

१ भण्यते गृह्यते च सुखं निक्षेपपदानुसारतः शास्त्रम् । ओघो नाम सूत्रं निक्षेप्तव्यं ततोऽवश्यम् ॥ ९५७ ॥

२ ओघो यत् सामान्यं श्रुताभिधानं चतुर्विधं तच्च । अध्ययनमक्षीणमायः क्षपणा च प्रत्येकम् ॥ ९५८ ॥
नामादिचतुर्भेदं वर्णयित्वा श्रुतानुसारेण । सामायिकमायोज्यं चतुर्ष्वपि क्रमेण भावेषु ॥ ९५९ ॥ ३ घ. छ॰ 'दि ना' ।

अथाध्ययनादीनां चतुर्णामपि क्रमेण निरुक्तमाह—

[1]जेण सुहज्झप्पजण अज्झप्पाणयणमहियमयण वा। बोहस्स संजमस्स व मोक्खस्स व ज तमज्झयण ॥९६०॥

इह नैरुक्तेन विधिना प्राकृतस्वाभाव्याच्च, शुभं [2]'अज्झप्पं चित्तं जणेइ त्ति प्पगारलोवाओ अज्झयणं, अहवा, अज्झप्पाणयणं प्पगार-आकार णकारलोवाओ अज्झयण ति' । अथवा, बोधस्य, संयमस्य, मोक्षस्य वाऽधिकमयनं तद्धेतुत्वात् प्रापकं यत् तदध्ययनमिति ॥ ९६० ॥

[3]अज्झीण दिज्जतं अव्वोच्छित्तिनयओ अलोओ [4]व्व। आओ नाणाईणं झवणा पावाण खवणं ति ॥९६१॥

अर्थिभ्योऽनवरतं दीयमानमपि वर्धत एव न तु क्षीयत इत्यक्षीणम्। अथवा, अव्यवच्छित्तिनयमतेन सर्वदैवाव्यवच्छेदात्, अलोकवत् अक्षीणम्। आयो लाभः प्राप्तिर्ज्ञानादीनामस्मादित्यायः। क्षपणाऽपचयो निर्जरा पापकर्मणामस्मादिति क्षपणेति। तदेवमभिहितमोघनाम, तदभिधाने चोक्त ओघनिष्पन्नो निक्षेपः ॥ ९६१ ॥

अथ नामनिष्पन्न निक्षेपमभिधित्सुरध्ययनस्य विशेषनाम, तन्निक्षेपं चाह—

[5]सामाइय ति नाम विसेसविहिय चउव्विह त च। नामाइ निरुत्तीए सुत्तप्फासे व तं वोच्छ ॥ ९६२ ॥

प्रस्तुताध्ययनस्य सामायिकमिति विशेषविहित नाम। तच्च चतुर्विधम्। कथम्?, इत्याह— नामादि— नामसामायिकम्, स्थापनासामायिकम्, द्रव्यसामायिकम्, भावसामायिकं चेति। एतच्चार्थनिरूपणतो वक्ष्येऽहम्। क?, इत्याह— निरुक्तौ [6]'उद्देसे निद्देसे य निग्गमे' इत्याद्युपोद्घातनिर्युक्तिगतगाथाद्वयपर्यन्ते [7]'भेवागरिसफोसणनिरुत्ती' इति यद् निर्युक्तिद्वार तत्रार्थतोऽभिधास्य इत्यर्थः। यदिवा, निर्युक्त्यनुगमभेदरूपायामेव सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तौ वक्ष्य इति ॥ ९६२ ॥

अत्राक्षेप परिहारो प्राह—

---

1 येन शुभाध्यात्मजनकमध्यात्मानयनमधिकमयन वा। बोधस्य संयमस्य वा मोक्षस्य वा यत् तदध्ययनम् ॥ ९६० ॥

2 अध्यात्मं चित्त जनयतीति प्प(कार)लोपादध्ययनम्, अथवा, अध्यात्मानयनं प्प(कार) आकार-नकारलोपादध्ययनमिति।

3 अक्षीणं दीयमानमव्यवच्छित्तिनयतोऽलोक इव। आयो ज्ञानादीनां क्षपणा पापानां क्षपणमिति ॥ ९६१ ॥ 4 क ग 'लोय व्व'।

5 सामायिकमिति नाम विशेषविहितं चतुर्विधं तच्च। नामादि निरुक्तौ सूत्रस्पर्शे वा तद् वक्ष्ये ॥ ९६२ ॥ 6 गाथा ९७३। 7 गाथा ९७४।

[1]इह जइ कीस निरुत्ते तत्थ व भणियमिह भण्णए कीस ?। निक्खेवमित्तमिहइं तस्स निरुत्तीए वक्खाणं ॥९६३॥

आह– यद्यत्रापीदं चतुर्विधं विशेपनाम भणनीयत्वेनावसरप्राप्तम्, तर्हि किमुच्यते– निरुक्त्यादौ वक्ष्ये ?। अथ तत्र वक्ष्यते, तर्ह्यत्र किमर्थमुच्यते ?। अत्रोत्तरमाह– 'निक्खेवेत्यादि' इह नामादिनिक्षेपमात्रस्यैव भणनावसरः, स च नामादिचातुर्विध्यभणनादुक्त एव, निरुक्तौ तु तदर्थो निरूपयिष्यत इत्यदोषः ॥ ९६३ ॥

पुनरप्यन्यथाऽऽक्षिप्य परिहरति—

[2]तो कीस पुणो सुत्ते, सुत्तालावो तओ न तन्नामं। इह उण नामं नत्थं तं वक्खायं निरुत्तीए ॥ ९६४ ॥

हन्त ! यदि निरुक्तौ सामायिकं व्याख्यायते, तर्हि 'करोमि भदन्त ! सामायिकम्' इत्यादि किमिति पुनरपि सूत्रे व्याख्यायते ?। नैवम्, यतः सूत्रालापक एव तकोऽसौ व्याख्यायते, न पुनस्तन्नामव्याख्यानम्, इह पुनर्नामादिभेदैः सामायिकनाम न्यस्तम्, तच्च निरुक्तौ व्याख्यातम्, इति विषयविभागात् सर्वं सुस्थमिति ॥ ९६४ ॥

पुनः प्रेर्यमुत्थाप्य परिहरति—

[3]इह पुण कीस न भण्णइ जं निक्खेवो इमो स निज्जुत्ती। निज्जुत्ती वक्खाणं निक्खेवो नासमेत्तं तु ॥९६५॥

नन्विहैव निक्षेपद्वारे किमिति न भण्यते न व्याख्यायते सामायिकम्, येन निरुक्तौ व्याख्यायते ?। अत्रोच्यते– यद् यस्मादसौ निक्षेपः प्रस्तुतः, तत्र च प्रस्तुते व्याख्यानस्य कोऽवसरः ?। 'स निज्जुत्ति त्ति' सा पुनर्वक्ष्यमाणा निर्युक्तिरुपोद्घातनिर्युक्तिद्वाररूपत्वाद् निर्युक्तिः। यदि नाम सा निर्युक्तिः, तथापि तत्र व्याख्यानस्य किमागतम् ?, इत्याह– 'निज्जुत्ती वक्खाणं ति' निर्युक्तिरनुगमभेदत्वाद् व्याख्यानात्मिकैव भवति, अतो युक्तं तस्यां व्याख्यानम्। निक्षेपोऽपि तर्हि व्याख्यानरूपो भविष्यति, इत्याह– 'निक्खेवो नासमेत्तं तु त्ति' निक्षेपस्तु नामादिन्यासमात्रात्मक एव वर्तते, न तु व्याख्यानरूपः, अनुगमस्यैव तद्रूपत्वात्। अतः कोऽत्र निक्षेपे व्याख्यानावसरः ? इति ॥ ९६५ ॥

---

१ इह यदि कस्माद् निरुक्तौ तत्र वा भणितमिह भण्यते कस्मात् ?। निक्षेपमात्रमिह तस्य निरुक्तौ व्याख्यानम् ॥ ९६३ ॥
२ ततः कस्मात् पुनः सूत्रे, सूत्रालापः सको न तन्नाम। इह पुनर्नाम न्यस्तं तद् व्याख्यातं निरुक्तौ ॥ ९६४ ॥
३ इह पुनः कस्माद् न भण्यते यद् निक्षेपोऽयं सा निर्युक्तिः। निर्युक्तिर्व्याख्यानं निक्षेपो न्यासमात्रं तु ॥ ९६५ ॥

पुनरपि परमतमाशङ्क्य प्रतिविधातुमाह—

[1]णणु निज्जुत्तिअणुगमे भणिया एसा वि नासनिज्जुत्ती । सच्चमियं निज्जुत्ती इय तु निक्खेवमित्तस्स॥९६६॥

ननु यदि निर्युक्तावेव व्याख्यानमिष्यते भवद्भिः, तर्हि तत्रापि ब्रूमो वयं यदुत- एषाऽपि निर्युक्त्यनुगमे न्यासनिर्युक्तिर्भणिता, अयमपीह प्रस्तुतो निक्षेपो वक्ष्यमाणे निर्युक्त्यनुगमे निक्षेपनिर्युक्तित्वेन भणिष्यत इत्यर्थः । इदमुक्तं भवति—अनुगमो द्विविधो वक्ष्यते, तद्यथा- सूत्रानुगमः, निर्युक्त्यनुगमश्च । निर्युक्त्यनुगमस्त्रिविधोऽभिधास्यते- निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमः, उपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमः, सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यनुगमश्चेति । तथा- "[2]से किं तं निक्खेवनिज्जुत्तिअणुगमे ?। निक्खेवनिज्जुत्तिअणुगमे अणुगए, वक्खमाणे य" । एतदपि वक्ष्यते । तत्रायमर्थः- अत्रैव प्रागावश्यकसामायिकादिपदानां नाम स्थापनादिनिक्षेपद्वारेण यद् व्याख्यानं कृतम्, तेन निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमोऽनुगत' प्रोक्तो द्रष्टव्यः, सूत्रालापकानां निक्षेपप्रस्तावे पुनर्वक्ष्यते च । तदेवमेतेनैषोऽपि निक्षेपो निक्षेपनिर्युक्तित्वेनाऽनुगमे प्ररूप्यमाणेऽभिधास्यते । अत' किमुच्यते- 'नेह व्याख्यानम्, किन्तु निरुक्तावेव इति ?।

तदेवमतिनिपुण परस्य प्रेर्यमवलोक्याऽभ्युपगमपूर्वकमुत्तरमाह- 'सच्चमित्यादि' सत्यम्, इयमपि प्रस्तुतनिक्षेपलक्षणा निर्युक्तिः, किन्त्वियं निक्षेपमात्रस्य नाम स्थापनादिनिक्षेपस्वरूपनिरूपणायैव, न विशेषार्थस्येत्यर्थः; निरुक्तौ तु '[3]सम्मद्दिट्ठि अमोहो सोहीसब्भाव-दंसण बोही' इत्यादिना ग्रन्थेन शब्दार्थादिविचारः करिष्यत इति भाव' ॥ ९६६ ॥

अथवा, किमनेन बहुना प्रोक्तेन ?, अतिगहनं प्रकरणमिदम्, अतः संक्षिप्य निक्षेपविषयविभागतात्पर्यमुच्यते, तथा चाह—

[4]निक्खेवमित्तमिह वा अत्थवियारो य नासजुत्तीए । सद्दगओ य निरुत्ते सुत्तप्फासम्मि सुत्तगओ ॥९६७॥

अथवा, इह निक्षेपद्वारे सामायिकस्य नामादिनिक्षेपमात्रमेवोच्यते, तदर्थनिरूपणमात्रमेव च निक्षेपनिर्युक्तौ निर्दिश्यते । नैरुक्तस्तु शब्दगतो विचार उपोद्घातनिर्युक्त्यन्तर्गते निरुक्तिद्वारे- 'सम्मदिट्ठि अमोहो' इत्यादिना ग्रन्थेन शब्दार्थविचारः करिष्यत इत्यर्थः । सूत्रस्पर्शे तु सूत्रगतो विचारः- सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तौ सूत्रालापद्वाराऽऽयातस्य सामायिकस्यार्थविचार' क्रियते, न तु सामायिकनाम्न इत्यर्थः । एवं विषयविभागेनाऽवस्थानात् सर्वं समञ्जसमिति । तदेवमभिहितो नामनिष्पन्नोऽपि निक्षेपः ॥ ९६७ ॥

---

१ ननु निर्युक्त्यनुगमे भणितैषाऽपि न्यासनिर्युक्तिः । सत्यमियं निर्युक्तिरियं तु निक्षेपमात्रस्य ॥ ९६६ ॥
२ अथ कः स निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमः ? । निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमोऽनुगतः, वक्ष्यमाणश्च । ३ गाथा २८०४ ।
४ निक्षेपमात्रमिह वाऽर्थविचारश्च न्यासनिर्युक्तौ । शब्दगतश्च निरुक्ते सूत्रस्पर्शे सूत्रगतः ॥ ९६७ ॥

अथ सूत्रालापकनिक्षेपस्याऽवसरः, तत्राह—

[1]जो सुत्तपयन्नासो सो सुत्तालावयाण निक्खेवो । इह पत्तलक्खणो सो निक्खिप्पइ न पुण किं कज्जं ? ॥९६८॥

सुत्तं चेव न पावइ इह सुत्तालावयाण कोऽवसरो ? । सुत्ताणुगमे काहिइ तण्णासं लाघवनिमित्तं ॥९६९॥

'[2]करेमि भन्ते ! सामाइयं' इत्यादिसूत्रपदानां यो नाम-स्थापनादिरूपेण न्यासः, स सूत्रालापकनिक्षेपः । स नेह प्राप्तलक्षणः– प्राप्तावसर एव, न पुनर्निक्षिप्यते– न पुनः सूत्रालापक इदानीमेव निक्षिप्यत इति भावः । किं कार्यं– कस्माद्धेतोः ?, इत्याह– सूत्रमेव तावदिदानीं न प्राप्नोति, अतः सूत्रालापकानामिह निक्षेपे कर्तव्ये कोऽवसरः ?। इदमुक्तं भवति–सूत्रानुगम एव सूत्रमुच्चारयितव्यम्, उच्चारिते च सूत्रे तदालापकविभागः; तद्विभागे च तन्निक्षेपः । अतः सूत्राभावात् कः सूत्रालापकानामिह निक्षेपेऽवसरः ? । तर्हि कदा तन्निक्षेपो विधेयः ?, इत्याह– सूत्रानुगमे प्राप्ते करिष्यति लाघवार्थं सूरिस्तन्निक्षेपमिति ॥ ९६८ ॥ ९६९ ॥

अथ पूर्वापरासंबद्धतामाशङ्क्य परिहरति—

[3]इह जइ पत्तो वि तओ न नस्सए कीस भण्णए इहइं । दाइज्जइ सो निक्खेवमेत्तसामण्णओ नवरं ॥९७०॥

नन्विह प्राप्तावसरोऽपि यदि तकोऽसौ सूत्रालापकनिक्षेपो न न्यस्यते न निधीयते, तर्ह्यत्र किमर्थं भण्यते–'सूत्रालापकनिक्षेपश्च' इत्येवं निक्षेपतृतीयभेदत्वेन किमर्थमिहोपन्यस्यते ?, अनुगमेऽपि किमिति न भण्यते ? इति भावः । सत्यम्, किन्त्वोघनिष्पन्नादिना निक्षेपेण सह निक्षेपमात्रसाम्यात् नवरं केवलं दर्श्यत एवाऽत्र, न तून्यस्यते, ग्रन्थगौरवभयात् ॥ इति चतुर्दशगाथार्थः ॥९७०॥

॥ इति निक्षेपः समाप्तः ॥

अथानुगमलक्षणं तृतीयमनुयोगद्वारं संबन्धोपदर्शनपूर्वकमाह–

[4]संपयमोहाईणं संनिक्खित्ताणमणुगमो कज्जो । सोऽणुगमो दुविगप्पो नेओ निज्जुत्ति-सुत्ताणं ॥९७१॥

---

१ यः सूत्रपदन्यासः स सूत्रालापकानां निक्षेपः । इह प्राप्तलक्षणः स निक्षिप्यते न पुनः किं कार्यम् ? ॥ ९६८ ॥
सूत्रमेव न प्राप्नोतीह सूत्रालापकानां कोऽवसरः ? । सूत्रानुगमे करिष्यति तन्न्यासं लाघवनिमित्तम् ॥ ९६९ ॥ २ करोमि भदन्त ! सामायिकम् ।
३ इह यदि प्राप्तोऽपि सको न न्यस्यते कस्माद् भण्यते इह ? । दर्श्यते स निक्षेपमात्रसामान्यतो नवरम् ॥ ९७० ॥
४ सांप्रतमोघादीनां संनिक्षिप्तानामनुगमः कार्यः । सोऽनुगमो द्विविकल्पो ज्ञेयो निर्युक्ति-सूत्रयोः ॥ ९७१ ॥

ओघादीनां निक्षिप्तानां सतां सांप्रतमनुगमस्तद्व्याख्यानरूपः कार्य इत्यनुगमस्यावसरः। स च द्विविधः— निर्युक्त्यनुगमः, सूत्रानुगमश्च; छन्दोऽनुवृत्त्या च कयाचिदित्थं व्यत्ययोपन्यासः। इत्थं च पुनर्द्रष्टव्यः— सूत्रानुगमः, निर्युक्त्यनुगमश्चेति। तथा चानुयोगद्वारेष्युक्तम्— "[1]अणुगमे दुविहे पन्नत्ते, त जहा— सुत्ताणुगमे, निज्जुत्तिअणुगमे य"। "[2]निज्जुत्तिअणुगमे तिविहे पन्नत्ते, तं जहा— निक्खेवनिज्जुत्तिअणुगमे, उवग्घायनिज्जुत्तिअणुगमे, सुत्तप्फासियनिज्जुत्तिअणुगमे य" इति ॥ ९७१ ॥

एतदेव निर्युक्तित्रैविध्यं भाष्यकारोऽप्याह—

[3]निज्जुत्ती तिविगप्पा नासो-वग्घाय-सुत्तवक्खाणं। निक्खेवस्साणुगया उद्देसाईहुवग्घाओ ॥ ९७२ ॥

निर्युक्तिस्त्रिविकल्पा त्रिभेदा। कथम्?, इत्याह— 'नासो वग्घाय सुत्तवक्खाणं ति' न्यासो नामादिनिक्षेपः, उपोद्घातः शास्त्रोत्पत्तिः, सूत्रं प्रतीतं, तेषां व्याख्यानम्— निक्षेपनिर्युक्तिः, उपोद्घातनिर्युक्तिः, सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिश्चेत्यर्थः। तत्र निक्षेपनिर्युक्तिरनुगता— अनुक्रान्ता, पूर्वमेवोक्तेति यावदिति, अत्रैव भागावश्यक सामायिकादिपदानां नाम-स्थापनादिनिक्षेपद्वारेण यद् व्याख्यानं कृतं, तेन निक्षेपनिर्युक्तिरनुगता प्रोक्ता द्रष्टव्येत्यर्थः। उपोद्घातनिर्युक्तिस्तूद्देश निर्देशादिभिर्द्वारैरवगन्तव्येति ॥ ९७२ ॥

तान्येवोद्देशादीनि द्वाराण्याह—

[4]उद्देसे निद्देसे य निग्गमे खेत्त काल पुरिसे य। कारण पच्चय लक्खण नए समोयारणाणुमए ॥ ९७३ ॥

किं कइविह कस्स कहिं केसु कहं केच्चिर हवइ काल। कइ संतरमविरहिय भवा-गरिस-फोसणनिरुत्ती॥९७४॥

इदं गाथाद्वयमपि पुरस्ताद् विस्तरेण व्याख्यास्यते ॥ ९७३ ॥ ९७४ ॥

आक्षेप-परिहारौ तु यथासंभव केषुचिद् द्वारेष्वत्रापि विभणिषुः, उद्देश निर्देशस्वरूप तावदाह—

१ अनुगमो द्विविधः प्रज्ञप्तः तद्यथा— सूत्रानुगमः, निर्युक्त्यनुगमश्च। २ निर्युक्त्यनुगमस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा— निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमः, उपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमः, सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यनुगमश्च।

३ निर्युक्तिस्त्रिविकल्पा न्यासो-पोद्घात-सूत्रव्याख्यानम्। निक्षेपस्यानुगता उद्देशादिभिरुपोद्घातः ॥ ९७२ ॥

४ उद्देशो निर्देशश्च निर्गमः क्षेत्रं कालः पुरुषश्च। कारणं प्रत्ययो लक्षणं नयः समवतारणाऽनुमतः ॥ ९७३ ॥

किं कतिविधं कस्य कुत्र केषु कथं कियच्चिरं भवति कालम्। कति सान्तरमविरहितं भावा-ऽऽकर्ष-स्पर्शननिरुक्तिः ॥ ९७४ ॥

[1]अज्झयणं उद्देसोऽभिहियं सामाइयं ति निद्देसो । सामण्ण-विसिट्ठाणं अभिहाणं सत्थ-नामाणं ॥९७५॥

शास्त्रं च नाम च शास्त्र-नामनी तयोः सामान्य-विशिष्टयोः सामान्य-विशेषभूतयोरोघनिष्पन्ने नामनिष्पन्ने च निक्षेपे यदभिधानमभिहितम्, तावुद्देश-निर्देशौ । यथासंख्येन चेह योजना, तद्यथा– सामान्यस्य शास्त्रस्यौघनिष्पन्ननिक्षेपे यदध्ययनमित्यभिधानमभिहितं स उद्देश इत्युच्यते, नामनिष्पन्ने च निक्षेपे विशिष्टस्य नाम्नो यत् सामायिकमित्यभिधानमभिहितं स निर्देश इत्यभिधीयत इति ॥९७५॥

अथ प्रेरकः प्राह—

[2]दारोवन्नासाइसु निक्खेवे ओह-नामनिप्फन्ने । उद्देसो निद्देसो भणिओ इह किं पुणग्गहणं ? ॥ ९७६ ॥

आह– नन्वसावावश्यकशास्त्रस्य प्रथममध्ययनं सामायिकम्, तस्य च चत्वार्यनुयोगद्वाराणि, इत्यादिना द्वारोपन्यासादिषु प्रक्रमेषु; यदिवा, ओघनिष्पन्न-नामनिष्पन्नयोर्निक्षेपयोः सामान्यनामरूप उद्देशः, विशेषनामरूपश्च निर्देशोऽनेकशः प्रोक्त एव; किमर्थमिहोपोद्घातनिर्युक्तौ पुनरपि तयोर्ग्रहणम् ? इति ॥ ९७६ ॥

अत्रोत्तरमाह—

[3]इह विहियाणमणागयगहणं तत्थन्नहा कहं कुणउ । तेसिं गहणमकाउं दारन्नासाइकज्जाइं ? ॥ ९७७ ॥

इहोपोद्घाते आद्यद्वारद्वयविहितयोरेवोद्देश-निर्देशयोस्तत्र द्वारोपन्यासादौ शास्त्रकृताऽनागतमेव ग्रहणं कृतम्, अन्यथा हि तयोः सामान्य-विशेषनामरूपयोरुद्देश-निर्देशयोस्तत्र ग्रहणमकृत्वा कथं निराश्रयाणि द्वारोपन्यासादिकार्याणि करोतु ? इति ॥ ९७७ ॥

प्रतिविधानान्तरमाह—

[4]अहवा तत्थुद्देसो निद्देसो वि य कओ इहं तेसिं । अत्थाणुगमावसरे विहाणवक्खाणमारद्धं ॥ ९७८ ॥

---

१ अध्ययनमुद्देशोऽभिहितं सामायिकमिति निर्देशः । सामान्य-विशिष्टयोरभिधानं शास्त्र-नाम्नोः ॥ ९७५ ॥

२ द्वारोपन्यासादिषु निक्षेप ओघ-नामनिष्पन्नयोः । उद्देशो निर्देशो भणित इह किं पुनर्ग्रहणम् ? ॥ ९७६ ॥

३ इह विहितयोरनागतग्रहणं तत्रान्यथा कथं करोतु । तेषां ग्रहणमकृत्वा द्वारन्यासादिकार्याणि ? ॥ ९७७ ॥

४ अथवा तत्रोद्देशो निर्देशोऽपि च कृत इह तयोः । अर्थानुगमावसरे विधानव्याख्यानमारब्धम् ॥ ९७८ ॥

अथवा, तत्र द्वारोपन्यासादौ सामान्य विशेषाभिधानरूप उद्देशो निर्देशश्च कृत इत्युपगच्छामः, केवलमिहार्थानुगमावसरेऽर्थव्याख्यामस्तावे तयोः पूर्वविहितयोरुद्देश निर्देशयोर्विधानतो भेदतो व्याख्यानमारब्धमित्यदोष इति ॥ ९७८ ॥

अन्ये तु– ब्रुवते । किम् ?, इत्याह—

[1]अन्ने उ विसेसमिह भणंति नोद्देसबद्धमेयं ति । जाणावियमज्झयण समासदारावयारेण ॥ ९७९ ॥

अन्ये तु पूर्वविहितयोरपीह विशेषमाचक्षते– नोद्देशकबद्धमिदमध्ययनमित्येतज्ज्ञापितं किल । कुतः ?, अत्र श्रुतस्कन्धाध्ययनसमासद्वारावतारात् । इदमत्र हृदयम्–

'[2]नाम ठवणा दविए खेत्ते काले समासउद्देसे । उद्देसुद्देसम्मि य भावम्मि य होइ अट्ठमओ ॥ १ ॥'

इति पुरस्तादिहैव वक्ष्यमाणगाथायामुद्देशोऽष्टविधोऽभिधास्यते; तथा, '[3]एमेव य निद्देसो' इत्यादिगाथायां निर्देशोऽपि चाष्टविधो वक्ष्यते । तत्र च समासद्वारे संक्षेपाभिधायकं नाम समासोद्देश इति व्याख्यास्यते; तद्यथा– अङ्गम्, श्रुतस्कन्धः, अध्ययनम्, उद्देश इत्यादि । तत्रेदं सामायिकाध्ययनं किलाध्ययनोद्देशो भवति, न तूद्देशोद्देशः, उद्देशरहितत्वात् । एतच्च तत्र व्याख्यास्यते । तदत्रोद्देश निर्देशयोरष्टविधत्वभणनेन षष्ठु समासद्वारमायातम् । अनेन च समासद्वारेण विचार्यमाणेनेदमध्ययनमुद्देशरहितमिति ज्ञापितम् । एतच्चेहोद्देश निर्देशाभणनेन निर्मूलस्य समासद्वारस्यैवाऽभावात् किल न ज्ञायेतेति ॥ ९७९ ॥

एतच्च यत्किञ्चिदेव, इति दर्शयति—

[4]अंगाइपण्हकाले कालियसुयमाणसमवयारे य । तमणुद्देसयबद्धं भणियं च्चिय इह किमब्भहियं ?॥ ९८० ॥

'आवश्यकं किमङ्गम्, अङ्गानि ?' इत्यादिप्रश्नकाल एव कालिकश्रुतपरिमाणसंख्यावतारे चाध्ययनसंख्यावतारात्, 'नोद्देसक', नोद्देशकाः' इति निषेधाच्च तत् सामायिकाध्ययनमुद्देशकबद्धं न भवतीति भणितमेव, इह किमभ्यधिकमज्ञातं ज्ञायते ? । तस्माद् यत्किञ्चिदेवेदम् । अत एतयोरिह भणनं व्याख्यानार्थमेवेति स्थितम् । तदेवं कृतोद्देश निर्देशविषया चालना, प्रत्यवस्थानं च ॥ ९८० ॥

---

1 अन्ये तु विशेषमिह भणन्ति नोद्देशबद्धमेतदिति । ज्ञापितमध्ययनं समासद्वारावतारेण ॥ ९७९ ॥
2 नाम स्थापना द्रव्ये क्षेत्रे काले समासोद्देशे । उद्देशोद्देशे च भावे च भवत्यष्टमकः ॥ १ ॥ 3 एवमेव च निर्देशः ।
4 अङ्गादिप्रश्नकाले कालिकश्रुतमानसमवतारे च । तदनुद्देशकबद्धं भणितमेवह किमभ्यधिकम् ? ॥ ९८० ॥

अथ निर्गमनं निर्गमः । स च 'कुतः सामायिकं निर्गतम् ?' इत्येवंरूपो वक्ष्यते । अत्राक्षेप-परिहारौ प्राह—

[1]नणु निग्गमो गउ च्चिय अत्ता-णंतर-परंपरागमओ । तित्थयराईहिंतो आगयमेयं परंपरया ॥ ९८१ ॥

ननु पूर्वमागमद्वार एवात्मा-ऽनन्तर-परम्परागमतस्तीर्थकरादिभ्यः परम्परया समागतमेतत् सामायिकमित्यभिधानात् तीर्थकरादिभ्यो निर्गमनमस्य, इत्यवगतत्वाद् गतार्थ एव निर्गमः, किं पुनरिहोपात्तः ? इति ॥ ९८१ ॥

परिहारमाह—

[2]इह तेसिं च्चिय भण्णइ निद्देसो निग्गमो जहा तं च । उवयातं तेहिंतो खेत्ताइविसेसियं बहुहा ॥ ९८२ ॥

तेषामेव तीर्थकरादीनां सामान्योद्देशमात्रेण प्रागवगतानामिह विशेषाभिधानरूपो निर्देशो भण्यते, यथा श्रीमन्महावीरतीर्थकरादेतत् सामायिकमर्थतो निर्गतम्, सूत्रतस्तु गौतमादिगणधरेभ्यो निर्गतम्, तथा निर्गमश्चेह मिथ्यात्वाविरत्यादितमसस्तेषां तीर्थकरादीनामत्रोच्यते '[3]अवरविदेहे गामस्स चिंतओ' इत्यादिना ग्रन्थेन । तथा, तच्च सामायिकं बहुधाऽनेकशः क्षेत्र-काल-पुरुष-कारण-प्रत्ययविशेषितं तेभ्यस्तीर्थकरादिभ्यो यथोपयातमागतम्, तच्चेह भण्यत इति निशेषः ॥ ९८२ ॥

अथ लक्षणद्वारविषयमाक्षेपमाह—

[4]अज्झयणलक्खणं नणु खओवसमियं गुणप्पमाणे वा । नाणागमाइगहणे भणियं किमिहं पुणो गहणं ? ॥९८३॥

लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणम्, तच्च '[5]सद्दहण-जाणणा खलु' इत्यादिना सामायिकस्य सावद्ययोगविरत्यादिकं वक्ष्यति । अत्र परः प्रेरयति– नन्वध्ययनस्याऽस्य क्षायोपशमिको भावो लक्षणम्, इति प्रागुपक्रमभेदरूपे षड्नाम्नि क्षायोपशमिके भावे समवतारादर्थापत्त्या भणितमेव । अथवा, 'गुणप्रमाणे ज्ञानमिदम्, तत्राप्यागमः' इत्याद्यभिधानादिदं क्षायोपशमिकभावरूपं लक्षणमर्थापत्त्याऽभिहितमेव ?, आगमस्य क्षायोपशमिकभावलक्षणत्वात्, किमिहानुगमे लक्षणस्य पुनर्ग्रहणम् ? इति ॥ ९८३ ॥

---

१ ननु निर्गमो गत एवाऽऽत्मा-ऽनन्तर-परम्परागमतः । तीर्थकरादिभ्य आगतमेतत् परम्परया ॥ ९८१ ॥

२ इह तेषामेव भण्यते निर्देशो निर्गमो यथा तच्च । उपयातं तेभ्यः क्षेत्रादिविशेषितं बहुधा ॥ ९८२ ॥ ३ अपरविदेहे ग्रामस्य चिन्तकः ।

४ अध्ययनलक्षणं ननु क्षायोपशमिकं गुणप्रमाणे वा । ज्ञाना-ऽऽगमादिग्रहणे भणितं किमिह पुनर्ग्रहणम् ? ॥ ९८३ ॥ ५ श्रद्धान-ज्ञाने खलु ।

परिहारमाह—

[1]निद्देसमेत्तमुत्तं वक्खाणिज्जइ सवित्थरं तमिह । अहवा सुयस्स भणिय लक्खणमिह त चउण्हं पि ॥ ९८४ ॥

निर्देशमात्रमेव लक्षणस्य प्रागुक्तम्– निर्दिष्टमेव पूर्वं लक्षणम्, न तु तथाविधव्याख्यया व्याख्यातमित्यर्थः । इह त्वनुगमे व्याख्यानप्रस्तावात् सविस्तरं तद् व्याख्यायते । अथवा, स क्षायोपशमिको भावः श्रुतसामायिकस्यैव पूर्वं लक्षणमुपपद्यते, इह तु श्रद्धान ज्ञान देशविरति-सर्वविरतिरूपं चतुर्णामपि सम्यक्त्व-श्रुत-देशचारित्र सर्वचारित्रसामायिकानां लक्षणमुच्यत इति[2] विशेषः ॥९८४॥

अथ नयद्वारे आक्षेपमाह—

[3]भणिया नयप्पमाणे भण्णतीह नया पुणो कीस ? । मूलद्दारे य पुणो एएसिं को णु विणिओगो ? ॥९८५॥

ननु पूर्वं नयप्रमाणे भणिता एव नयाः, किमिहोपोद्घाते पुनरपि भण्यन्ते ?; तथा, वक्ष्यमाणे चतुर्थे नयलक्षणे[4] मूलानुयोगद्वारे भणिष्यन्ते । तदमीषां पूर्वमनेकशो भणितानां पुनर्भणने को विनियोगः किं फलम् ?, न किञ्चिदित्यर्थः ॥ ९८५ ॥

अत्र परिहारमाह—

[5]जे च्चिय नयप्पमाणे[6] ते च्चिय इहइ सवित्थरा भणिया । जं तमुवक्कममेत्त वक्खाणमिणं अणुगमो त्ति ॥९८६॥

य एव प्राक् प्रमाणद्वारे सक्षेपमात्रेण नया उक्ताः, त एवेह सविस्तरा भणिताः, अग्रे भणिष्यन्त इति भावः । कुतः ?, यतस्तदध्ययनोपक्रमणरूपमुपक्रममात्रम्, एतत् त्वर्थानुगम इति कृत्वा नयानां व्याख्यानमिति ॥ ९८६ ॥

परिहारान्तरमाह—

[7]अहवा तत्थ पमाण इहं सरूवावहारण तेसिं । तत्थोवक्कता वा इह तदणुमयावयारोऽय ॥ ९८७ ॥

अथवा, प्रमाणद्वाराधिकारात् प्रमीयते वस्त्वेभिरिति प्रमाणं भावमात्र नयानां तत्राभिहितम्, इह तूपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमे

१ निर्देशमात्रमुक्त व्याख्यायते सविस्तरं तदिह । अथवा श्रुतस्य भणितं लक्षणमिह तच्चतुर्णामपि ॥ ९८४ ॥ २ घ छ 'ति वि'।
३ भणिता नयप्रमाणे भण्यन्ता इह नया पुनः कस्मात् ? । मूलद्वारे च पुनरेतयो को नु विनियोगः ? ॥ ९८५ ॥ ४ घ छ णे मीला'।
५ य एव नयप्रमाणे त एवेह सविस्तरा भणिताः । यत् तदुपक्रममात्र व्याख्यानमिदमनुगम इति ॥ ९८६ ॥ ६ क ग 'णे ति चि'।
७ अथवा तत्र प्रमाणमिह स्वरूपावहारणं तेषाम् । तत्रोपकान्ता वा इह तदनुमतावतारोऽयम् ॥ ९८७ ॥

तेषां सरूपव्याख्यानम्, अथवा, तत्रोपक्रान्ताः, इह स्वयं तदनुमतावतारश्चिन्त्यते । इदमुक्तं भवति– प्रागुपक्रमाधिकाराद्ध्ययनं नयैरुपक्रम्यते, इह तु कस्य नयस्य किं सामायिकमनुमतम् ? इति चिन्त्यते; तथा च वक्ष्यति–

'[1]तव संजमो अणुमओ निग्गंथं पवयणं च ववहारो । सद्दुज्जुसुयाणं पुण निव्वाणं संजमो चेव ॥ १ ॥'

तेषां च नयानामिह समवतरणं समवतारो यत्र संभवति तत्र दर्शनीयः, यद् वक्ष्यते– '[2]मूढनइयं सुयं कालियं तु न नया समोयरंति इहं' इत्यादीति ॥ ९८७ ॥

मूलद्वारनयैः सहामीषां भेदमाह–

[3]सामाइयसमुदायत्थमेत्तवावारतप्परा एए । मूलद्दारनया पुण सुत्तप्फासोवओगपरा ॥ ९८८ ॥

सर्वेऽपि चैते नय-प्रमाणोक्ताः, उपोद्घातनिर्युक्तिद्वारोक्ताश्च नयाः सामायिकसमुदायार्थमात्रे व्याप्रियन्ते, न तु सूत्रार्थविनियोगिनः । वक्ष्यमाणास्तु मूलद्वारनयाः प्रतिपदं सूत्रार्थविषया इति विशेष इति ॥ ९८८ ॥

अथ किंद्वारे आक्षेप-परिहारौ माह–

[4]जीवगुणो नाणं ति य भणिए इह किं ति का पुणो संका ?। तं च्चिय किं जीवाओ अण्णमणन्नं ति संदेहो ॥९८९॥

ननु प्रमाणद्वारभेदे गुणप्रमाणे सामायिकं जीवगुणः तत्रापि ज्ञानम्, इत्याद्युक्तेऽत्र 'किं सामायिकम् ?' इति का शङ्का येन किंद्वारमुच्यते ?, इत्याह– ' तं चियेत्यादि' तदेव सामायिकं किं जीवादन्यत्, अनन्यद् वा ? इति संदेहः, तदपनोदार्थमिह किंद्वारोपन्यास इति ॥ ९८९ ॥

अथ कथंद्वारविषयावाक्षेप-परिहारौ माह–

[5]भणिए खओवसमियं ति किं पुणो लब्भए कहं तं ति । इह सो च्चिय चिंतिज्जइ किह लब्भइ सो खओवसमो ? ॥९९०॥

---

१ तपः संयमोऽनुमतो नैर्ग्रन्थं प्रवचनं च व्यवहारः । शब्द-र्जुसूत्रयोः पुनर्निर्वाणं संयम एव ॥१॥

२ मूढनयिकं श्रुतं कालिकं तु न नयाः समवतरन्तीह ।

३ सामायिकसमुदायार्थमात्रव्यापारतत्परा एते । मूलद्वारनयाः पुनः सूत्रस्पर्शोपयोगपराः ॥९८८॥

४ जीवगुणो ज्ञानमिति च भणिते इह किमिति का पुनः शङ्का ? । तदेव किं जीवादन्यदनन्यदिति संदेहः ॥९८९॥

५ भणिते क्षायोपशमिकमिति किं पुनर्लभ्यते कथं तदिति । इह स एव चिन्त्यते कथं लभ्यते स क्षयोपशमः ? ॥९९०॥

नतु नामद्वारे 'क्षायोपशमिकं सामायिकम्' इत्युक्ते 'तदावरणक्षयोपशमात् तल्लभ्यते' इत्यर्थादुक्तमेव भवति । अतः 'कथं तल्लभ्यते ?' इत्यर्थप्रतिपादकं किमितीह पुनरपि कथद्वारमुच्यते ? । अत्रोत्तरमाह– इह कथमितिद्वारे स एवं क्षयोपशमश्चिन्त्यते । कथम् ?, इत्याह— कथं लभ्यते स क्षयोपशमः ? , इत्येष विशेषः ॥ ९९० ॥

अथ द्वारबाहुल्याद् ग्रन्थविस्तरमवलोक्य संक्षिपन्नाह—

[1]किं बहुणा, जमुवक्कम-निक्खेवेसु भणिय पुणो भणइ । अत्थाणुगमावसरे त वक्खाणाहिगारत्थ ॥९९१॥

किं बहुना ?, सर्वेष्वप्येतेषूपोद्घातद्वारेषु यदुपक्रम निक्षेपयोर्भणितमपि पुनरप्याचार्यो भणति, तदिहार्थानुगमावसरे पूर्वोपक्रान्त-निक्षिप्तवस्तुव्याख्यानाधिकारार्थम्, इत्येव भावनीयमिति ॥ ९९१ ॥

तदेवमुपोद्घातोक्तेष्वेतेषूद्देशादिद्वारेषु प्रत्येकं विशेषतश्चालना प्रत्यवस्थाने अभिधाय, इदानीं सामान्येन सर्वस्याऽप्युपोद्घातस्य चालनामाह—

[3]सत्थसमुत्थाणत्थो पायेणोवक्कमो तहाऽय पि । सत्थस्सोवग्घाओ को एएसिं पइविसेसो ? ॥ ९९२ ॥

आह– ननूपक्रमोऽपि प्राय शास्त्रसमुत्थानार्थमेव, तत्रानुपूर्व्यादिभिर्द्वारैरुपक्रम्य शास्त्र नामादिन्यासव्याख्यानयोग्यतामानीयत इत्यर्थः; तथाऽयमप्युपोद्घातः शास्त्रस्योद्देश निर्देश निर्गमादिभिर्द्वारैरुत्थानमुपवर्ण्य व्याख्यानयोग्यतामुपकल्पयति, इति कोऽनयोर्विशेषः ?– न कश्चित् । तत एतयोर्द्वयोरन्यतर एव वाच्य इत्यभिप्राय इति ॥ ९९२ ॥

प्रत्यवस्थानमाह—

[5]उद्देसमेत्तनियओ उवक्कमोऽयं तु तव्विबोहत्थ । पाएणोवग्घाओ णणु भणिओऽय जओऽणुगमो ॥ ९९३ ॥

उद्देशमात्रनियत एवोपक्रमः– नाम स्थापना द्रव्यादिभिः, आनुपूर्व्यादिभिश्च भेदैरुपक्रमः शास्त्रमुद्दिशत्येव, न तु व्याख्यानयतीत्यर्थः । अयं पुनरुपोद्घातः प्रायेण तस्य शास्त्रस्य विबोधार्थो व्याख्यानार्थः । कुत इदं ज्ञायते ?, इत्याह– ननु यस्मादयं प्रस्तुतोऽनुगमो भणितः, उपोद्घातश्चानुगमभेद एव, अनुगमस्य च व्याख्यानरूपत्वात् सिद्धमुपोद्घातस्य व्याख्यानार्थत्वमिति ॥ ९९३॥

१ क. ग 'भ ण इ' । २ किं बहुना, यदुपक्रम-निक्षेपयोर्भणितं पुनर्भणति । अर्थानुगमावसरे तद् व्याख्यानाधिकारार्थम् ॥ ९९१ ॥
३ शास्त्रसमुत्थानार्थः प्रायेणोपक्रमस्तथाऽयमपि । शास्त्रस्योपोद्घातः क एतयोः प्रतिविशेषः ? ॥ ९९२ ॥ ४ क. 'स्तोद्देशोद्देशानि' ।
५ उद्देशमात्रनियत उपक्रमोऽयं तु तद्विबोधार्थम् । प्रायेणोपोद्घातो ननु भणितोऽयं यतोऽनुगमः ॥ ९९३ ॥

परिहारान्तरमाह—

नासस्स व संबंधणमुवक्कमोऽयं तु सुत्तवक्खाए । संबंधोवग्घाओ भण्णइ जं सा तदंतम्मि ॥ ९९४ ॥

अथवा, न्यासस्याऽध्ययनसंबन्धिनो नामादिनिक्षेपस्य संबन्धनं तद्योग्यताऽऽपादनमुपक्रम उच्यते, तदन्ते तत्प्रतिपादनात् । अयं तूपोद्घातः सूत्रव्याख्यायाः संबन्धस्तद्योग्यताव्यवस्थापनरूपः, यद् यस्मात् तदन्ते उपोद्घातान्ते सैव सूत्रव्याख्या भण्यते । इत्युपक्रमोपोद्घातयोर्विशेषः । तदेवमभिहितं संक्षेपेणोपोद्घातनिर्युक्तेर्भावार्थमात्रम्; विस्तरार्थस्तु पुरस्तादभिधास्यते ॥ ९९४ ॥

अथ सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तेरवसरः, तदाह—

[2]संपइ सुत्तप्फासियनिज्जुत्ती जं सुयस्स वक्खाणं । तीसेऽवसरो सा उण पत्ता वि ण भण्णए इहइं॥९९५॥

यत् सूत्रस्य व्याख्यानं सा सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिः । सूत्रं व्याख्यानद्वेतोः स्पृशतीति सूत्रस्पर्शिका, सा चासौ निर्युक्तिश्च सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिरित्यर्थः । सांप्रतं तस्या भणितव्याऽवसरः, परं सा क्रमप्राप्ताऽपि नेह भण्यते ॥ ९९५ ॥

अत्र विनेयप्रश्नमाशङ्क्योत्तरमाह—

[3]किं जेणासइ सुत्ते कस्स तई तं जया कमप्पत्ते । सुत्ताणुगमे वोच्छिइ होहिइ तीए तया भागो॥९९६॥

किं कारणम्, येन क्रमप्राप्तापि नेहासौ भण्यते ? । उच्यते– येनाऽसति सूत्रे 'कस्स तई त्ति' कस्य सा प्रवर्तते ? । सूत्रं हि स्पृशतीति सूत्रस्पर्शिका भण्यते, तच्च नास्ति, तत्कथं तदवसरः ? । कदा पुनरसौ तर्हि भविष्यति ?, इत्याह– 'तमित्यादि' तत् सूत्रं क्रमप्राप्ते सूत्रानुगमे यदा वक्ष्यति, तदा तस्यास्तदर्थव्याख्यारूपत्वाद् भागोऽवसरो भविष्यति, नाऽर्वाग् ॥ ९९६ ॥

पुनराह प्रेरकः—

[4]अत्थाणमिदं तीसे जइ तो सा कीस भण्णए इहइं ?। इह सा भण्णइ निज्जुत्तिमेत्तसामन्नओ नवरं॥९९७॥

---

१ न्यासस्य वा संबन्धनमुपक्रमोऽयं तु सूत्रव्याख्यायाः । संबन्ध उपोद्घातो भण्यते यत् सा तदन्ते ॥ ९९४ ॥
२ संप्रति सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिर्यत् श्रुतस्य व्याख्यानम् । तस्या अवसरः सा पुनः प्राप्तापि न भण्यत इह ॥ ९९५ ॥
३ किं येनासति सूत्रे कस्य सा तद् यदा क्रमप्राप्ते । सूत्रानुगमे वक्ष्यते भविष्यति तस्यास्तदा भागः ॥ ९९६ ॥
४ अस्थानमिदं तस्या यदि ततः सा कस्माद् भण्यत इह ?। इह सा भण्यते निर्युक्तिमात्रसामान्यतो नवरम् ॥ ९९७ ॥

तस्याः सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तेर्यद्येतदस्थानम्, ततः सा किमितीह भण्यते ? इति। अत्राह– नवरमिह निर्युक्तिभणनप्रस्तावे सा निर्युक्तिसाम्यमात्राद् भण्यते, न तु सूत्रस्पर्शिकत्वेन प्रवर्तते, सूत्रस्याऽद्याप्यसत्त्वादिति। तदेव त्रिविधापि निर्युक्तिरुक्ता। ततो निर्युक्त्यनुगमः समर्थितः ॥ ९९७ ॥

सांप्रत सूत्रानुगमो भणनीयः, इति तमेव संबन्धयन्नाह—

[1]तेणेदाणिं सुत्त सुत्ताणुगमेऽभिधेयमणवज्ज। अक्खलियाइविसुद्ध सलक्खण लक्खण चेम ॥ ९९८ ॥

येन सूत्रे सत्येव सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिः प्रवर्तते, तेनेदानीं सूत्रानुगमे क्रमप्राप्ते सूत्रमभिधेयम्। कथभूतम् ?, अनवद्यम्– ऊनाधिक्यादिदोषावद्यरहितम्। पुनः कथंभूतम् ?, अस्खलितादिविशुद्धम्– स्खलित मिलितादिवक्ष्यद्दूषणविशुद्धम्। सह वक्ष्यमाणेन लक्षणेन प्रवर्तत इति सलक्षणम्। तच्च लक्षणमिदम् ॥ ९९८ ॥

किं तत् ?, इत्याह–

[3]अप्पग्गंथ-महत्थ बत्तीसादोसविरहिय ज च। लक्खणजुत्त सुत्त अट्ठहि य गुणेहिं उववेय ॥ ९९९ ॥

अल्पग्रन्थ महार्थं च सूत्रं विज्ञेयम्, "[4]उत्पाद व्यय-ध्रौव्ययुक्तं सत्" इत्यादिवत् सूत्रमल्पग्रन्थं महार्थं च भवतीत्यर्थः; यच्च द्वात्रिंशद्दोषविरहितम्, तल्लक्षणयुक्तं सूत्रमुच्यते। ते चैतेऽन्यत्रोक्ता द्वात्रिंशद् दोषाः—

"[5]अलियमुवघायजणयं निरत्थयमवत्थयं छलं दुहिलं। निस्सारमहियमूण पुणरुत्तं वाहयमजुत्तं ॥ १ ॥
कमभिन्न वयणभिन्नं विभत्तिभिन्न च लिंगभिन्न च। अणभिहियमपयमेव य सहावहीणं ववहियं च ॥ २ ॥
काल जइ छविदोसो समयविरुद्धं च वयणमेत्तं च। अत्थावत्ती दोसो नेओ असमासदोसो य ॥ ३ ॥

1 तेनेदानीं सूत्र सूत्रानुगमेऽभिधेयमनवद्यम्। अस्खलितादिविशुद्धं सलक्षणं लक्षणं चेदम् ॥ ९९८ ॥ 2 घ छ 'तारुई'। 3 अल्पग्रन्थमहार्थं द्वात्रिंशद्दोषविरहितं यच्च। लक्षणयुक्त सूत्रमष्टाभिश्च गुणैरुपेतम् ॥ ९९९ ॥ 4 तत्त्वार्थसूत्रे ५, २९।
5 अलीकमुपघातजनकं निरर्थकमपार्थकं छलं द्रुहिलम्। निःसारमधिकमूनं पुनरुक्तं व्याहतमयुक्तम् ॥ १ ॥
क्रमभिन्नं वचनभिन्न विभक्तिभिन्नं च लिङ्गभिन्नं च। अनभिहितमपदमेव च स्वभावहीनं व्यवहित च ॥ २ ॥
काल यति-च्छविदोष समयविरुद्ध च वचनमात्रं च। अर्थापत्तिर्दोषो ज्ञेयोऽसमासदोषश्च ॥ ३ ॥

उवमा-रूवगदोसो निद्देस-पयत्थ-संधिदोसो य। एए उ सुत्तदोसा बत्तीसं होंति नायव्वा ॥ ४ ॥"[1]

तत्राऽलीकमभूतोद्भावनम्, भूतनिह्नवश्च ; यथा– 'ईश्वरकर्तृकं जगत्' इत्याद्यभूतोद्भावनम्, 'नास्त्यात्मा' इत्यादिकस्तु भूतनिह्नवः। उपघातजनकं सत्त्वोपघातादिप्रवर्तकम्, यथा– 'वेदविहिता हिंसा धर्माय' इत्यादि। निरर्थकम्– यत्र वर्णानां क्रमनिर्देशमात्रमुपलभ्यते, न त्वर्थः, यथा– 'अ आ इ ई' इत्यादि, डित्थादिवद् वेति। अपार्थकम्– असंबद्धार्थम्, यथा– 'दश दाडिमानि, षडपूपाः, कुण्डमजाऽजिनम्, पललपिण्डः, त्वर कीटिके, दिशमुदीचीम्' इत्यादि। यत्राऽनिष्टस्याऽर्थान्तरस्य संभवतो विवक्षितार्थोपघातः कर्तुं शक्यते तच्छलम्, यथा– 'नवकम्बलो देवदत्तः' इत्यादि। जन्तूनामहितोपदेशेन पापव्यापारपोषकत्वाद् द्रोहस्वभावं द्रुहिलम्, यथा—

"यस्य बुद्धिर्न लिप्येत हत्वा सर्वमिदं जगत्। आकाशमिव पङ्केन नासौ लिप्येत कर्मणा ॥ १ ॥"

तथा—

"एतावानेव लोकोऽयं यावानिन्द्रियगोचरः। भद्रे! वृकपदं पश्य यद् वदन्ति बहुश्रुताः ॥ १ ॥"

"पिब खाद च साधु शोभने! यदतीतं वरगात्रि! तद् न ते। न हि भीरु! गतं निवर्तते समुदयमात्रमिदं कलेवरम् ॥ १ ॥"

इत्यादि। निःसारम्– वेदवचनादिवत् तथाविधयुक्तिविकलं परिफल्गिवति। अधिकम्– अक्षर-मात्रा-पदादिभिरभ्यधिकम्। तैरेव हीनमूनम्। अथवा, हेतू-दाहरणाभ्यधिकमधिकम्, यथा– 'अनित्यः शब्दः, कृतकत्व-प्रयत्नानन्तरीयकत्वाभ्याम्' इति हेत्वधिकम् ; 'अनित्यः शब्दः, कृतकत्वात्, घट-पटवत्' इत्युदाहरणाधिकमित्यादि। एताभ्यामेव हीनमूनम्, यथा 'अनित्यः शब्दः, घटवत्' इति हेतूनम् ; 'अनित्यः शब्दः, कृतकत्वात्' इत्युदाहरणहीनमित्यादि। पुनरुक्तं द्विधा– शब्दतः, अर्थतश्च। तथा, अर्थापन्नस्य पुनर्वचनं च पुनरुक्तम्। तत्र शब्दतः पुनरुक्तं यथा– 'घटः, घटः, घटः' इत्यादि। अर्थतः पुनरुक्तं यथा– 'घटः, कुटः, कुम्भः' इत्यादि। अर्थापन्नस्य पुनर्वचनं यथा– 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्युक्तेऽर्थादेव गम्यते– 'रात्रौ भुङ्क्ते' इति ; तत्रार्थापन्नमपि यः साक्षादेतद् ब्रूयात्, तस्य पुनरुक्तता। व्याहतं यत्र पूर्वेण परं विहन्यते, यथा– 'कर्म चास्ति फलं चास्ति कर्ता न त्वस्ति कर्मणाम्' इत्यादि। अयुक्तम्– अनुपपत्तिक्षमम्, यथा—

---

१ उपमा-रूपकदोषो निर्देश-पदार्थ-संधिदोषश्च। एते तु सूत्रदोषा द्वात्रिंशद् भवन्ति ज्ञातव्याः ॥ ४ ॥

" तेषां कटतटभ्रष्टैर्गजानां मदबिन्दुभिः । प्रावर्तत नदी घोरा हस्त्य-श्व रथावहिनी ॥ १ ॥ "

इत्यादि ॥ १ ॥

क्रमभिन्नम्– यत्र क्रमो नाराध्यते, यथा– 'स्पर्शन रसन घ्राण-चक्षुः-श्रोत्राणामर्थाः स्पर्श रस गन्ध-रूप-शब्दाः' इति वक्तव्ये
'स्पर्श रूप शब्द गन्ध रसाः' इति ब्रूयादित्यादि । वचनभिन्नम्– यत्र वचनव्यत्यय', यथा– 'वृक्षावेतौ पुष्पिताः' इत्यादि । विभक्ति-
भिन्नम्, यथा– 'वृक्षं पश्य' इति वाच्ये 'वृक्षः पश्य' इति वदेदित्यादि । लिङ्गभिन्नम्– यत्र लिङ्गव्यत्यय', यथा– 'अयं स्त्री' इत्यादि ।
अनभिहितम्– स्वसिद्धान्तेऽनुपदिष्टम्, यथा– 'सप्तमः पदार्थो वैशेषिकस्य, प्रकृति पुरुषाभ्यामभ्यधिकं साङ्ख्यस्य, दुःख समुदय-मार्ग-
निरोधलक्षणचतुरार्यसत्यातिरिक्तं वा बौद्धस्य' इत्यादि । पद्यवन्धेऽन्यच्छन्दोऽधिकारेऽन्यच्छन्दोऽभिधानमपदम्, यथा– 'आर्यापदेऽभि-
धातव्ये वैतालीयपदमभिदध्यात्' इत्यादि । यत्र वस्तुस्वभावोऽन्यथास्थितोऽन्यथाऽभिधीयते, तत् स्वभावहीनम्, यथा– 'शीतो वह्निः,
मूर्तिमदाकाशम्' इत्यादि । यत्र प्रकृतमुत्सृज्याऽप्रकृतं व्यासतोऽभिधाय पुनः प्रकृतमुच्यते, तद् व्यवहितम् ॥ २ ॥

कालदोष'– यत्राऽतीतादिकालव्यत्ययः, यथा– 'रामो वनं प्रविवेश' इति वक्तव्ये 'रामो वनं प्रविशति' इत्याहेत्यादि । यति-
दोषः– अस्थानविरतिः, सर्वथाऽविरतिर्वेति । छविरलङ्कारविशेषस्तेजस्विता तद्रहिते छविदोषः । समयविरुद्धम्– स्वसिद्धान्तविरोधि,
यथा– 'साङ्ख्यस्याऽसत् कारणे कार्यम्, वैशेषिकस्य वा सत्' इत्यादि । वचनमात्रम्– निर्हेतुकम्, यथा– 'कश्चिद् यथेच्छया कश्चित्
प्रदेशं लोकमध्यतया जनेभ्यः प्ररूपयति' । यत्रार्थापत्त्याऽनिष्टमापतति, तत्रार्थापत्तिदोषः, यथा– 'गृहकुक्कुरो न हन्तव्यः' इत्युक्तेऽर्था-
पत्त्या 'शेषघातोऽदुष्टः' इत्यापतति । यत्र समासविधिप्राप्तौ समासं न करोति, व्यत्ययेन वा करोति, तत्र समासदोषः ॥ ३ ॥

उपमादोषः– यत्र हीनोपमा क्रियते, यथा– 'मेरुः सर्षपोपमः' अधिकोपमा वा क्रियते, यथा– 'सर्षपो मेरुसंनिभः' । अनु-
पमा वाऽभिधीयते, यथा– 'मेरुः समुद्रोपमः' इत्यादि । स्वरूपभूतानामवयवानामरूपणम्, व्यत्ययरूपणं वा स रूपकदोषः, यथा– 'पर्वतं
रूपयितव्ये तत्स्वरूपभूतान् शिखरादीनवयवान् न रूपयति; अन्यस्य वा समुद्रादेः संबन्धिनस्तांस्तत्र रूपयति' इत्यादि । निर्देशदोषः–
यत्र निर्दिष्टपदानामेकवाक्यता न क्रियते, यथा– 'इह देवदत्तः स्थाल्यां पचति' इत्यभिधातव्ये पचतिशब्दं नाभिधत्ते । पदार्थदोषः–
यत्र वस्तुपर्यायोऽपि सन् पदार्थान्तरत्वेन कल्प्यते, यथा– सतो भावः सत्तेति कृत्वा वस्तुपर्याय एव सत्ता, सा च वैशेषिकैः पदसु पदा- ॥४६५॥

१ क ग नेवि' । २ प छ 'ां वि' । ३ क ग 'भये वि' ।

सूत्रानुगमावसरत्वात् सूत्रेऽनुगते उच्चारिते सति, यथा- "करेमि भन्ते ! सामाइयं सव्व सावज्ज जोग" इत्यादि ; तथा, सर्वदोपरहितत्वात् 'शुद्धमिदम्' इत्येवं निश्चिते; तथा, व्याख्यानावसरत्वादेव 'करोमि, भदन्त !, सामायिकम्, सावद्यं, योगम्' इत्यादिपदच्छेदे कृते; तथा, सूत्रालापकानां यथासम्भवं नाम स्थापनादिन्यासे निक्षिप्ते न्यस्ते विहिते, ततस्तद्व्याख्यानार्थं सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तेर्व्यापारः ॥ इति द्वात्रिंशद्गाथार्थः ॥ १००० ॥

एवं च सति किम् ?, इत्याह—

एवं सुत्ताणुगमो सुत्तालावगगओ य निक्खेवो । सुत्तप्फासियजुत्ती नया य वच्चंति समयं तु ॥१००१॥

तदेव सूत्रानुगमोऽनुगमप्रथमभेदः ; तथा, सूत्रालापकगतश्च निक्षेपो निक्षेपद्वारतृतीयभेदः ; तथा, सूत्रस्पर्शिका निर्युक्तिर्निर्युक्त्यनुगमतृतीयभेदः ; तथा, नयाश्च चतुर्थानुयोगद्वारोपन्यस्ताः, समकं युगपत् प्रतिसूत्रं व्रजन्ति गच्छन्तीति ॥ १००१ ॥

आह विनेयः- नन्वनुगमोऽयं द्विविधोऽपि भणितः, परमसौ तावद् व्याख्यास्वरूपः, तत्र व्याख्यायाः किं लक्षणम् ?, इति; अत्राह—

संहिया य पयं चेव पयत्थो पयविग्गहो । चालणा य पसिद्धी य छव्विहं विद्धि लक्खणं ॥
सुत्तं पयं पयत्थो संभवओ विग्गहो वियारो य । दूसियसिद्धी नयमयविसेसओ नेयमणुसुत्तं ॥१००२॥

व्याख्यानविधौ प्रस्तुते प्रथमं तावदस्खलितादिगुणोपेतं यथोक्तलक्षणयुक्तं सूत्रमुच्चारणीयम् । इयं चान्यत्राऽस्खलितपदोच्चारणरूपा संहिता भण्यते । ततश्च 'पदं' इति पदच्छेदो दर्शनीयः । ततः पदार्थो वक्तव्यः । ततः संभवतो विग्रहः समासः कर्तव्यः । ततश्चालनारूपो विचारः कर्तव्यः । ततो दूषितसिद्धिः- दूषणपरिहारः प्रत्यवस्थानरूपो निरूपणीयः । एवमुक्तक्रमेणाऽनुसूत्रं प्रतिसूत्रं नियमितविशेषतो नयानां मतविशेषैर्व्याख्यानं ज्ञेयम् । इति गाथासंक्षेपार्थः । विस्तरार्थस्तु संहितायाः सूत्रलक्षणाभिधानतो भाष्यकारेण वस्तुतोऽभिहित एव ॥ १००२ ॥

पदादिगतं त्वमुं स एवाह—

---

१ एवं सूत्रानुगमः सूत्रालापकगतश्च निक्षेपः । सूत्रस्पर्शिक(निर्)युक्तिर्नयाश्च व्रजन्ति समकं तु ॥१००१ ॥
२ सूत्रं पदं पदार्थः संभवतो विग्रहो विचारश्च । दूषितसिद्धिर्नयमतविशेषतो ज्ञेयमनुसूत्रम् ॥ १००२ ॥

पैयमत्थवायगं जोयगं च तं नामियाइं पंचविहं । कारग-समास-तद्धिय-निरुत्तवच्चो वि य पयत्थो ॥१००३॥
परबोहहिओ वत्थो किरिया-कारगविहाणओ वच्चो । पज्जायवयणओ वि य तह भूयत्थाभिहाणेण ॥१००४॥
पच्चक्खओऽहवा सोऽणुमाणओ लेसओ च सुत्तस्स । वच्चो व जहासंभवमागमओ हेउओ चेव ॥१००५॥

पदं द्विविधं भवति– अर्थवाचकम्, द्योतकं च । तत्र 'वृक्षः, तिष्ठति' इत्यादि वाचकम् । प्रादिकम्, चादिकं च द्योतकम् । तथा, पुनरपि पदं सामान्येन पञ्चविधं नामिकादि । तत्र 'अश्वः' इति नामिकम्, 'खलु' इति नैपातिकम्, 'परि' इत्यौपसर्गिकम्, 'धावति' इत्याख्यातिकम्, 'संयतः' इति मिश्रम् । एवंभूतानां पदानां विच्छेदो द्वितीयं व्याख्यानाङ्गम् । तृतीयं तु व्याख्यानाङ्ग पदार्थः । स च कारकवाच्यादिभेदाच्चतुर्विधः । तत्र कारकेणोच्यत इति कारकवाच्यः, कारकविषय इत्यर्थः, यथा 'पचतीति पाचकः' इत्यादि । समासेनोच्यते समासवाच्यः, 'राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः' इत्यादि । तद्धितेनोच्यते तद्धितवाच्यः, 'वसुदेवस्याऽपत्यं वासुदेवः' इत्यादि । निरुक्तेनोच्यते निरुक्तवाच्यः, 'भ्रमति च रौति च भ्रमरः' इत्यादि । तदेवं पदार्थस्य चातुर्विध्यमुक्तम् ।

अथ प्रकारान्तरेण त्रिधोऽप्येष संभवतीति दर्शयति–'परबोहेत्यादि' वेत्यथवा, परेषां श्रोतॄणां बोधः परबोधः, तत्र कर्तव्ये हितो योऽर्थः पदार्थः स त्रिविधोऽपि वाच्यः, तद्यथा– क्रियाकारकविधानतः, पर्यायवचनतः, भूतार्थाभिधानेन च । तत्र क्रियाकारकभेदेन यथा– 'घट चेष्टायाम्' घटतेऽसाविति घटः । पर्यायवचनैर्यथा– घटः, कुटः, कुम्भः, कलश इत्यादि । भूतः सद्भूतो यथावस्थितोऽर्थस्तदभिधानतस्तत्प्ररूपणेन च पदार्थो वाच्यः, तद्यथा– य ऊर्ध्वकुण्डलोष्ठ आयतवृत्तग्रीवः पृथुबुध्नोदरः स घट उच्यत इत्यादि ।

अथवा, अन्यथा पदार्थः सूत्रस्याऽर्थस्त्रिविधो वाच्यः, तद्यथा– प्रत्यक्षतः, अनुमानतः, लेशतश्च । अत्र प्रत्यक्षेणैव यादृशं पुस्तकादिलिखितमुपलभ्यते, गुरुमुखाद् वा यादृशं श्रूयते, तादृशमेव साक्षाद् यत्र प्ररूप्यते, स प्रत्यक्षतः पदार्थ उच्यते; यथा–"सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः" इति गुरुमुखादेः श्रवणादिप्रत्यक्षेणोपलभ्य सम्यग्दर्शनादीनां मोक्षमार्गत्वं प्ररूपयति । अनुमानं त्विहार्थापत्तिरूपं गृह्यते, तस्यामप्यन्यथानुपपन्नार्थादतीन्द्रियस्य साध्यार्थस्याऽनुमीयमानत्वात् । तत्र प्रत्यक्षोपलब्ध एवाऽर्थो यमर्थापत्तिलब्ध-

---

१ पदमर्थवाचकं द्योतकं च तद् नामिकादि पञ्चविधम् । कारक-समास-तद्धित-निरुक्तवाच्योऽपि च पदार्थः ॥ १००३ ॥
परबोधहितो यार्ऽथः क्रिया-कारकविधानतो वाच्यः । पर्यायवचनतोऽपि च तथा भूतार्थाभिधानेन ॥ १००४ ॥
प्रत्यक्षतोऽथवा सोऽनुमानतो लेशतश्च सूत्रस्य । वाच्यो वा यथासंभवमागमतो हेतुतश्चैव ॥ १००५ ॥
२ घ. छ. 'स्यात्' । ३ क. ग. 'शविधान' । ४ तत्त्वार्थाधिगमसूत्रे १, १ ।

मर्थं कथयति, सोऽनुमानतः पदार्थ उच्यते, यथा– कथयन्ति मिथ्यादर्शनादीनि, पुनर्मोक्षमार्गो न भवति' इत्यर्थादेव गम्यत इति। तथा, लेशतः पदार्थो भवति, तत्र 'लिश श्लेषणे' लेशः श्लेषः, श्लिष्टं, समस्तमिति यावत्, तन्निर्देशात् पदार्थो गम्यते; यथा 'सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि' इति त्रयाणामपि समस्तानां निर्देशात् 'समुदितानामेव मोक्षमार्गत्वम्, नैकैकशः' इति गम्यते। ततोऽसौ लेशेन श्लेषेण सूचितो लेशतः पदार्थोऽभिधीयते। तदेवं प्रकारान्तरेणाऽप्युक्तस्त्रिविध' पदार्थः।

अथवा, यथासंभवमागमतः, हेतुतश्च द्विविधः पदार्थो वाच्य', तत्र भव्या-ऽभव्य निगोदादिप्रतिपादकपदानामागमत आज्ञामात्रेणैवाऽर्थः प्रतिपाद्यते। न हि भव्या-ऽभव्यादिभावप्ररूपणे आगमं विहाय प्रायः प्रमाणान्तरं प्रवर्तते। अतोऽयमागमतः पदार्थ उच्यते। यत्र च हेतुः सम्भवति, तत्र हेतुत' पदार्थोऽभिधीयते, यथा– कायप्रमाण आत्मा न सर्वगत', कर्तृत्वात्, कुलालादिवत्, इत्यादि। ननु मूर्त आत्मा, कर्तृत्वात्, कुलालादिवत्, इत्येव मूर्तिमत्त्वमप्यात्मनोऽनेन हेतुना सिध्यतीति चेत्। सत्यम्, इष्यत एव संसार्यात्मनो मूर्तत्वमपि, इति न किञ्चिद् नः क्षूयते। इति हेतुतोऽयं पदार्थोऽभिधीयते। तदनेन

"आणागेज्झो अत्थो आणाए चेव सो कहेयव्वो। दिट्ठंतिओ दिट्ठंता कहणविहिविराहणा इहरा ॥ १ ॥"

इत्ययमर्थः समर्थितो भवतीति। तदेवमुक्तो विस्तरतः पदार्थः ॥ १००३ ॥ १००४ ॥ १००५ ॥

अथ पदविग्रहमाह—

पाय पयविच्छेओ सामासविसओ तयत्थनियमत्थं। पयविग्गहो त्ति भण्णइ सो सुद्धपए न संभवइ ॥१००६॥

इह प्रायेण यः समासविषयः पदयोः पदानां वाऽनेकार्थसंभवे सतीष्टपदार्थनियमाय विच्छेदः क्रियते स पदविग्रहः, यथा– राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः, श्वेत' पटोऽस्येति श्वेतपटः, मत्ता बहवो मातङ्गा यस्मिन् वने तद् मत्तबहुमातङ्ग वनमित्यादि। स च शुद्ध एकस्मिन् पदे न संभवति, अतः पदयोः, पदानां चेत्युच्यते। इह कश्चित् पदविच्छेदोऽपि समासविषयो न भवति, क्वचित् समासनिषेधात्; यथा– व्यासः पाराशर्यः, रामो जामदग्न्य इत्यादि। अतः प्रायोग्रहणमिति ॥ १००६ ॥

१ आज्ञाग्राह्योऽर्थ आज्ञयैव स कथयितव्यः। दार्ष्टान्तिको दृष्टान्तात् कथनविधिविराधनेतरथा ॥ १ ॥ २ क ग 'णागज्झो'।

३ प्रायः पदविच्छेदः समासविषयस्तदर्थनियमार्थम्। पदविग्रह इति भण्यते स शुद्धपदे न सम्भवति ॥ १००६ ॥

अथ चालना-प्रत्यवस्थाने प्राह—

सुत्तगयमत्थविसयं व दूसणं चालणं मयं, तस्स । सद्द-त्थण्णायाओ परिहारो पच्चवत्थाणं ॥ १००७ ॥

यत् सूत्रविषयम्, अर्थविषयं वा शिष्य-प्रेरकैर्दूषणमुद्भाव्यते, तच्चालनं विचारो मतमभिप्रेतम् । सूरीणां 'तस्स त्ति' तस्य चालनस्य परिहारः प्रत्यवस्थानं दूषितसिद्धिरित्यर्थः । कस्माद् योऽसौ परिहारः ?, इत्याह– शब्दा-ऽर्थन्यायतः– शब्दविषयिणा न्यायेन शब्दसंभविन्या युक्त्या शब्दगतदूषणस्य परिहारः, अर्थविषयिणा न्यायेनाऽर्थसंभविन्या युक्त्याऽर्थगतदूषणस्य परिहारः प्रत्यवस्थानं दूषितसिद्धिरिति भावार्थः । नयमतविशेषाच्च शब्दा-ऽर्थगतदूषणस्य परिहारः प्रत्यवस्थानमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

इदमुक्तं भवति– 'करोमि भदन्त ! सामायिकम्' इत्यादौ गुर्वामन्त्रणवचनो भदन्तशब्द इत्युक्ते कश्चिच्चालनां करोति– नन्वेवं तर्हि गुरुविरहे भदन्तशब्दाऽनभिधानप्रसङ्गः, अभिधाने वाऽऽनर्थक्यादिदोषप्रसङ्गः । अत्र प्रत्यवस्थानमुच्यते– आचार्याभावे स्थापनाचार्यस्य पुरतः सर्वापि सामाचारी क्रियत इति ज्ञापनार्थमिदम्, अन्यत्रापि चोक्तम्– "ठवणाआयरियस्स सामायारी पउंजए यं" इत्यादि । तथा, दृश्यते चार्हदभावेऽर्हत्प्रतिमोपवेशनमिति । अथवा, गुरुविरहेऽपि स्वातन्त्र्यनिषेधो विनयमूलधर्मोपदर्शनार्थं च गुरुगुणज्ञानोपयोगो विधेय इत्येतच्चानेन ज्ञाप्यते। यदि वा, नाम-स्थापना द्रव्य-भावभेदाच्चतुर्विध आचार्यः, तत्राचार्योपयोगरूपो योऽसौ भावाचार्यः शिष्यस्य मनसि वर्तते, तद्विषयमिदमामन्त्रणं मनोविवर्तमानगुणमयाचार्यनिबन्धनमिति भावः । अतो गुरुविरहोऽप्यत्रासिद्ध एवेति भावः । इत्येवमन्यत्रापि चालना-प्रत्यवस्थाने यथासंभवमभ्यूह्ये इति । तदनेन

"संहिता च पदं चैव पदार्थः पदविग्रहः । चालना प्रत्यवस्थानं व्याख्या तन्त्रस्य षड्विधा ॥ १ ॥"

इत्येतद् यदन्यत्र षड्विधं व्याख्यास्वरूपमुक्तम्, तदिह समर्थितमिति ॥ १००७ ॥

नन्विदं षड्विधं व्याख्यास्वरूपं सर्वत्रापि व्यापकम्, आहोस्वित् प्रतिनियतसूत्रविषयम् ?, इत्यत्रोपसंहारगर्भमुत्तरम्, नैगमादिनयविषयं च दर्शयन्नाह—

१ सूत्रगतमर्थविषयं वा दूषणं चालनं मतं तस्य। शब्दा-ऽर्थन्यायात् परिहारः प्रत्यवस्थानम् ॥ १००७ ॥ २ क. 'तानिपाविद्' । ३ क. 'णप' । ४ क. ग. 'गुर्वभावे भ' । ५ स्थापनाऽऽचार्यस्य सामाचारी प्रयुज्यते च । ६ क. ग. 'पवेशन' ।

[1]एवमणुसुत्तमत्थं सव्वनयमयाववयारपरिसुद्धं । [2]भासिज्ज निरवसेसं पुरिसं व पडुच्च जं जोग्ग ॥ १००८ ॥

एवमित्थं षड्विधव्याख्यानेन सूत्रं सूत्रं प्रति सर्वत्र सर्वनयावतारपरिशुद्धं निरवशेषमर्थं भाषेत– व्याख्यानयेत्; पुरुषं वा प्रज्ञादिगुणोपेत प्रतीत्य यद् यस्य व्याख्यानं नयमतविचारणं वा योग्यम्, तत् तस्य वदेत्; उक्तं च—

"[3]नेत्थि नएहिं विहूण सुत्त अत्थो य जिणमये किंचि । आसज्ज उ सोयारं नए नयविसारओ बूया ॥१॥" इति ।

नन्वेतेषु षट्सु व्याख्यानभेदेषु मध्ये सूत्रानुगमादीनां कः कस्य विषयः ?, इत्याशङ्क्याह—

[4]होइ कइत्थो वोत्तुं सपयच्छेयं सुयं सुयाणुगमो । सुत्तालावन्नासो नामाइन्नासविणिओगं ॥ १००९ ॥

सुत्तप्फासियनिज्जुत्तिनिओगो सेसओ पयत्थाई । पायं सो च्चिय नेगमनयाइमयगोयरो होइ ॥ १०१० ॥

अस्खलितादिगुणोपेतं सूत्रमुच्चार्य तत्पदच्छेदं चाभिधाय सूत्रानुगमोऽनुगमप्रथमभेदः कृतार्थोऽवसितप्रयोजनो भवति । सूत्रालापकन्यासस्तु निक्षेपतृतीयभेदरूपो नाम-स्थापनादिन्यासविनियोगमात्रं कृत्वा कृतार्थो जायते । 'सुत्तप्फासियेत्यादि' वक्ष्यमाण प्रायोग्रहणमत्रापि सम्बध्यते । ततश्च प्रायः शेषः पदार्थ-पदविग्रह चालना प्रत्यवस्थानलक्षणव्याख्याचतुष्टयरूपः सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तेर्नियोगो व्यापारः स एव च पदार्थादिः प्रायो नैगमादिनयमतगोचरो भवति, पदार्थादावेव कथ्यमाने नैगमादिनयप्रवृत्तेरिति ॥१००९ ॥१०१०॥

अथवा [5]प्रायोग्रहणस्य फलमाह—

[6]पाय पयविच्छेओ उ सुत्तप्फासोवसंघिओ जेण । कत्थइ तयत्थ-कारग-कालाइगई तओ चेव ॥१०११॥

न केवलं पदार्थादयः, किन्तु प्रायः पदविच्छेदोऽपि सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्युपसंहृत एव तत्क्रोडीकृतस्तदन्तर्भाव्येव मन्तव्य इत्यर्थः,

१ एवमनुसूत्रमर्थं सर्वनयमतविचारपरिशुद्धम् । भाषेत निरवशेषं पुरुषं वा प्रतीत्य यद् योग्यम् ॥ १००८ ॥ २ क. ग 'भासेज्ज' ।
३ नास्ति नयैर्विहीनं सूत्रमर्थश्च जिनमते किमपि । आसाद्य तु श्रोतारं नयान् नयविशारदो ब्रूयात् ॥ १ ॥
४ भवति कृतार्थं उक्त्वा सपदच्छेदं श्रुतं श्रुतानुगमः । सूत्रालापन्यासो नामादिन्यासविनियोगम् ॥ १००९ ॥
सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिनियोगः शेषकः पदार्थादिः । प्रायः स एव नैगमनयादिमतगोचरो भवति ॥ १०१० ॥ ५ क ग 'द प्रा' ।
६ प्रायः पदविच्छेदस्तु सूत्रस्पर्शोपसंहृतो येन । कुत्रचित् तदर्थ-कारक-कालादिगतिरतः एव ॥ १०११ ॥

इति पूर्वगाथायां प्रायोग्रहणमकारि । कस्मात् पुनः पदविच्छेदोऽपि तद्विषयः ?, इत्याह– येन कारणेन तेषां विच्छिन्नपदानामर्थस्तदर्थस्तस्य, तथा, कारक-काल-क्रियादीनां च गतिरवबोधस्तत एव पदच्छेदमात्रादेव जायते । ततस्तत्र पदविच्छेदमात्रमेव सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिः करोति, तावतैव तद्व्यापारपरिसमाप्तेः । अतः पदच्छेदोऽपि तदन्तर्भाव्येव । उपलक्षणं चैतत्, ततो न केवलं पदार्थादिरेव नैगमादिनयविषयः, किन्तु पदच्छेद-सूत्रालापकन्यासादयोऽपि प्रायस्तद्विषयः, तत्रापि तद्विचारप्रवृत्तेरिति । तदेवमुक्तोऽनुगमः, तदनन्तरं नयाश्चाभिहिताः । तथा च समाप्तान्यनुयोगद्वाराणि ॥ १०११ ॥

अत आह—

अणुओगद्दाराणं परूवणं तप्पओयणं जं च । इह चेव परिसमाणियमव्वामोहत्थमत्थाणे ॥ १०१२ ॥

यद्यप्यध्ययनसमाप्तावेवाऽनुयोगद्वाराणां सामस्त्येन समाप्तिरिष्यते, तथापि यच्चतुर्णामप्यनुयोगद्वाराणां प्ररूपणम्, यच्च तत्प्रयोजनम्, तदिहाऽऽदावस्थान एव शिष्याणामव्यामोहार्थं परिसमापितम्। अन्यथा ह्यध्ययनस्याऽऽदावुपक्रमः समाप्येत, ततो दूरव्यवधानेन क्वचिद् निक्षेपः, क्वाप्यनुगमः, क्वचित्तु नयाः परिसमाप्येरन् । एवं चातिग्रन्थव्यवधानेनाऽनुयोगद्वाराणां समाप्तौ व्यामुह्येयुर्विनेयाः॥१०१२॥

कथं पुनरित्थं समाप्तौ तेषामव्यामोहः ?, इत्याह—

दाइयदारविभागो संखेवेणेह, वित्थरेणावि । दाराणं विणिओगं नाहिइ काउं जहाजोगं ॥ १०१३ ॥

इहैव संक्षेपेण दर्शितानुयोगद्वारविभागो विनेयः पुरस्ताद् विस्तरेणापि यथायोग्यं यथास्थानं स्वयमेव ज्ञास्यति विनियोगं कर्तुम्, न तु मोहमनुभविष्यति ॥ इति त्रयोदशगाथार्थः ॥ १०१३ ॥

॥ अनुयोगद्वाराणि समाप्तानि ॥

इदानीं 'तित्थयरे भगवंते' इत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थस्य प्रस्तावनामुपरचयन्नाह—

संपयमत्थाणुगमे सत्थोवग्घायवित्थरं वोच्छं । कयमंगलोवयारो सोऽतिमहत्थो त्ति काऊणं ॥ १०१४ ॥

---

१ अनुयोगद्वाराणां प्ररूपणं तत्प्रयोजनं यच्च । इहैव परिसमापितमव्यामोहार्थमस्थाने ॥ १०१२ ॥ २ क. ग. 'रितीव्य' ।
३ दर्शितद्वारविभागः संक्षेपेणेह, विस्तरेणापि । द्वाराणां विनियोगं ज्ञास्यति कर्तुं यथायोगम् ॥ १०१३ ॥ ४ गाथा १०२५ ।
५ सांप्रतमर्थानुगमे शास्त्रोपोद्घातविस्तरं वक्ष्ये । कृतमङ्गलोपचारः सोऽतिमहार्थ इति कृत्वा ॥ १०१४ ॥

अर्थानुगमेऽर्थानुगमाख्ये तृतीयेऽनुयोगद्वारे 'उद्देसे निद्देसे य निग्गमे' इत्यादिना यः पूर्वं संक्षेपेण शास्त्रस्योपोद्घात उक्तः, तस्यैव सांप्रतमहं विस्तरं वक्ष्ये। कथंभूतः सन्?, इत्याह– कृतमङ्गलोपचारः कृततीर्थकरादिनमस्कारः सन्। किम्?, इत्याह– समस्तसिद्धान्तानुयोगसाधारणत्वात् सोऽतिमहार्थ इति कृत्वा ॥ १०१४ ॥

अत्र प्रेरकः प्राह—

नणु मंगलं कयं चिय किं भुज्जो, अह कयं पि कायव्वं। दारे दारे कीरइ तो कीस न मंगलग्गहणं?॥ १०१५ ॥

नन्वादौ 'आभिणिबोहियनाणं' इत्यादिना मङ्गलं कृतमेव, तत् किमिति भूयस्तदारम्भः?। अथ कृतमपि पुनः कर्तव्यं तत्, तर्हि मत्यध्ययनम्, मत्युद्देशकम्, मतिसूत्रं च द्वारे द्वारे उपक्रमादिके किमिति न मङ्गलग्रहणं क्रियते? इति ॥ १०१५ ॥

अत्र कश्चिदाचार्यदेशीयोऽन्तरभाषया प्रतिविधानमाह—

नणु मज्झम्मि वि मंगलमाइट्ठं तं च मज्झमेयं ति। सत्थमणारद्धं चिय एयं कत्तो व्व यं मज्झं? ॥१०१६॥

ननु शास्त्रस्यादौ, मध्ये, अवसाने च मङ्गलं कर्तव्यत्वेन पूर्वसूरिभिरादिष्टम्, तत्रादौ विहितं मङ्गलम्। एतच्च शास्त्रस्य मध्यम्, ततो मध्यमङ्गलमत्र कर्तव्यमेव, किमनेन प्रेर्येण? इति। तदेतदुत्तरमयुक्तमेव, इत्याचार्यो दर्शयति– 'सत्थमित्यादि' नन्वादिमङ्गलार्थं नन्दिरुक्त', ततोऽनुयोगद्वाराण्यभिहितानि, यत्तु सामायिकाध्ययनलक्षणं शास्त्रं तदनारब्धमेव, तस्याऽद्याप्यक्षरमपि न व्याख्यायते, कौतस्त्यं पुनस्तन्मध्यं, येन मध्यमङ्गलताऽस्य भवेत्? इति ॥ १०१६ ॥

अत्रानार्यदेशीय एव शास्त्रस्य मध्यतां समर्थयन्नाह—

चउरणुओगद्दारं जं सत्थं तस्स तेण मज्झमिणं। साहइ मंगलगहणं सत्थस्संगाइं दाराणि ॥ १०१७ ॥

---

१ गाथा ९७३। २ ननु मङ्गलं कृतमेव किं भूयः, अथ कृतमपि कर्तव्यम्। द्वारे द्वारे क्रियते ततः कस्माद् न मङ्गलग्रहणम्? ॥ १०१५ ॥
३ गाथा ७९। ४ ननु मध्येऽपि मङ्गलमादिष्टं तच्च मध्यमेतदिति। शास्त्रमनारब्धमेवैतत् कौतस्त्यं मध्यम्? ॥ १०१६ ॥ ५ क ग 'दमेव त'।
६ घ छ 'आचा'। ७ चतुरनुयोगद्वारं यत् शास्त्रं तस्य तेन मध्यमिदम्। कथयति मङ्गलग्रहणं शास्त्रस्याङ्गानि द्वाराणि ॥ १०१७ ॥
६०

उपक्रमादीनि चत्वार्यनुयोगद्वाराणि यस्य तच्चतुरनुयोगद्वारं यतः शास्त्रम्, तेनोपक्रम-निक्षेपलक्षणमनुयोगद्वारद्वयमतिक्रम्य यदिदमनुगमभेदात्मकस्योपोद्घातस्यादौ मङ्गलं तद् युक्तित एव मध्यमङ्गलं भवति। यच्च शास्त्रेऽनारब्धेऽप्यनुयोगद्वारमध्ये मङ्गलग्रहणं तदेव साधयति[2] कथयति ज्ञापयति यदुत– शास्त्रस्याऽङ्गानि शास्त्रस्वरूपभूतान्येवाऽनुयोगद्वाराणि, न पुनस्ततो भिन्नानि, अतस्तदारम्भे शास्त्रमारब्धमेव मन्तव्यम्। ततः शास्त्रस्यैवेदं मध्यमङ्गलमिति स्थितम् ॥ १०१७ ॥

इत्याचार्यदेशीयेनोक्ते सूरिराह—

[3]तहवि न मज्झं एयं भणियमिहावस्सयस्स जं मज्झं। तं मंगलमाइट्ठं इदमज्झयणस्स होज्जाहि॥१०१८॥

तथापि भवदुक्तयुक्त्यापि नैतद् मध्यं भणितं– नैतद् मध्यमुपपद्यते, किन्त्विह षडध्ययनात्मकस्याऽऽवश्यकस्य यद् मध्यं तत्पूर्वमादावेव भाष्यकृता मङ्गलमादिष्टं मध्यमङ्गलत्वेन प्रतिपादितम्, इदं त्वावश्यकमध्यं न भवत्येव, किन्तु भवदभिहितयुक्त्या यदि भवति तदा प्रथमस्य सामायिकाध्ययनस्यैतद् मध्यं भवेदपीति ॥ १०१८ ॥

सूरिरेवाह, किञ्च—

[4]भणियं च पुव्वमेयं सव्वं चिय मंगलं ति किमणेण ?। मंगलं ति य बुद्धिपरिग्गहं पि काराविओ सीसो ॥१०१९॥

भणितं चेदमादौ– सर्वमेवैतच्छास्त्रं मङ्गलरूपमेव, तत्किमनेन विशेषतो मध्यादिमङ्गलकरणप्रयासेन ?। अथैवं ब्रूपे– समस्तशास्त्रस्य मङ्गलरूपत्वेऽपि शिष्यस्य मङ्गलत्रयमतिपरिग्रहार्थो यत्नः। तदपि न, यस्मात् शिष्योऽपि मङ्गलत्रयमतेः परिग्रहं प्रागेव कारितः, इति किमनेन ? ॥ १०१९ ॥

अथाचार्यदेशीयो निरुत्तरीकृतो विलक्षः सन् प्राह– ननु यदि सर्वमप्येतच्छास्त्रं मङ्गलम्, मङ्गलत्रयमतिपरिग्रहं च प्रागेव कारितः शिष्यः, अतो नेदं मध्यमङ्गलम्, तर्हि भवन्तोऽपि कथयन्तु– किमर्थमिदं मङ्गलम् ?, इत्याशङ्क्य सूरिर्यथावस्थितं समाधानमाह—

[5]आवस्सयस्स तं कयमिदं तु नावासमित्तयं किंतु। सव्वाणुओगनिज्जुत्तिसं[6]त्थपारंभ एवायं ॥ १०२० ॥

१ क.ग. 'यच्छास्त्रं'। २ क ग. 'ति ज्ञा'। ३ तथापि न मध्यमेतद् भणितमिहावश्यकस्य यद् मध्यम्। तद् मङ्गलमादिष्टमिदमध्ययनस्य भवेत् ॥ १०१८ ॥
४ भणितं च पूर्वमेतत् सर्वमेव मङ्गलमिति किमनेन ?। मङ्गलमिति च बुद्धिपरिग्रहमपि कारितः शिष्यः ॥ १०१९ ॥
५ आवश्यकस्य तत्कृतमिदं तु नावश्यकमात्रकं किन्तु। सर्वानुयोगनिर्युक्तिशास्त्रप्रारम्भ एवाऽयम् ॥ १०२० ॥ ६ क.ग. 'सत्थोपा'।

'आभिणिबोहियनाणं' इत्यादिना यदादौ मङ्गलं कृतम्, यच्च 'सर्वमपि शास्त्रमेतद् मङ्गलात्मकमेवेत्युक्तम्, यदपि च शिष्यो मङ्गलग्रहणमनिपरिग्रहं कारितः, तदेतत् सर्वमावश्यकस्य कृतम्। इह तु यस्याऽऽरम्भे प्रस्तुतं मङ्गलं क्रियमाणमास्ते, तद् नावश्यकमात्रम्, किन्तु सर्वेषामपि सिद्धान्तशास्त्राणां योऽयमनुयोगस्तत्सम्बद्धा येयमुपोद्घातनिर्युक्तिः, तल्लक्षणं यद् वस्तुतोऽन्यत् शास्त्रं तत्सारम्भ एषोऽयम्। तस्य चोपोद्घातनिर्युक्तिशास्त्रस्य सकलसिद्धान्तव्यापकत्वेन महार्थत्वाद्विघ्नसंपादनायेदं मङ्गलमिति ॥ १०२० ॥

आह– कुतः पुनरेतदवसीयते, यत्सर्वानुयोगनिर्युक्तिशास्त्रमारम्भोऽयम्?, इत्याह—

दसकालियाइनिज्जुत्तिगहणओ भणियमुपरि वा जं च। सेसेसु वि अज्झयणेसु होइ एसेव निज्जुत्ती ॥१०२१॥

'आवस्सयस्स दसकालियस्स तह उत्तरज्झमायारे' इत्याद्यनन्तरवक्ष्यमाणग्रन्थे यद् दशकालिकादिनिर्युक्तिग्रहणं करिष्यति तस्माद्, यदि वा यदुपरिष्टादिहैवाग्रे वक्ष्यति– शेषेष्वपि चतुर्विंशतिस्तवादिषु निःशेषसिद्धान्तगतेषु चाध्ययनेष्वेषैवोपोद्घातनिर्युक्तिर्भवतीति। एतस्माच्चैतज्ज्ञायते, यत्सर्वानुयोगनिर्युक्तिशास्त्रारम्भोऽयमिति ॥ १०२१ ॥

अत्राप्याह परः—

सामाइयवक्खाणे दसालियाईण कोऽहिगारोऽयं। जं पायमुवग्घाओ तेसिं सामन्न एवाय ॥ १०२२ ॥

इह तेसिं तम्मि गए वीसु वीसु विसेसमित्तोऽयं। पिच्छिइ सुह लहु चिय तग्गहणं लाघवत्थमओ ॥१०२३॥

ननु सामायिकाध्ययनस्येह व्याख्याने प्रस्तुते को हि दशकालिकादीनां ग्रहणेऽवसरः?। अत्रोच्यते– यद् यस्मादयमुपोद्घातः प्रायस्तेषामपि दशकालिकादीनां सामान्य एव– समानवक्तव्यतारूप एव। अत उपोद्घातसामान्यात् तेषामपीह ग्रहणम्। प्रायोग्रहणात् सामायिकस्य तीर्थकराद् निर्गमः, दशकालिकस्य शय्यंभवात्, उत्तराध्ययनानां तीर्थकरादिनानामहर्षिभ्यो निर्गम इत्यादिविशेषोऽपि कश्चिदल्पो द्रष्टव्यः। ततश्चेह तेषां दशकालिकादीनां तस्मिन् सामान्ये उपोद्घाते गतेऽवगतेऽवबुद्धे यत् पृथक् पृथग् निर्गमादिकं किमपि

१ गाथा ७९। २ दशकालिकादिनिर्युक्तिग्रहणतो भणितमुपरि वा यच्च। शेषेष्वप्यध्ययनेषु भवत्येषापि निर्युक्तिः ॥ १०२१ ॥ ३ गाथा १०७४।
४ सामायिकव्याख्याने दशकालिकादीनां कोऽधिकारोऽयम्। यत्प्राय उपोद्घातस्तेषां सामान्य एवायम् ॥ १०२२ ॥
इह तेषां तस्मिन् गते विष्वग् विष्वग् विशेषमात्रोऽयम्। प्रेक्षिष्यति सुखं लघ्वेव तद्ग्रहणं लाघवार्थमतः ॥ १०२३ ॥

विशेषमात्रं तच्छिष्यः सुखेन लघु च स्वयमपि ग्रहीष्यति । अतो लाघवार्थमिह दशकालिकादीनां ग्रहणमिति ॥ १०२२॥ १०२३॥

अथोपसंहरंस्तात्पर्यमाह—

[1]तम्हा जेण महत्थं सत्थं सव्वाणुओगविसयमिणं । सत्थंतरमेवहवा तेण पुणो मंगलग्गहणं ॥ १०२४ ॥

तस्माद् येन कारणेन सर्वानुयोगविषयत्वादिदमुपोद्घातलक्षणं शास्त्रं महार्थम्, अथवा, बहुवक्तव्यत्वाद् वस्तुतो यस्माच्छा-स्त्रान्तरमेवेदम्, न त्वावश्यकमात्रम्, तेनाऽस्यादौ पुनरपि मङ्गलग्रहणम्, इत्येष स्थितः पक्षः ॥ इत्येकादशगाथार्थः ॥ १०२४ ॥

किं पुनस्तद् मङ्गलम्?, इत्याह—

[2]तित्थयरे भगवंते अणुत्तरपरक्कमे अमियनाणी । तिण्णे सुगइगइगए सिद्धिपहपएसए वंदे ॥ १०२५ ॥

तीर्यते भवोदधिरनेन, अस्मात्, अस्मिन्निति वा तीर्थं वक्ष्यमाणस्वरूपम्, तत्करणशीलाः "कृञो हेतुताच्छील्ये०"[3] इत्यादिना टप्रत्यये तीर्थकराः, तान् वन्दे, इति संबन्धः । कथंभूतान्?, इत्याह– भगः समग्रैश्वर्यादिलक्षणो विद्यते येषां ते भगवन्तोऽर्हन्तस्तान् भगवतः । पुनरपि कथंभूतान्?, इत्याह– अनुत्तरपराक्रमानिति– पराक्रमो वीर्यं, तदनन्तत्वादनुत्तरं येषाम्; अथवा, परेषां क्रोधा-दिशत्रूणामाक्रमणं विक्षेपणं पराक्रमः सोऽनुत्तरः प्रधानरूपो येषां तेऽनुत्तरपराक्रमास्तानिति । तथा, अनन्तज्ञेयपरिच्छेदादमितमपरि-मितं केवलरूपं ज्ञानं येषां तेऽमितज्ञानिनस्तानिति । तथा, तरन्ति स्म भवार्णवमिति तीर्णास्तानिति । तीर्त्वा च भवजलधिं सुगति-गतिगतानिति,– तत्र राग-द्वेषविकलत्व-सर्वज्ञत्व-सर्वदर्शित्वादिभ्यो निरुपमसुखभागिनः सुगतयः सिद्धास्तैरेव गम्यमानत्वाद् गतिः सिद्धिस्तां गताः सुगतिगतिगतास्तानिति । तथा, तस्या एव सिद्धेः पन्थाः सम्यग्दर्शन-ज्ञानादिको मार्गस्तस्य प्रकृष्टा देशकाः सिद्धि-पथप्रदेशकास्तान् वन्देऽभिवादये स्तौमि ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ १०२५ ॥

विस्तरार्थं तु विभणिषुर्भाष्यकार एवाह—

[4]तिज्जइ जं तेण तहिं तओ व तित्थं तयं च दव्वम्मि । सरियाईणं भागो निरवायो, तम्मि य पसिद्धे ॥१०२६॥

१ तस्माद् येन महार्थं शास्त्रं सर्वानुयोगविषयमिदम् । शास्त्रान्तरमेवाऽथवा तेन पुनर्मङ्गलग्रहणम् ॥ १०२४ ॥
२ तीर्थकरान् भगवतोऽनुत्तरपराक्रमानमितज्ञानान् । तीर्णान् सुगतिगतिगतान् सिद्धिपथप्रदेशकान् वन्दे ॥ १०२५ ॥ ३ पाणिनीये ॥३।२।२०॥
४ तीर्यते यत् तेन तत्र ततो वा तीर्थं तच्च द्रव्ये । सरिदादिकं भागो निरपायः, तस्मिंश्च प्रसिद्धे ॥ १०२६ ॥

¹तेरिया तरण तरियव्व च सिद्धाणि, तारओ पुरिसो। वाहो-डुवाइ तरणं, तरणिज्ज निन्नयाईय ॥१०२७॥

यद् यस्मात् तीर्यते दुस्तरं वस्तु तेन तस्मिंस्ततो वेत्यतस्तीर्थमुच्यते। तच्च नाम स्थापना द्रव्य भावभेदाच्चतुर्विधम्। तत्र नाम-स्थापने सुगमे। द्रव्ये द्रव्यभूतमप्रधानभूत सरित् समुद्रादीनां निरपायः कोऽपि नियतो भागः प्रदेशस्तीर्थमुच्यते। तस्मिंश्च प्रसिद्धे सिद्धे सत्यस्याऽऽपेक्षिकशब्दत्वादेतानि नियमात् सिध्यन्ति। कानि ?, इत्याह– तरिता पुरुषः, तरण वाहो डुपादि, तरणीयं तु निम्नगादिकमिति ॥ १०२७ ॥

कथं पुनरिदं द्रव्यतीर्थम् ?, इत्याह—

²देहाइतारय जं बज्झमलावणयणाइमत्त च। णेगताणच्चतियफल च तो दव्वतित्थं तं ॥ १०२८ ॥

यस्मादिदं देहादिकमेव द्रव्यमात्रं तारयति– नद्यादिपरकूलमात्र नयति, न पुनर्जीवं संसारसमुद्रस्य मोक्षलक्षण परकूल प्रापयति, अतोऽप्रधानत्वाद् द्रव्यतीर्थम्। तथा बाह्यमेव मलादिद्रव्यमात्रमपनयति, न त्वन्तरङ्ग प्राणातिपातादिजन्यकर्ममलम्। तथा, अनैकान्तिकफलमेवेद नद्यादितीर्थम्– कदाचिदनेन नद्यादेस्तरणात्, कदाचित्तु तत्रैव मज्जनात्। तथा, अनात्यन्तिकफलं चेदम्, तथाहि– एकदाऽनेन तीर्णमपि नद्यादिक पुनरपि च तीर्यत इत्यनात्यन्तिकफलत्वम्। आत्मना वाऽस्य नद्यादितीर्थस्य द्रव्यमात्रत्वेनाऽप्रधानत्वात् सर्वत्र द्रव्यतीर्थत्वं भावनीयमिति ॥ १०२८ ॥

इह केषांचिद् मतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

⁴इह तारणाइफलय ति ण्हाण-पाणा-ऽवगाहणाईहिं। भवतारय ति केई त नो जीवोवघायाओ ॥ १०२९ ॥

सूणग पि व तम्मुदूहल व न य पुण्हकारण ण्हाण। न य जइजोग्ग त मडण व कामगसाव्वाओ ॥१०३०॥

¹ तरीता तरणं तरयितव्य च सिद्धानि, तारकः पुरुषः। वाहो-डुपादि तरणं, तरणीय निम्नगादिकम् ॥ १०२७ ॥
² देहादितारकं यद् बाह्यमलापनयनादिमात्र च। नैकान्ता ऽऽत्यन्तिकफलं च ततो द्रव्यतीर्थं तत् ॥ १०२८ ॥ ³ क ग 'समने'।
⁴ इह तारणादिफलकमिति स्नान पाना ऽवगाहनादिभिः। भवतारकमिति केचित् तन्नो जीवोपघातात् ॥ १०२९ ॥
सूनाङ्गमपि वा तदुदूखलमिव न च पुण्यकारणं स्नानम्। न च यतियोग्य तद् मण्डनमिव कामाङ्गभावात् ॥ १०३० ॥

इह केचित् तीर्थिका मन्यन्ते— नद्यादेः संबन्धि द्रव्यतीर्थं किल स्नान-पाना-ऽवगाहनादिभिर्विधिवदासेव्यमानं भवतारकं संसारमहामकरालयमापकं भवत्येव। कुतः ?, तारणादिफलमिति कृत्वा— शरीरतारण-मलक्षालन-तृड्व्यवच्छेद-देहोपशमादिफलत्वादित्यर्थः; अनेन चाध्यक्षसमीक्षितदेहतारणादिफलेन परोक्षस्यापि संसारतारणफलस्याऽनुमीयमानत्वादिति भावः। तदेतद् नोपपद्यते, स्नानादेर्जीवोपघातहेतुत्वात्, खड्गा-ऽसि-धेनु-शूलादिवदिति। एतदुक्तं भवति— जीवोपघातहेतुत्वाद् दुर्गतिफला एव स्नानादयः कथं नु भवतारकास्ते भवेयुः, सूना-वध्यभूम्यादीनामपि भवतारकत्वप्रसङ्गात् ? इति। इतश्च— नद्यादितीर्थं भवतारकं न भवति, सूनाङ्गत्वात्— सूनाप्रकारत्वात्, उदूखलादिवदिति। न च पुण्यकारणं स्नानम्, नापि यतिजनयोग्यं तत्, कामाङ्गत्वात्, मण्डनवत्; अन्यथा ताम्बूलभक्षण-पुष्पबन्धन-देहादिधूपना-ऽभ्यञ्जनादयोऽपि च भुजङ्गादीनां पुण्यहेतवः स्युः। न च-देहतारणादिमात्रफलदर्शनेन विशिष्टं भवतारणादिकं फलमुपपद्यते, नियामकाभावात्, प्रत्यक्षवीक्षितप्राण्युपमर्दबाधितत्वाच्च; इत्याद्यभ्यूह्य स्वधियाऽत्र दोषजालमभिधानीयमिति ॥ १०२९ ॥ १०३० ॥

अथ परो ब्रूयात्; किम् ?, इत्याह—

[2]देहोवगारि वा तेण तित्थमिह दाहनासणाईहिं। महु-मज्ज-मंस-वेस्सादओ वि तो तित्थमावन्नं ॥१०३१॥

यदि परको मन्येत— जाह्नवीजलादिकं तीर्थमेव, दाहनाश-पिपासोपशमादिभिर्देहोपकारित्वात्। अत्रोच्यते— एवं सति ततो मधु-मद्य-मांस-वेश्यादयोऽपि तीर्थमापद्यन्ते, तेषामपि देहोपकारित्वाविशेषादिति। उक्तं द्रव्यतीर्थम् ॥ १०३१ ॥

अथ भावतीर्थमाह—

[3]भावे तित्थं संघो सुयविहियं तारओ तहिं साहू। नाणाइतियं तरणं तरियव्वं भवसमुद्दोऽयं ॥ १०३२ ॥

भावे भावविषयं श्रुतविहितं श्रुतप्रतिपादितं सङ्घस्तीर्थम्, तथा च भगवत्यामुक्तम्, "[3]तित्थं भंते ! तित्थं तित्थयरे तित्थं ?।

१ क. ग. 'पर्युज्यते'। २ देहोपकारि वा तेन तीर्थमिह दाह-नाशनादिभिः। मधु-मद्य-मांस-वेश्यादयोऽपि ततस्तीर्थमापन्नम् ॥ १०३१ ॥
२ भावे तीर्थं संघः श्रुतविहितं तारकस्तत्र साधुः। ज्ञानादित्रिकं तरणं तरयितव्यं भवसमुद्रः ॥ १०३२ ॥
३ तीर्थं भगवन् ! तीर्थं तीर्थकरस्तीर्थम् ?। गौतम ! अर्हन्तस्तावद् नियमात् तीर्थङ्कराः, तीर्थं पुनश्चातुर्वर्णः श्रमणसंघः।

गोयमा ! अरहा ताव नियमा तित्थंकरे, तित्थं पुण चाउवन्नो समणसंघो" इति । इह च तीर्थसिद्धौ तारकादयो नियमादाक्षिप्यन्त एव । तत्रेह संघे तीर्थे तद्विशेषभूत एव तारकः साधुः, ज्ञान दर्शन चारित्रत्रिकं पुनस्तरणम्, तरणीयं तु भवसमुद्रः । इह च तीर्थतारकादीनां परस्परतोऽन्यता, अनन्यता च विवक्षावशतो बोद्धव्या । तत्र सम्यग्दर्शनादिपरिणामात्मकत्वात् संघस्तीर्थम्, तत्रावतीर्णानामवश्य भवोदधितरणात् । तद्विशेषभूतत्वात् तदन्तर्गत एव साधुस्तरीता, सम्यग्दर्शनाद्यनुष्ठानात् । साधकतमत्वेन तत्करणरूपतामापन्न ज्ञानादित्रयं तु तरणम् । तरणीयं त्वौदयिकादिभावपरिणामात्मकः संसारसमुद्र इति ॥ १०३२ ॥

कस्मात् पुनः सघो भावतीर्थम् ?, इत्याह—

जं नाण-दसण-चरित्तभावओ तव्विवक्खभावाओ । भवभावओ य तारेइ तेण त भावओ तित्थं ॥१०३३॥

यत् यस्मात् तारयति पारं प्रापयति तेन तत् सघलक्षणं भावतस्तीर्थमिति संबन्धः । कुतस्तारयति ?, इत्याह— तद्विपक्षभावादिति तेषां ज्ञान दर्शन-चारित्राणां विपक्षोऽज्ञान मिथ्यात्वाविरमणानि तद्विपक्षस्तल्लक्षणो भावो जीवपरिणामस्तद्विपक्षभावस्तस्मात् तारयति । कुतः ?, इत्याह— ज्ञान-दर्शन-चारित्रभावतः— ज्ञानाद्यात्मकत्वादित्यर्थः । यो हि ज्ञानाद्यात्मको भवति सोऽज्ञानादिभावात् परं तारयत्येवेति भावः । न केवलमज्ञानादिभावात् तारयति, तथा, भवभावतश्च तारयति, भवः ससारस्तत्र भवन भावस्तस्मादित्यर्थः । यस्मात् स्वग ज्ञानादिभावात्मकः, तथाऽज्ञानादिभावात् भवभावाच्च भव्यांस्तारयति, तस्मादसौ संघो भावतीर्थमितीह तात्पर्यम् ; उक्तं च—

" रागाद्यम्भाः प्रमादव्यसनशतचलद्दीर्घकल्लोलमालः क्रोधेर्ष्यावाडवाग्निर्मृतिजननमहानक्रचक्रौघरौद्रः ।
तृष्णापातालकुम्भो भवजलधिरयं तीर्यते येन तूर्णं तज्ज्ञानादिस्वभाव कथितमिह सुरेन्द्रार्चितैर्भावतीर्थम् ॥ १ ॥ "

इति ॥ १०३३ ॥

उपपत्त्यन्तरमाह—

तह कोह-लोह-कम्ममयदाह-तण्हा-मलावणयणाइं । एगंतेणच्चतं च कुणइ य सुद्धिं भवोघाओ ॥ १०३४ ॥

१ भवज्ञान-दर्शन चारित्रभावतस्तद्विपक्षभावात् । भवभावतश्च तारयति तेन तद् भावतस्तीर्थम् ॥ १०३३ ॥
२ तथा क्रोध लोभ-कर्ममयदाह-तृष्णा-मलापनयनानि । एकान्तेनात्यन्तं च करोति शुद्धिं भवौघात् ॥ १०३४ ॥

तथा; क्रोधश्च, लोभश्च, कर्म च तन्मयास्तत्स्वरूपा यथासंख्यं ये दाह-तृष्णा-मलाः। क्रोधो हि जीवानां मनः-शरीरसंतापजनकत्वाद् दाहः, लोभस्तु विभवविषयपिपासाऽऽविर्भावकत्वात् तृष्णा, कर्म पुनः पवनोद्धूतश्लक्ष्णरजोवत् सर्वतोऽवगुण्ठनेन मालिन्यहेतुत्वाद् मलः; अतस्तेषां क्रोध-लोभ-कर्ममयानां दाह-तृष्णा-मलानां यदेकान्तेनाऽत्यन्तं चापनयनानि करोति। तथा, कर्मकचवरमलिनाद् भवौघात् संसारापारनीरमवाहात् परकूलं नीत्वा शुद्धिं कर्ममलापनयनलक्षणां यतः करोति, तेन तत्संघलक्षणं भावतस्तीर्थमिति पूर्वसंबन्धः। अपरमपि नद्यादितीर्थं तुच्छा-ऽनैकान्तिका-ऽऽत्यन्तिकदाह-तृष्णा-मलापनयनं विदधाति, एतत्तु संघतीर्थमनादिकालालीनत्वेनानन्तानां दाह-तृष्णा-मलानामैकान्तिकमात्यन्तिकं चापनयनं करोति; अतः प्रधानत्वाद् भावतीर्थमुच्यते, नद्यादितीर्थं त्वप्रधानत्वाद् द्रव्यतीर्थमिति भावः॥ १०३४॥

अथवा, प्राकृते 'तित्थं' इत्युक्ते 'त्रिस्थम्' इत्येतदपि लभ्यते, इत्येतदाह—

दाहोवसमाइसु वा जं तिसु थियमहव दंसणाईसु। तो तित्थं संघो च्चिय उभयं व विसेसणविसेस्सं॥१०३५॥

अथवा, यद् यस्माद् यथोक्तदाहोपशम-तृष्णाच्छेद-मलक्षालनरूपेषु, यदिवा, सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रलक्षणेषु त्रिष्वर्थेषु स्थितं ततस्त्रिस्थं संघ एव; उभयं वा संघ-त्रिस्थितिलक्षणविशेषण-विशेष्यरूपं द्वयं त्रिस्थम्। इदमुक्तं भवति— किं त्रिस्थम्? संघः, कश्च संघः? त्रिस्थं, नान्यः, इत्येवं विशेषण-विशेष्ययोरुभयं संलुलितं त्रिस्थमुच्यत इति॥ १०३५॥

अथवा, प्राकृते 'तित्थं' इत्युक्ते 'त्र्यर्थम्' इत्यपि लभ्यते, इत्येतद् दर्शयन्नाह—

कोहग्गिदाहसमणादओ व ते चेव जस्स तिण्णत्था। होइ तियत्थं तित्थं तमत्थसद्दो फलत्थोऽयं॥१०३६॥

क्रोधाग्निदाहोपशम-लोभतृष्णाव्यवच्छेद-कर्ममलक्षालनलक्षणास्त एवानन्तरोक्तास्त्रयोऽर्थाः फलरूपा यस्य तत् त्र्यर्थं, तच्च संघ एव; तदव्यतिरिक्तं ज्ञानादित्रयं वा त्र्यर्थं प्राकृते 'तित्थं' उच्यते। अर्थशब्दश्चायं फलार्थो मन्तव्यः। इदमुक्तं भवति— भगवान् संघः, तदव्यतिरिक्तज्ञानादित्रयं वा महातरुरिव भव्यैर्निषेव्यमाणं क्रोधाग्निदाहशमनादिकांस्त्रीनर्थान् फलति, अतस्त्र्यर्थमुच्यत इति॥ १०३६॥

अथवा, वस्तुपर्यायोऽत्रार्थ इत्याह—

१ दाहोपशमादिषु वा त्रिषु स्थितमथवा दर्शनादिषु। ततस्तीर्थं संघ एवोभयं वा विशेषणविशेष्यम्॥ १०३५॥ २ इ. 'चं पि वि'।
३ क्रोधाग्निदाहशमनादयो वा त एव यस्य त्रयोऽर्थाः। भवति त्र्यर्थं तीर्थं तदर्थशब्दः फलार्थोऽयम्॥ १०३६॥

अहवा सम्मद्दसण-नाण-चरित्ताइं तिन्नि जस्सत्था । तं तित्थ पुव्वोइयमिहं अत्थो वत्थुपज्जाओ ॥१०३७॥

अथवा, सम्यग्दर्शनादयस्त्रयोऽर्था यस्य तत् त्र्यर्थम्, अर्थशब्दश्चात्र वस्तुपर्यायः, त्रिवस्तुकमित्यर्थः । तच्च संघ एव, तद्व्यतिरिक्तत्वात्, त एव वा सम्यग्दर्शनादयस्त्रयोऽर्थाः समाहृतास्त्र्यर्थम्, सङ्ख्यापूर्वत्वात्, स्वार्थत्वाच्च द्विगोरिति ॥ १०३७ ॥

तदेव संघो भावतस्तीर्थम्, त्रिस्थम्, त्र्यर्थं वा, इति प्रतिपाद्य सांप्रतमिदमेव जैनं तीर्थमभिमेतार्थसाधकम्, नान्यत्, इति प्रमाणतः प्रतिपादयन्नाह—

इह सम्मसद्धाणो-वलद्धि-किरियासभावओ जइण। तित्थमभिप्पेयफलं सम्मपरिच्छेयकिरिय व्व ॥ १०३८ ॥

इह जैनमेव तीर्थमभिमेतार्थसाधकमिति प्रतिज्ञा, सम्यक्श्रद्धानो-पलब्धि-क्रियास्वभावत्वात्- सम्यग्दर्शन ज्ञान-चारित्रात्मकत्वादित्यर्थः, इह यत् सम्यक्श्रद्धानो पलब्धि क्रियात्मकं तदिष्टार्थसाधकं दृष्टम्; यथा सम्यक्परिच्छेदवती रोगापनयनक्रिया, यत्त्विष्टार्थसाधकं न भवति, तत् सम्यक्श्रद्धानो पलब्धि क्रियात्मकमपि न भवति, यथोन्मत्तप्रयुक्तक्रिया; तथा च शेषतीर्थानि । इदमुक्तं भवति– यथा कस्यचिद् निपुणवैद्यस्य सम्यग् रोगादिस्वरूप विज्ञाय विशुद्धश्रद्धानवत आतुरस्य सम्यगौषधप्रयोगादिक्रियां कुर्वतोऽभिमेतार्थसिद्धिर्जायते । एव जैनतीर्थादपीति ॥ १०३८ ॥

अन्यतीर्थान्यप्येवंविधानि भविष्यन्ति, न, इत्याह—

नाभिप्पेयफलाइं तयगवियलत्तओ कुतित्थाइं । वियलनयत्तणओ च्चिय नियलाइं वियलकिरिय व्व ॥१०३९॥

सुगतादिप्रणीतानि कुतीर्थानि नाभिमेतफलानि । कुतः ?, इत्याह– 'तयगेत्यादि' तस्याभिमेतार्थस्याऽङ्गानि तदङ्गानि सम्यग्ज्ञानादीनि कारणानि, तद्विकलत्वात्– तद्रहितत्वात्, नयविकलत्वाच्च विकलानि तानि । सर्वैरेव ह्येकैकांशग्राहिभिर्नयैर्मिलितैः सपूर्णमनन्तधर्मात्मकं वस्तु निश्चीयते, शेपतीर्थानि त्वेक-द्व्यादिनयमात्रमतावलम्बित्वेन समग्रनयविकलान्येवेति तानि नयविकलानि, ततो

१ अथवा सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि त्रीणि यस्यार्थाः । तत् तीर्थं पूर्वोदितमिहाऽर्थो वस्तुपर्याय ॥ १०३७ ॥ २ क ग 'इमरथो' ।
३ इह सम्यक्श्रद्धानो-पलब्धि क्रिया-स्वभावतो जैनम् । तीर्थमभिमेतफलं सम्यक्परिच्छेदक्रियेव ॥ १०३८ ॥ ४ क. ग 'थंस्स सा' ।
५ नाभिमेतफलानि तदङ्गविकलत्वतः कुतीर्थानि । विकलनयत्वत एव विफलानि विकलक्रियेव ॥ १०३९ ॥

६१

न संपूर्णाभिमेतफलस्य साधकानीत्यर्थः, विकलक्रियावदिति; यथा भिषक्प्रतीचारकातुरौषधाद्यन्यतराङ्गविकला क्रिया न संपूर्णाभिमेतफलसाधनी, तथा कुतीर्थान्यपीति । तदेवं यथोक्तप्रकारेण द्रव्य-भावतीर्थप्ररूपणा कृता ॥ १०३९ ॥

अथ प्रकारान्तरेण तत्प्ररूपणां कर्तुमाह—

अहव सुहोतारुत्तारणाइं दव्वे चउव्विहं तित्थं । एवं चिय भावम्मि वि तत्थाइमयं सरक्खाणं ॥ १०४० ॥

तव्वणियाण वीयं विसयसुहकुसत्थभावणाधणियं । तइयं च बोडियाणं चरिमं जइणं सिवफलं तु ॥१०४१॥

इह द्रव्यतीर्थे चत्वारो भङ्गाः, तद्यथा– सुखावतारं सुखोत्तारम्, सुखावतारं दुरुत्तारम्, दुःखावतारं सुखोत्तारम्, दुःखावतारं दुरुत्तारम् । एवं भावतीर्थेऽपीयं चतुर्भङ्गी द्रष्टव्या । इह च यत्र सुखेनैवावतरन्ति प्रविशन्ति प्राणिनस्तत् सुखावतारम्, सुखेनैव यत उत्तरन्ति– सुखेनैव यद् मुञ्चन्तीत्यर्थः, तत् सुखोत्तारम्; इत्याद्यभङ्गवर्तितीर्थभावार्थः । एवमन्यत्रापि ।

एतच्च सरजस्कानां शैवानां संबन्धि वेदितव्यम्; तथाहि– राग-द्वेष-कषाये-न्द्रिय-परीषहो-पसर्ग-मनो-वाक्-कायजयादिलक्षणस्य तथाविधदुष्करकष्टानुष्ठानस्य तैः क्रियमाणस्याऽदर्शनात्, यथा कथञ्चिद्रूपतयाऽपि च तैर्व्रतपरिपालनस्याऽभिधानात् सुखेनैव प्राणिनस्तद्दीक्षां प्रतिपद्यन्ते, इति तत्तीर्थस्य सुखावतारता । तच्छास्त्रेषु च न तथाविधाऽऽस्वासकस्वाभावा काचिद् निपुणा युक्तिरस्ति, यद्वासितान्तरात्मा पुमांस्तद्दीक्षां न परित्यजेत् । किञ्च,

"शैवो द्वादश वर्षाणि व्रतं कृत्वा ततः परम् । यद्यशक्तस्त्यजेतापि यागं कृत्वा प्रतेश्वरे ॥ १ ॥"

इत्यादिना दीक्षात्यागस्य तैर्निर्दोषतयाऽप्यभिधानात् सुखेनैव तद्दीक्षां जन्तवः परित्यजन्ति, इति तत्तीर्थस्य सुखोत्तारतेति ॥ १ ॥

द्वितीयभङ्गकवर्ति तीर्थं 'तव्वणियाणं ति' सुगतानां संबन्धि मन्तव्यम्; तथाहि—

"मृद्वी शय्या प्रातरुत्थाय पेया भक्तं मध्ये पानकं चापराह्णे । द्राक्षाखण्डं शर्करा चार्धरात्रे मोक्षश्चान्ते शाक्यपुत्रेण दृष्टः ॥ १ ॥"

"मणुन्नं भोयणं भोचा मणुन्नं सयणासणं । मणुन्नंसि अगारंसि मणुन्नं झायए मुणी ॥ १ ॥"

---

१ अथवा सुखावतारोत्तारणादि द्रव्ये चतुर्विधं तीर्थम् । एवमेव भावेऽपि तत्राद्यिकं सरजस्कानाम् ॥ १०४० ॥
सौगतानां द्वितीयं विषयसुखकुशास्त्रभावनाधनिकम् । तृतीयं च बोटिकानां चरमं जैनं शिवफलं तु ॥ १०४१ ॥
२ मनोज्ञं भोजनं भुक्त्वा मनोज्ञं शयनाऽऽसनम् । मनोज्ञेऽगारे मनोज्ञं ध्यायति मुनिः ॥ १ ॥

इत्यादेस्तैरभिधानतो विषयसुखसिद्धेस्तत्तीर्थस्य सुखावतारता । तथा, कुशास्त्रोक्तनिपुणयुक्तिभिस्तीव्रवासनोत्पादात्, व्रतत्यागे च तैर्महतः संसारदण्डादेः प्रतिपादनात्, तत्समीपगृहीतव्रतस्य दुष्परित्याज्यत्वात् तत्तीर्थस्य दुरुत्तारता । इमां च युक्तिं भाष्यकारः स्वयमेव किञ्चिदाह– 'विसयसुहेत्यादि' गतार्थम् ॥ २ ॥

दुःखावतारं सुखोत्तारमिति तृतीयं बोटिकानां दिगम्बराणाम् । तत्र नाग्न्यादेर्लज्जादिहेतुत्वेन दुरध्यवसेयत्वात् तत्तीर्थस्य दुःखावतारता । अनेषणीयपरिभोग कषायबाहुल्यादेस्तदसमञ्जसदर्शनात्, नाग्न्यादेश्चातिलज्जनीयत्वेन तत्पराभग्नानां तत्तीर्थस्य सुखोत्तारतेति ॥ ३ ॥

दुःखावतारं दुरुत्तारमिति चरमं चतुर्थं मोक्षफलम् । जैनानां साधूनां राग-द्वेष-कषायेन्द्रिय परीषहो-पसर्गादिजयस्य, तथा, अप्रमत्ततया समिति गुप्ति शिरोलुञ्चनादिकष्टानुष्ठानस्य दर्शनात् तत्तीर्थस्य दुःखावतारता । कुशास्त्रोक्तनिपुणयुक्तिभिस्तीव्रतरवासनोत्पादनात्, व्रतत्यागे चातिमहतः संसारादिदण्डस्याऽभिधानात् तत्तीर्थस्य दुरुत्तारता ॥ ४ ॥

अन्ये तु सुखोत्तारतां दुरुत्तारतां च सर्वत्र मुक्तिप्राप्तिमाश्रित्य व्याचक्षते– तत्र सरजस्कानां स्वल्पेनैवेश्वरोक्तानुष्ठानेन किल मुक्तिप्राप्त्यभ्युपगमात् सुखोत्तार तीर्थम्, 'सुखेनैवाऽस्माद् भवार्णवमुत्तरन्ति' इति व्युत्पत्तेः । शाक्यानां तु दुरवापविशिष्टध्यानमार्गाद् योगिज्ञानोत्पत्त्यादिक्रमेण मुक्तिप्राप्त्यभ्युपगमाद् दुःखोत्तारता 'दुःखेनाऽस्मात् संसारमुत्तरन्ति' इति कृत्वा । बोटिकानां तु भिक्षाशुद्ध्यादीनां गौणत्वेनाभ्युपगमाद् नाग्न्यलक्षणनिर्ग्रन्थत्वमात्रादेव मुक्त्यभ्युपगमात् सुखोत्तारता । साधूनां तु पूर्वोक्तकष्टानुष्ठानाद् मुक्त्याश्रयणाद् दुरुत्तारता । अवतारपक्षे तु सर्वत्र पूर्वोक्तैव भावना । इत्यलं विस्तरेणेति ॥ १०४० ॥ १०४१ ॥

अत्र प्रेरकः प्राह–

नणु ज दुहावयारं दुक्खोत्तारं च तं दुरहिगम्मं । लोयम्मि पूइयं जं सुहावयारं सुहुत्तारं ॥ १०४२ ॥

ननु यद् दुःखावतारं च दुरुत्तारं च तीर्थं तद् दुरधिगम्यम्, एवंभूतं च जैनतीर्थं भवद्भिः प्रतिपादितम् । एतच्चायुक्तम्, एवभूततीर्थस्य करणक्रियाविघातित्वेनाऽनिष्टार्थप्रसाधकत्वात्, लोकप्रतीतिबाधितत्वाच्च; तथा चाह– लोके हि यत् सुखावतारं सुखोत्तारं च तीर्थं तत् पूजितं तदेवोपादेयम्, तरणक्रियानुकूल्येनेष्टार्थप्रसाधकत्वात् । तस्मात् प्रथम एव भङ्गः श्रेयान्, इति प्रेरकाभिप्राय इति ॥ १०४२ ॥

१ च छ. 'दुःखोत्ता'। २ ननु यद् दुःखावतारं दुःखोत्तारं च तद् दुरधिगमम् । लोके पूजितं यद् सुखावतारं सुखोत्तारम् ॥ १०४२ ॥

अत्रोत्तरमाह—

एवं तु दव्वतित्थं भावे दुक्खं हियं लभइ जीवो । मिच्छत्त-ऽन्नाणा-ऽविरइ-विसयसुहभावणाणुगओ ॥ १०४३ ॥

पडिवण्णो उण कम्माणुभावओ भावओ परमसुद्धं। किह मोच्छिइ जाणंतो परमहियं दुल्लहं च पुणो ॥१०४४॥

सत्यम्, द्रव्यतीर्थमेवमेवेष्यते यथैव त्वं ब्रूषे, तस्य सुखप्राप्यत्वात्, सुखेनैव च मुच्यमानत्वादिति । भावतीर्थं तु नैवम्, तस्य मोक्षहेतुत्वेन जीवानां परमहितत्वात् । यच्च मोक्षहेतुत्वेन हितं, तद् दुःखं लभते जीवः– महता कष्टेन तत् जीवः प्राप्नोतीत्यर्थः । कथंभूतो यस्मादेप जीवः ?, इत्याह– 'मिच्छत्तेत्यादि' यस्मादनादिकालालीनमिथ्यात्वा-ऽज्ञाना-ऽविरति-विषयसुखभावनानुगतो जीवः, तस्मादित्थंभूतस्य जीवस्याऽनन्तसंसारदुःखव्यवच्छेदहेतुत्वाद् निःसीमनिःश्रेयसावाप्तिनिबन्धनत्वाच्च परमहितं भावतीर्थमतिदुरवापत्वात् पूर्वोक्तकष्टानुष्ठानयुक्तत्वाच्च दुःखावतारम्, तथा, दुरुत्तारं च । कुतः ?, इत्याह– 'पडिवण्णो इत्यादि' शुभकर्मपरिणत्यनुभावतः पुनः कथमपि परमशुद्धं भावतीर्थं भावतः परमार्थतः प्रतिपन्नो जीवः 'परमहितं दुर्लभं च पुनरपि' एतज्जानन्नपि कथं नु नाम तद् मोक्ष्यति ?– कथं तत उत्तरिष्यति ?– न कथञ्चिदित्यर्थः। अतो दुरुत्तारता तस्येति । किञ्च, सद्वैद्यप्रयुक्तकर्कशक्रियोदाहरणतश्च भावतीर्थस्य दुःखावतारो-त्तारता भावनीया ॥ १०४३ ॥ १०४४ ॥

कथम् ?, इत्याह—

अइकक्खडं व किरियं रोगी दुक्खं पवज्जए पढमं । पडिवन्नो रोगक्खयमिच्छंतो मुंचए दुःखं ॥१०४५॥

इय कम्मवाहिगहिओ संजमकिरियं पवज्जए दुक्खं । पडिवन्नो कम्मक्खयमिच्छंतो मुंचए दुक्खं ॥१०४६॥

गाथाद्वयमपि सुबोधम् ॥ १०४५ ॥ १०४६ ॥

---

१ एवं तु द्रव्यतीर्थे भावे दुःखं हितं लभते जीवः । मिथ्यात्वा-ऽज्ञाना-ऽविरति-विषयसुखभावनानुगतः ॥ १०४३ ॥
प्रतिपन्नः पुनः कर्मानुभावतो भावतः परमशुद्धम् । कथं मोक्ष्यति जानन् परमहितं दुर्लभं च पुनः ॥ १०४४ ॥

२ अतिकर्कशां वा क्रियां रोगी दुःखं प्रपद्यते प्रथमम् । प्रतिपन्नो रोगक्षयमिच्छन् मुञ्चते दुःखम् ॥ १०४५ ॥
इति कर्मव्याधिगृहीतः संयमक्रियां प्रपद्यते दुःखम् । प्रतिपन्नः कर्मक्षयमिच्छन् मुञ्चते दुःखम् ॥ १०४६ ॥

तदेवं तीर्थं प्रतिपाद्य तीर्थकरसिद्धिमाह—

अणुलोम-हेउ-तस्सीलया य जे भावतित्थमेय तु। कुव्वंति पगासंति य ते तित्थयरा हियत्थकरा ॥१०४७॥

हेतु ताच्छील्या ऽऽनुलोम्यतो ये भावतीर्थमेतत् कुर्वन्ति, गुणतः प्रकाशयन्ति च, ते तीर्थकराः। तत्र हेतौ सद्धर्मतीर्थकरणहेतवः तीर्थकरनामकर्मोदयतः समग्रप्राणिगणानुकम्पापरतया च सद्धर्मतीर्थदेशकत्वात् तीर्थकराः, यथा यशस्करी विद्येत्यादि। ताच्छील्ये— कृतार्था अपि "कृञो हेतु ताच्छील्या ऽऽनुलोम्येषु" इत्यादिना टप्रत्ययविधानात् तीर्थकराः, भरतादिक्षेत्रे प्रथमनरनाथकुलकरादिवदिति। आनुलोम्ये— स्त्री पुरुष-बाल-वृद्ध स्थविरकल्पिक-जिनकल्पिकादीनामनुरूपोत्सर्गा ऽपवाददेशनयाऽनुलोमसद्धर्मतीर्थकरणात् तीर्थकराः, यथा वचनकर इत्यादि। एवंभूतास्तीर्थकराः, अत एव सर्वासुमतां हितस्य मोक्षार्थस्य करणात् हितार्थकराः। तान्, 'वन्दे' इति क्रिया-सबन्धात् सर्वत्र कर्मप्राप्तिः। द्वितीयाबहुवचने च प्राकृतत्वादेकारान्तत्वमिति ॥ १०४७ ॥

'भगवते' इत्येतद् व्याचष्टे—

इस्सरिय-रूव-सिरि-जस-धम्म-पयत्ता मया भगाभिक्खा। ते तेसिमसामण्णा संति जओ तेण भगवंते ॥१०४८॥

इहैश्वर्यादयः षडर्था भगाभिख्या भगसञ्ज्ञास्तावद् मताः प्रोक्ताः। ते च तेषां तीर्थकराणामसामान्या असाधारणाः सन्ति यस्मात्, तेन ते भगवन्तः, तान् वन्दे। तत्र स्वाभाविककर्मक्षयजन्य-सुरनिर्वर्तितचतुस्त्रिंशदतिशयलक्षणं तेषां परमैश्वर्यम्। तथा

"सव्वसुरा जइ रूवं अंगुट्ठपमाणयं विउव्वेज्जा। जिणपायंगुट्ठं पइ न सोहए तं जहिंगालो ॥ १ ॥

गणहर आहार अणुत्तरा य जाव वण चक्कि-वासु बला। मंडलिया जा हीणा छट्ठाणगया भवे सेसा ॥ २ ॥"

१ अनुलोम-हेतु-तच्छीलकाश्च ये भावतीर्थमेतत् तु। कुर्वन्ति प्रकाशयन्ति च तांस्तीर्थकरान् हितार्थकरान् ॥ १०४७ ॥

२ पाणिनीये ॥ ३। २। २० ॥ ३ गाथा १०५५।

४ ऐश्वर्यं रूप-श्री-यशो धर्म-प्रयत्ना मता भगाभिख्याः। ते तेषामसामान्याः सन्ति यतस्तेन भगवन्तः ॥ १०४८ ॥

५ सर्वसुरा यदि रूपमङ्गुष्ठप्रमाणकं विकुर्वीरन्। जिनपादाङ्गुष्ठं प्रति न शोभते तद् यथाऽङ्गारः ॥ १ ॥

गणधरा आहारका अनुत्तराश्च यावद् वानाश्चक्रि-वासु-बलाः। मण्डलिका ये हीनाः षट्स्थानगता भवे शेषाः ॥ २ ॥

इत्यादिग्रन्थाभिहितं निरुपमं तेषां रूपम् । तथा, श्रीरनन्यसाधारणा तपस्तेजोविभूतिरमीषाम् । तथा, जगत्त्रयातिक्रान्तानुपमगुणग्रामाविर्भावितशरदिन्दुकुन्दविशदं भुवनत्रयव्यापकं यशस्तेषाम् । तथा, समस्तचारित्रमोहनीयक्षयप्रभवत्वादुत्तमक्षमा-मार्दवादिरूपः सर्वोत्कृष्टो धर्मस्तेषाम् । तथा, प्रयतनं प्रयत्नः सर्वेष्वपि हितानुष्ठानेष्वप्रमादः, सोऽपि चारित्रावरणव्यपगमादनुत्तर एव तेषामिति॥१०४८॥

'अणुत्तरपरिक्कमे' इत्येतद् विवृण्वन्नाह—

[2]विरियं परिक्कमो किर परेऽरयो वा जओ तदक्कमणं । सोऽणुत्तरो वरो सिं अणुत्तरपराक्कमा तो ते ॥१०४९॥

पराक्रमः किल वीर्यमभिधीयते । स च भगवतां क्षीणनिःशेषवीर्यान्तरायत्वात् सर्वाऽमर-नरेन्द्रनिवहपराक्रमादनन्तगुणत्वादनुत्तर एव । अनुत्तरः पराक्रमो वीर्यं येषां तेऽनुत्तरपराक्रमाः । अथवा, परेऽरयो भावशत्रवः कषायादयः; 'जउ त्ति' जयः पराभवोऽभिभवनं तदाक्रमणं परेषामाक्रमणमाक्रमः पराक्रमः सोऽनुत्तरो वरोऽमीषाम्, ततोऽनुत्तरपराक्रमास्ते, अतस्तानिति ॥ १०४९ ॥

'अमितज्ञानिनः' इति व्याख्यानयन्नाह—

[3]अमियमणंतं नाणं तं तेसिं अमियणाणिणो तो ते । तं जेण नेयमाणं तं चाणंतं जओ नेयं ॥ १०५० ॥

अनन्तत्वाद् मातुमशक्यममितं केवलज्ञानलक्षणं ज्ञानं तत्तेषां विद्यते, ततोऽमितज्ञानिनस्ते । कथं पुनः केवलज्ञानस्याऽऽनन्त्यमित्याह— तत्केवलज्ञानं येन कारणेन ज्ञेयमानं वर्तते, ज्ञानस्य ज्ञेयानुवर्तित्वात्, तच्च ज्ञेयं सर्वमपि यतोऽनन्तम्, अतः केवलज्ञानस्याऽऽनन्त्यमिति ॥ १०५० ॥

'तिण्णे सुगइगइगए' इत्येतद् व्याख्यानयति—

[4]तिण्णा समइक्कंता भवण्णवं, कं गइं गया तरिउं ?। सुगईण गइं पत्ता सुगइगइगया तओ होंति ॥१०५१॥

तरन्ति स्म तीर्णा भवार्णवं समतिक्रान्ताः । आह— भवोदधिं तीर्त्वा ततस्ते कां गतिं गताः ?, इत्याह— 'सुगईणेत्यादि' ज्ञानि-

1 गाथा १०२५ । 2 वीर्यं पराक्रमः किल परेऽरयो वा जयस्तदाक्रमणम् । सोऽनुत्तरो वर एषामनुत्तरपराक्रमास्ततस्तान् ॥ १०४९ ॥

3 अमितमनन्तं ज्ञानं तद् तेषाममितज्ञानास्ततस्तान् । तद् येन ज्ञेयमानं तच्चाऽनन्तं यतो ज्ञेयम् ॥ १०५० ॥

4 तीर्णाः समतिक्रान्ता भवार्णवं, कां गतिं गतास्तीर्त्वा ? । सुगतीनां गतिं प्राप्ताः सुगतिगतिगतास्ततो भवन्ति ॥ १०५१ ॥

त्वे सति सर्वबाधाविनिर्मुक्तत्वात् परमसुखिनः सुगतयः सिद्धाः, तेषां सुगतीनां सिद्धानां तैर्गम्यमानत्वाद् गतिः सिद्धिलक्षणा, न तु नरकगत्यादिका सुगतिगतिः, तां गताः प्राप्ताः, सुगतिगतिगतास्तानिति ॥१०५१॥

[1]'सिद्धिपहपएसए' इत्येतद् व्याख्यानयन्नाह—

[2]सै च्चिय सुगईण गई सिद्धी सिद्धाण जो पहो तीसे । तद्देसया पहाणा सिद्धिपहपएसया तो ते ॥१०५२॥

सिद्धानां संबन्धिनी येयमनन्तरगाथायां सुगतिगतिरुक्ता, सैवेह सिद्धिरभिप्रेता, तस्याः सिद्धेर्यः पन्था वक्ष्यमाणज्ञान-दर्शन-चारित्रलक्षणः स सिद्धिपथः, तस्य सिद्धिपथस्य यतः प्रधानाः प्रकृष्टा आदौ वा देशकाः प्रदेशकास्ततः सिद्धिपथप्रदेशकास्ते, अतस्तानिति ॥ १०५२ ॥

सिद्धिपथप्रदेशका इत्युक्तम्, तत्र कोऽयं सिद्धिपथः ?, इत्याशङ्क्य भाष्यकार एव प्रमाह—

[3]सिद्धिपहो उण सम्मत्त-नाण-चरणाइ वक्खमाणाइ । भवहेउविवक्खाओ निदाणपडिकूलकिरिय व्व ॥१०५३॥

सिद्धेस्तु पन्था इहैव वक्ष्यमाणानि सम्यक्त्व श्रुत चारित्रसामायिकलक्षणानि सम्यक्त्व ज्ञान चारित्राणि । कुतः ?, इत्याह— 'भवेत्यादि' । इदमुक्तं भवति— मुक्तेर्मार्गो मुक्तेः साधकानि सम्यक्त्व ज्ञान चारित्राणीति प्रतिज्ञा, भवस्य संसारस्य या मिथ्यात्वाऽज्ञाना-ऽविरतिलक्षणो हेतुस्तद्विपक्षत्वात् तद्विघातकत्वात् सम्यक्त्वादीनामिति हेतुः । इह यो यद्धेतुविपक्षस्वभावः स तद्विपक्षस्य साधको दृष्टः, यथा रोगनिदानस्याऽजीर्णादेर्लङ्घनादिका प्रतिपक्षभूता क्रिया नीरोगत्वस्य साधनी, भवहेतुविपक्षभूताश्च सम्यक्त्वादयः, ततो भवविपक्षस्य मोक्षस्य साधका इति । अथवा, अन्यथा प्रयोगः क्रियते— इष्टार्थप्रसाधकमेव सम्यक्त्वादित्रयमिति प्रतिज्ञा, इष्टार्थविघातकहेतुविपक्षत्वादिति हेतुः, इह यो यस्य विघातहेतूनां विपक्षस्वभावः स तस्य साधको दृष्टः, यथा नीरोगताविघातकस्याऽजीर्णादेः प्रतिपक्षभूता लङ्घनादिक्रिया नीरोगतासाधनी, इष्टार्थस्य मोक्षस्य विघातकानां मिथ्यात्वादीनां विपक्षभूताश्च सम्यक्त्वादयः, ततो मोक्षलक्षणस्येष्टार्थस्य साधका इति ॥ १०५३ ॥

1 गाथा १०२५ । 2 सैव सुगतीनां गतिः सिद्धिः सिद्धानां यः पन्थास्तस्याः । तद्देशकाः प्रधानं सिद्धिपथप्रदेशकास्ततस्तान् ॥ १०५२ ॥
3 सिद्धिपथः पुनः सम्यक्त्व-ज्ञान-चरणानि वक्ष्यमाणानि । भवहेतुविपक्षाद् निदानप्रतिकूलक्रियेव ॥ १०५३ ॥

अथ "वंदे" इत्यस्यार्थं, वक्ष्यमाणमहावीरनमस्कारप्रस्तावनां चाह—

[2]वंदेऽभिवादयेऽभित्थुणामि वा ते तिलोगमंगल्ले। सामण्णवंदणमिणं तित्थयरत्ताविसिट्ठाणं ॥ १०५४ ॥

पत्तेयवंदणमिओ संपइ तित्थाहिवस्स वीरस्स। सुयनाणत्थप्पभवो स विसेसेणोवगारि त्ति ॥ १०५५ ॥

गाथाद्वयमपि प्रसिद्धार्थम्, नवरं तीर्थकरत्वेनाऽविशिष्टानामभिन्नानामृषभादीनां समस्ततीर्थकराणामिदं वन्दनमुक्तम्। 'सुयनाणत्थप्पभवो त्ति' समस्तस्यापि श्रुतज्ञानस्य योऽर्थस्तस्य प्रभवो हेतुरिति ॥ १०५४ ॥ १०५५ ॥

प्रकारान्तरेणापि महावीरनमस्कारस्य प्रस्तावनामाह—

[3]तुल्लगुणाणं परिसं नमिऊण जह ससामियं नमइ। तह तुल्लगुणे वि जिणे नमिउं तित्थाहिवं नमइ ॥१०५६॥

अथवा, यथा तुल्यगुणानां राजादीनां परिषदं समाजं दृष्ट्वा कोऽपि सामान्येन सर्वेभ्यो नमस्कृत्य पुनर्विशेषतो निकटीभूय स्वस्वामिनं प्रणमति, तथा तुल्यगुणांस्तीर्थकरानपि सामान्येन सर्वान् नमस्कृत्य सांप्रतं तीर्थाधिपं महावीरं प्रणमति ॥ इत्येकत्रिंशद्गाथार्थः ॥ १०५६ ॥

कथम्?, इत्याह—

[4]वंदामि महाभागं महामुणिं महायसं महावीरं। अमर-नररायमहियं तित्थयरमिमस्स तित्थस्स ॥१०५७॥

महावीरं वन्द इति योगः। भागः किलाऽचिन्त्या शक्तिः, महान् भागोऽस्येति महाभागो महाप्रभाव इत्यर्थः, तं तथाभूतम्। तथा, मुणति, मनुते, मन्यते वा जगतस्त्रिकालावस्थामिति मुनिः, सर्वज्ञत्वाद् महांश्चासौ मुनिश्च महामुनिः। अथवा, मुनयः साधवस्तेषां महान् प्रधानो महामुनिस्तम्। त्रिभुवनव्यापित्वाद् महद् यशोऽस्येति महायशास्तम्। महावीर इत्यभिधानम्। अथवा, 'शूर वीर विक्रान्तौ' कषायादिमहाशत्रुसैन्यजयाद् महाविक्रान्तो महावीरः। यदिवा, 'ईर गतौ' क्रियत्क्षिपितकर्मसाम्यपेक्षया विशेषत ईरयति क्षिपति तिरस्करोत्यशेषाण्यपि कर्माणीति वीरः। अथवा, विशेषत ईरयति– शिवपदं प्रति भव्यजन्तून् गमयतीति वीरः। यदिवा,

---

१ गाथा १०२५। २ वन्देऽभिवादयेऽभिष्टौमि वा तान् त्रिलोकमङ्गल्यान्। सामान्यवन्दनमिदं तीर्थकरत्वाविशिष्टानाम् ॥ १०५४ ॥
प्रत्येकवन्दनमितः संप्रति तीर्थाधिपस्य वीरस्य। श्रुतज्ञानार्थप्रभवः स विशेषेणोपकारीति ॥ १०५५ ॥
३ तुल्यगुणानां परिषदं नत्वा यथा स्वस्वामिनं नमति। तथा तुल्यगुणानपि जिनान् नत्वा तीर्थाधिपं नमति ॥ १०५६ ॥
४ वन्दे महाभागं महामुनिं महायशसं महावीरम्। अमर-नरराजमहितं तीर्थकरमस्य तीर्थस्य ॥ १०५७ ॥

विशेषत' शिवपदं स्वयमियर्ति गच्छतीति वीरः। अथवा, 'दॄ विदारणे' विदारयति कर्मरिपुसंघट्टमिति वीरः । अनन्यानुभूतमहातपःश्रिया वा विराजत इति वीरः । अन्तरङ्गमोहमहाबलनिर्दलनार्थमनन्तं तपोवीर्यं व्यापारयतीति वा वीरः । उक्तं च—

"विदारयति यत्कर्म तपसा च विराजते । तपोवीर्येण युक्तश्च तस्माद् वीर इति स्मृत ॥ १ ॥"

महांश्चासौ वीरश्चेति महावीरस्तम् । तथा, अमर नराणां राजानः शक्र चक्रवर्त्यादयस्तैरपि महितः पूजितः, किं पुनः शेषजनैः ?, अतस्तम् । तथा, अस्य वर्तमानतीर्थस्य प्रवर्तकस्तीर्थकरस्तम् । मङ्गलम्, महोपकारकं च वन्दे ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १०५७ ॥

अथ भाष्यम्—

भागो चिंता सत्ती स महाभागो महप्पभावो त्ति । स महामुणी महत्त जं मुणइ मुणिप्पहाणो वा॥१०५८॥
तिहुयणविक्खायजसो महाजसो नामओ महावीरो । विक्कंतो य कसायाइसत्तुसेनप्पराजयओ ॥ १०५९ ॥
ईरेइ विसेसेण खिवेइ कम्माइं गमेयइ सिवं वा । गच्छइ य, तेण वीरो स महं वीरो महावीरो ॥१०६०॥
अमर-नररायमहिय त्ति पूइय तेहिं, किमु य सेसेहिं ? । सपइतित्थस्स पहु मंगलं महोवगारिं च ॥१०६१॥

चतस्रोऽप्युक्तार्था एवेति ॥ १०५८ ॥ १०५९ ॥ १०६० ॥ १०६१ ॥

तदेवमर्थप्रणेतुर्मङ्गलार्थं वन्दनं कृतम्, अथ सूत्रकर्त्रादीनामपि तदाह—

एक्कारस वि गणहरे पवायए पवयणस्स वंदामि । सव्वं गणहरवंसं वायगवंसं पवयणं च ॥ १०६२ ॥

१ भागोऽचिन्त्या शक्तिः स महाभागो महाप्रभाव इति । स महामुनिर्महान्तं च जानाति मुनिप्रधानं वा ॥ १०५८ ॥
त्रिभुवनविख्यातयशा महायशा नामतो महावीरः । विक्रान्तो वा कषायादिशत्रुसेनापराजयतः ॥ १०५९ ॥
ईरयति विशेषेण क्षपयति कर्माणि गमयति शिवं वा । गच्छति च, तेन वीरः स महान् वीरो महावीरः ॥ १०६० ॥
अमर-नरराजमहितमिति पूजितं तैः किमु च शेषैः ? । सम्प्रतितीर्थस्य प्रभुं मङ्गलं महोपकारिणमिति ॥ १०६१ ॥
२ क ग 'महाप्प' । ३ क. ग 'नगरा' । ४ क ग 'मइ य त्ति' ।
५ एकादशापि गणधरान् प्रवाचकान् प्रवचनस्य वन्दे । सर्वं गणधरवंशं वाचकवंशं प्रवचनं च ॥ १०६२ ॥

अनुत्तरज्ञान-दर्शनादिगुणानां गणं धारयन्तीति गणधरास्तानेकादशापि गौतमादीन् वन्दे । कथंभूतान् ?, इत्याह– प्रकर्षेण, प्रधानाः, आदौ वा वाचकाः प्रवाचकाः प्रवचनस्याऽऽगमस्य । एवं तावद् मूलगणधरवन्दनं कृतम् । तथा, सर्वं निरवशेषं, गणधरा जम्बू-प्रभव-शय्यंभवादयः शेषा आचार्यास्तेषां परम्परया प्रवाहो वंशस्तम् । तथा, वाचका उपाध्यायास्तेषां वंशस्तम् । तथा, प्रवचनं चागमं वन्दे ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १०६२ ॥

अथ भाष्यम्—

पुज्जो जहत्थवत्ता सुयवत्तारो तहा गणहरा वि । पुज्जा पवायगा पवयणस्स ते बारसंगस्स ॥ १०६३ ॥

जह वा रायाणत्तं रायनिउत्तपणओ सुहं लहइ । तह जिणवरिंदविहियं गणहरपणओ सुहं लहइ ॥१०६४॥

जह मूलसुयप्पभवा पुज्जा जिण-गणहरा तहा जेहिं । तदुभयमाणीयमिदं तेसिं वंसो किह न पुज्जो ? ॥१०६५॥

जिणगणहरुग्गयस्स वि सुयस्स को गहणधरणदाणाइं । कुणमाणो जइ गणहरवायगवंसो न होज्जाहि ? ॥१०६६॥

सीसहिया वत्तारो गणाहिवा गणहरा तयत्थस्स । सुत्तस्सोवज्झाया वंसो तेसिं परंपरओ ॥ १०६७ ॥

पगयं पहाणवयणं पवयणं बारसंगमिह तस्स । जइ वत्तारो पुज्जा तं पि विसेसेण तो पुज्जं ॥ १०६८ ॥

षडपि सुगमार्थाः, नवरं यथाऽर्थस्य वक्ता तीर्थकरः पूज्यः, तथा गणधरा अपि गौतमादयः पूज्याः, यतस्तेऽपि प्रवचनस्य द्वादशाङ्गस्य सूत्रतः प्रवाचका एव; इति तेषामपि नमस्कारः कृतः । अथवा, यथा राज्ञा पृथ्वीपतिनाऽऽज्ञप्तं तदाज्ञापितमर्यादिकं राजनियुक्तानाममात्यादीनां प्रणतः सुखेनैव लभते, तथा प्रणतिमसत्त्वजिनवरेन्द्रविहितं निस्तीर्णं मङ्गलादिकं गणधरप्रणतः सुखेनैव लभते,

1 पूज्यो यथाऽर्थवक्ता श्रुतवक्तारस्तथा गणधरा अपि । पूज्याः प्रवाचकाः प्रवचनस्य ते द्वादशाङ्गस्य ॥ १०६३ ॥
यथा वा राजाज्ञप्तं राजनियुक्तप्रणतः सुखं लभते । तथा जिनवरेन्द्रविहितं गणधरप्रणतः सुखं लभते ॥ १०६४ ॥
यथा मूलश्रुतप्रभवाः पूज्या जिन-गणधरास्तथा यैः । तदुभयमानीतमिदं तेषां वंशः कथं न पूज्यः ? ॥ १०६५ ॥
जिन-गणधरोद्गतस्यापि श्रुतस्य को ग्रहण-धरण-दानादि । कुर्वन् यदि गणधर-वाचकवंशो न भवेत् ? ॥ १०६६ ॥
शिष्यहिता वक्तारो गणाधिपा गणधरास्तदर्थस्य । सूत्रस्योपाध्याया वंशस्तेषां परम्परकः ॥ १०६७ ॥
प्रकृतं प्रधानवचनं प्रवचनं द्वादशाङ्गमिह तस्य । यदि वक्तारः पूज्यास्तदपि विशेषेण ततः पूज्यम् ॥ १०६८ ॥ २ क ग. 'तं सावि' ।

इति तेषामपि नमस्कारः । अथ सामान्येन शेषाचार्यो-पाध्यायनमस्कृतौ हेतुमाह– 'जहेत्यादि' यथा मूलश्रुतस्य द्वादशाङ्गीसंबन्धिनो ऽर्थस्य सूत्रस्य च प्रभवा हेतवो यथासङ्ख्यं जिना गणधराश्च पूज्याः, तथा यैरिद तयोर्द्वादशाङ्गीसंबन्धिसूत्रार्थयोरुभयमियतीं कालकलां यावदानीतम्, तेषां शेषाचार्यरूपगणधरो-पाध्यायानां वंश. कथ न पूज्यः ?– अपितु पूज्य एवेति ।

किञ्च, 'जिणेत्यादि'। अथ विशेषतो गणधराणाम्, उपाध्यायानां च नमस्कृतौ हेतुमाह–'सीसेत्यादि' यथा गणाधिपा गौतमादयः, गणधरास्तु जम्बूस्वाम्यादयः शेषाचार्यास्तदर्थस्य द्वादशाङ्गार्थस्य वक्तारो व्याख्यातारः सन्तः शिष्यवर्गस्य हिताः, तद्धितत्वाच्च नमस्क्रियन्ते; तथा तत्सूत्रस्य वक्तारः पाठयितारः सन्त उपाध्याया अपि शिष्यहिता एव । वंशश्च तेषामेवोपाध्यायानां परम्परकः पारम्पर्येण्यवस्थितः समूह., अत. शिष्यहेतुत्वात् सोऽपि नमस्क्रियते । शेषं सुबोधमिति ॥ १०६३ ॥ १०६४ ॥ १०६५ – १०६८ ॥

नन्वेषां तीर्थकर गणधराणां नमस्कार कृत्वा ततः किं कर्तव्यम् ?, इत्याह—

[1]ते वंदिऊण सिरसा अत्थपुहत्तस्स तेहिं कहियस्स । सुयनाणस्स भगवओ निज्जुत्तिं कित्तयिस्सामि ॥१०६९॥

तान् पूर्वोक्तांस्तीर्थकरादीन् शिरसा, उपलक्षणत्वाद् मनः-कायाभ्यां च वन्दित्वा तैरेव कथितस्य प्ररूपितस्य, अर्थान् कथ ञ्चिद्भिन्नत्वात् सूत्रं पृथगुच्यते, प्राकृतत्वाच्च पृथगेव च पृथक्त्वम्, अर्थस्तु सूत्राभिधेयः प्रतीत एव, अर्थश्च पृथक्त्व चार्थपृथक्त्व-मिति समाहारद्वन्द्वः, तस्यार्थपृथक्त्वस्य सूत्रार्थोभयरूपस्य श्रुतज्ञानस्य भगवत', सूत्रार्थयोः परस्पर [2]नियोजनं संबन्धन निर्युक्तिस्ता कीर्तयिष्यामि ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ १०६९ ॥

विस्तरार्थं तु भाष्यकार आह—

[3]ते तित्थयराईए ऽभिवन्दिउ सुकयमङ्गलायारो । निव्विग्घमओ वोच्छं पगयमुवग्घायनिज्जुत्तिं ॥१०७०॥

[4]पाठसिद्धा ॥ १०७० ॥

[5]अत्थो सुयस्स विसओ तत्तो भिन्नं सुय पुहत्त ति।उभयमिद सुयनाण नियोजणं तेसिं निज्जुत्ती ॥१०७१॥

१ तान् वन्दित्वा शिरसाऽर्थ पृथक्त्वस्य तै' कथितस्य । श्रुतज्ञानस्य भगवतो निर्युक्तिं कीर्तयिष्यामि ॥ १०६९ ॥ २ क ग 'नियोज' ।
३ तांस्तीर्थकरादीनभिवन्द्य सुकृतमङ्गलाचारः । निर्विघ्नमतो वक्ष्ये प्रकृतामुपोद्घातनिर्युक्तिम् ॥ १०७० ॥ ४ क ग 'त्यगरा ।
५ अर्थ' श्रुतस्य विषयस्ततो भिन्न श्रुत पृथक्त्वमिति । उभयमिद श्रुतज्ञानं नियोजन तयोर्निर्युक्ति' ॥ १०७१ ॥

अर्थः किमुच्यते ?, इत्याह– श्रुतस्य विषयोऽभिधेयः। तस्माच्चार्थात् कथञ्चिद्भिन्नत्वात् सूत्रं पृथगुच्यते, प्राकृतत्वात् तदेव पृथक्त्वम्। इदं च सूत्रा-ऽर्थलक्षणमुभयं श्रुतज्ञानम्। 'तेसिं ति' तयोः सूत्रा ऽर्थयोः परस्परं 'निर्योजनम्– 'अस्य सूत्रस्याऽयमर्थः' इत्येवं संबन्धनं निर्युक्तिस्तां कीर्तयिष्यामि ॥ १०७१ ॥

अथवा, 'अत्थपुहत्तं' इत्यन्यथा व्याचष्टे—

[3]अत्थस्स व पिहुभावो पुहत्तमत्थस्स वित्थरत्तं ति। इह सुयस्स विसेसणं चिय अत्थपुहत्तं[4] व से सण्णा ॥१०७२॥

अथवा, पृथु सामान्येन विस्तीर्णमुच्यते, तस्य भावः पुथुत्वम्, अर्थस्य पृथुत्वं पृथुभावः, किम् ?, इत्याह– अर्थस्य विस्तरत्वं जीवाद्यर्थविस्तर इति यावत्। एतच्चेह श्रुतविशेषणम्– श्रुतज्ञानस्य कथंभूतस्य ?, अर्थप्रतिपादकेनोपचारादर्थपृथुत्वस्यार्थविस्तररूपस्येत्यर्थः। अथवा, अर्थपृथक्त्वम्, अर्थपृथुत्वं चेति श्रुतज्ञानस्य संज्ञैवेयम्। ततश्चार्थपृथक्त्वसंज्ञितस्य, अर्थपृथुत्वसंज्ञितस्य वा श्रुतज्ञानस्य भगवतो निर्युक्तिं कीर्तयिष्यामीति ॥ १०७२ ॥

अथवा—

[5]अत्थाओ व पुहत्तं जस्स तओ वा पुहत्तओ जस्स। जं वा अत्थेण पिहुं अत्थपुहुत्तं ति तब्भावो ॥१०७३॥

अथवा, अर्थात् पृथक्त्वं कथञ्चिद्भेदो यस्य तदर्थपृथक्त्वम्, स चाऽर्थः पृथक्त्वतः पार्थक्येन भेदेन वर्तते यस्य तदर्थपृथक्त्वम्, अर्थेन वा पृथु विस्तीर्णमर्थपृथु तद्भावोऽर्थपृथोर्भावोऽर्थपृथुत्वम्। अत्र पक्षे भावप्रत्ययान्तस्याप्यर्थपृथुत्वशब्दस्य प्राकृतत्वेन स्वार्थवाचकत्वात् श्रुतज्ञानेन सह सामानाधिकरण्यम्। ततश्च तस्याऽर्थपृथक्त्वस्य, अर्थपृथुत्वस्य वा श्रुतज्ञानस्य भगवतो निर्युक्तिं कीर्तयिष्यामि ॥ इति गाथाचतुष्टयार्थः ॥ १०७३ ॥

किं सर्वस्यापि श्रुतज्ञानस्य निर्युक्तिर्वक्तव्या ?, नैवम्; किं तर्हि—

[6]आवस्सयस्स दसकालियस्स तह उत्तरज्झमायारे। सुयगडे निज्जुत्तिं वोच्छामि तहा दसाणं च ॥१०७४॥

---

१ क. ग. 'नियोज'। २ गाथा १०६९। ३ अर्थस्य वा पृथुभावः पृथुत्वमर्थस्य विस्तीर्णत्वमिति। इह श्रुतस्य विशेषणमेवाऽर्थपृथक्त्वं वा तस्य संज्ञा ॥ १०७२ ॥
४ क.ग. 'सं ति से'। ५ अर्थाद् वा पृथक्त्वं यस्य सको वा पृथक्त्वतो यस्य। यद्वाऽर्थेन पृथु अर्थपृथुत्वमिति तद्भावः ॥ १०७३ ॥
६ आवश्यकस्य दशकालिकस्य तथोत्तराध्ययना-ऽऽचारयोः। सूत्रकृते निर्युक्तिं वक्ष्ये तथा दशानां च ॥ १०७४ ॥

केप्पस्स य निज्जुत्तिं ववहारस्स य परमनिउणस्स। सूरियपण्णत्तीए वोच्छ इसिभासियाण च ॥१०७५॥

एएसिं निज्जुत्तिं वोच्छामि अह जिणोवएसेण । आहरण-हेउ-कारणपयनिवहमिण समासेण ॥ १०७६ ॥

आवश्यकस्य, दशवैकालिकस्य, तथा, सूत्रस्य सूचकत्वादेकदेशेन समुदायावगतेश्चोत्तराध्ययना-ऽऽचारयोः, सूत्रकृतविषयां च निर्युक्तिं वक्ष्ये । तथा, दशानां च कल्पस्य च निर्युक्तिं व्यवहारस्य च परमनिपुणस्य, तथा, सूर्यप्रज्ञप्त्यां वक्ष्ये । ऋषिभाषितानां च देवेन्द्र-स्तवादीनाम् । एतेषां श्रुतविशेषाणामहं जिनोपदेशेनाहरण-हेतु कारणपदनिवहमेतां निर्युक्तिं समासेन वक्ष्यामि ॥ इति निर्युक्तिगाथा-त्रयार्थः ॥ १०७४ ॥ १०७५ ॥ १०७६ ॥

अथाहरण-हेत्वादिस्वरूपं भाष्यकारो व्याख्यातुमाह—

हेऊ अणुगम-वइरेगलक्खणो सज्झवत्थुपज्जाओ । आहरण दिट्ठतो कारणमुववत्तिमेत्त तु ॥ १०७७ ॥

एव पयाण निवहो हेऊ-दाहरण-कारणत्थाण । अहवा पयनिवहो च्चिय कारणमाहरण-हेऊण ॥ १०७८ ॥

'यत्र साधनं तत्र साध्य भवत्येव' इत्येवंलक्षणः साध्यस्य साधनेन सहाऽन्वयोऽनुगमः, साध्याभावे साधनाभावरूपो व्यतिरेकः, अनुगमश्च व्यतिरेकश्च तौ लक्षण स्वरूप यस्य स एवंभूतो हेतुः; यथा– अनित्यत्वादिविशिष्टे शब्दादौ साध्ये कृतकत्वादिः । कथंभूतोऽयम् ?, इत्याह– साध्यस्याऽनित्यत्वादिविशिष्टस्य शब्दादिवस्तुनः पर्यायः, अन्यस्य वैयधिकरण्यादिदोषदुष्टत्वेन साध्यसाधकत्वायोगादिति । यत् साधर्म्येण वैधर्म्येण वा साध्यसाधनायोपन्यस्यते तदाहरणमुदाहरण दृष्टान्त इत्यर्थः । तत्र यो भोक्ता स कर्ता दृष्ट', यथा देवदत्तः, इति साधर्म्योदाहरणम्; यस्तु न कर्ता स भोक्तापि न भवति यथाऽऽकाशम्, इति वैधर्म्योदाहरणम् ।

कारण तु यद्यप्यन्यत्र हेतुरेवोच्यते तथापीह हेतोः साक्षात् पृथगेवोपादानात् कारणमुपपत्तिमात्रमेवावगन्तव्यम् । यथा–

१ कल्पस्य च निर्युक्तिं व्यवहारस्य च परमनिपुणस्य । सूर्यप्रज्ञप्त्यां वक्ष्ये ऋषिभाषितानां च ॥ १०७५ ॥
एतेषां निर्युक्तिं वक्ष्येऽहं जिनोपदेशेन । आहरण हेतु कारणपदनिवहमिमं समासेन ॥ १०७६ ॥
२ हेतुरनुगम-व्यतिरेकलक्षणः साध्यवस्तुपर्यायः । आहरणं दृष्टान्तः कारणमुपपत्तिमात्रं तु ॥ १०७७ ॥
एवं पदानां निवहो हेतूदाहरण-कारणार्थानाम् । अथवा पदनिवह एव कारणमाहरण-हेतूनाम् ॥ १०७८ ॥

निरुपमसुखाः सिद्धाः, ज्ञाना-ऽनाबाधप्रकर्षादिति; उपपत्तिमात्रता चेह आविद्वदङ्गनादिलोकप्रतीतस्य साध्य-साधनधर्मानुगतस्य कस्यचिद् दृष्टान्तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्; दृष्टाश्च प्रकृष्टज्ञानाः, राग-द्वेष-क्षुत्-पिपासा-परपरिभवादिभिर्मनोबाधारहिताश्च साधवः परमसुखिनः; अतोऽतिप्रकर्षप्राप्तकेवलज्ञानरूपेण ज्ञानेन, सर्वथा निराबाधत्वेन च सह यद्यपि निरुपमसुखत्वस्येहाऽन्वयो न दृश्यते, तथापि गीतार्थप्रशान्तसाधुसुखित्वदर्शनमात्रेण निरुपमसुखसमृद्धिः सिद्धानां संभाव्यते, इतीहोपपत्तिमात्रतेति ।

अत्र च भाष्यकृता प्रथमं हेतुर्व्याख्यातः, ततो दृष्टान्तः, प्रायेणेत्थमेव प्रयोगोपन्यासात् । निर्युक्तिकृता तु प्रथमं दृष्टान्तम्, ततो हेतुमुपन्यस्यतैतद् दर्शितं यदुत– अस्त्ययमपि न्यायो यत् क्वचिद्धेतुमनभिधाय दृष्टान्त एवोपदर्श्यते, यथा– गतिपरिणतानां जीव-पुद्गलानां गत्युपष्टम्भको धर्मास्तिकायः, मत्स्यादीनां सलिलवदिति । तथा, क्वापि हेतुरेव केवलोऽभिधीयते न दृष्टान्तः, यथा– मदीयोऽयमश्वः, प्रागस्मद्दृष्टविशिष्टचिह्नान्यथानुपपत्तेः । तथा चोक्तं निर्युक्तिकारेण–

'[1]जिणवयणं सिद्धं चेव भण्णइ कत्थइ उदाहरणं । आसज्ज उ सोयारं हेऊ वि कहिं च भासेज्जा ॥ १ ॥' इति ।

'एवमित्यादि' एवमुक्तस्वरूपाणि हेतू-दाहरण-कारणार्थानि हेतू-दाहरण कारणाभिधायकानि यानि पदानि तेषां निवहः संघातो यस्यां निर्युक्तौ सा हेतू-दाहरण-कारणपदनिवहा तां वक्ष्य इति तात्पर्यम् । हेतू-दाहरणपदद्वयत्वये तु कारणमभिहितमेव । अथवा, आहरणानि च हेतवश्चाहरण-हेतवस्तेषां कारणं वाचकत्वेन कारणभूतः पदनिवह एव यस्यां सा तथाभूता, तां वक्ष्य इति भावार्थ इति॥१०७७॥१०७८॥

अथोत्तरनिर्युक्तिगाथासंबन्धनार्थमाह–

[2]इय सव्वसंगहाईए जेणमावासयं अहिगयं च । सामाइयं च तस्स वि तो पढमं तस्स वुच्छामि ॥१०७९॥

यस्मात् ' आवासयस्स दसकालियस्स ' इत्यादिकस्याऽस्य संग्रहस्यादावावश्यकमुपन्यस्तम्, तदेवेह च गतोऽत्राभिकृतम्; तस्यापि च यस्मात् सामायिकं प्रथमम्; ततस्तस्यैव प्रथममुपोद्घातनिर्युक्तिं वक्ष्यामि ॥ इति गाथावगार्थः ॥ १०७९ ॥

एतदेवाह निर्युक्तिकारः–

---

१ जिनवचनसिद्धमेव भण्यते कुत्रचिदुदाहरणम् । आसाद्य तु श्रोतारं हेतुरपि क्व च भाष्येत ॥ १ ॥

२ इति सर्वसंग्रहादौ येनावश्यकमधिकृतं च । सामायिकं च तस्यापि ततः प्रथमं तस्य वक्ष्यामि ॥ १०७९ ॥ ३ गाथा १०७४ ।

सामाइयनिज्जुत्तिं वोच्छ उवएसियं गुरुजणेण । आयरियपरंपरएण आगयं आणुपुव्वीए ॥ १०८० ॥

सामायिकस्य निर्युक्तिः सामायिकनिर्युक्तिः, तां वक्ष्ये । कथंभूताम् ?, उपदेशितामादौ तीर्थकर-गणधरलक्षणेन गुरुजनेन, पुनः शय्यंभवादिरुपदेशकालादारभ्याचार्यपारपर्येणाऽऽयाताम् । कथम् ?, आनुपूर्व्या परिपाट्या– जम्बूस्वामिनः प्रभवेनाऽऽनीता, ततः शय्यंभवादिभिः । अथवा, जिन-गणधरेभ्य आरभ्याऽऽचार्यपरम्परागतां पश्चात् स्वकीयेनैवाचार्यो-पाध्यायरूपेण गुरुजनेनोपदिष्टाम् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १०८० ॥

'गुरुजणेण' इत्यस्यार्थमाह भाष्यकारः—

[1]जिण-गणहरगुरुदेसियमायरियपरंपरागयं तत्तो । आयं व परंपरया पच्छा सयगुरुजणोवदिट्ठं ॥१०८१॥

जिन-गणधरलक्षणेन गुरुजनेन देशितम्, ततो जम्बूस्वाम्याद्याचार्यपारम्पर्येणाऽऽगताम्; अथवा, जिन गणधरेभ्य आरभ्य जम्बूस्वाम्याद्याचार्यपरम्परयाऽऽगतां सतीं पश्चात् स्वकेनाऽऽत्मीयेनैव वर्तमानाचार्यो-पाध्यायरूपेण गुरुजनेनोपदिष्टां 'सामायिकोपोद्घातनिर्युक्तिं वक्ष्यामि' इति प्रक्रम इति ॥ १०८१ ॥

'परंपरएण' इत्यस्य भावार्थमाह—

[3]उज्जेणीओ नीया जहिट्टगाओ पुरा परंपरया । पुरिसेहिं कोसंबिं तहागएयं परंपरया ॥ १०८२ ॥

यथोज्जयिन्या नगर्याः पुरा पूर्वं चण्डप्रद्योतनरपतिपुरुषैर्बद्धपङ्क्तिभि. परम्परया सञ्चार्यमाणा इष्टकाः प्राकारकरणहेतोः कौशाम्बीं नगरीं नीताः, तथैवेयमपि निर्युक्तिराचार्यपरम्परयाऽऽगता । इत्यक्षरार्थः । भावार्थस्तु कथानकगम्यः । तच्चाऽऽवश्यकवृत्तितो विस्तरतोऽवसेयम् । सक्षेपतस्तु प्रकृतोपयोगि किञ्चिदत्रापि लिख्यते; तद्यथा—

अत्रैव भरतक्षेत्रे यमुनानदीकूले पूर्वदिग्वधूकण्ठनिवेशितमुक्ताफलकण्ठिकेव कौशाम्बी नाम नगरी । तत्र च सहस्रानीकराज-

---

1 सामायिकनिर्युक्तिं वक्ष्ये उपदेशितां गुरुजनेन । आचार्यपरम्परकेणाऽऽगतामानुपूर्व्या ॥ १०८० ॥ 2 गाथा १०८० ।

3 जिन-गणधरगुरुदेशितामाचार्यपरम्परागतां ततः । आगतां वा परम्परया पश्चात् स्वकगुरुजनोपदिष्टाम् ॥ १०८१ ॥

4 उज्जयिनीतो नीता यथेष्टकाः पुरा परम्परया । पुरुषैः कौशाम्बीं यथागतेयं परम्परया ॥ १०८२ ॥

सूनुः स्वकुलमहासरःसरसिजायमानः शतानीको नाम राजा । तस्य च चेटकराजदुहिता श्रीमहावीरजिनक्रमकमलमधुकरी च भुवनातिशायिरूपा मृगापतिर्नाम पट्टमहादेवी । अन्यदा च शतानीकनरपतिना निजमनःकुविकल्पसंभावितालीकापराधेन स्वनगरीनिवासिनः निरपराधस्यैवैकस्य चित्रकरस्याऽङ्गुष्ठ-प्रदेशिन्योरग्रं छेदितम् । ततस्तेन 'निस्तोषितसाकेतपुरप्रतिष्ठितसुरप्रियाभिधानयक्षावाप्तवरस्य निरपराधस्यैवैकस्य चित्रकरस्याऽङ्गुष्ठ-प्रदेशिन्योरग्रं छेदितम्' इति गाढं प्रकुपितेनोपायं विमृश्य स्त्रीलोलत्वादतिबलिष्ठत्वाचोज्जयिनीनिवासिनश्चण्डप्रद्योतनरनाथस्य चित्रफलके रथैकमपमानितोऽहम्' इति गाढं प्रकुपितेनोपायं विमृश्य वरलब्धतया यथावस्थितं मृगापतिरूपं प्रदर्शितम् । ततस्तेनातिमदनपरवशेन तद्याचनाय शतानीकान्तिके दूतः प्रेषितः । स च शतानीकेन वाढमपमान्य निर्भर्त्स्य च विसर्जितः । ततस्तद्वचनाकर्णनप्रकुपितश्चण्डप्रद्योतो महाबलैरनेकभटकोटिस्वामिभिर्बद्धमुकुटैश्चतुर्दशभिर्भूपालैः, महता स्वबलेन च सह प्रचलितः शतानीकस्योपरि । तं च तथा महाबलभरेणाऽऽगच्छन्तं श्रुत्वा, आत्मानं चाल्पसामग्रीकं ज्ञात्वा हृदयसङ्कटेन संजातातीसाररोगः पञ्चत्वमुपगतः शतानीकः ।

ततो मृगापत्या चिन्तितम्– धिङ् मम रूपम्, यदर्थं मद्भर्तुस्तावद् मरणमागतम् । न चैतावता स्थास्यतीदम्, किन्तु भवकोटीष्वप्यतिदुरवापं श्रीमन्महावीरोपदेशतः सुचिरमनुपालितं मम शीलाभरणमपि विलुप्येत लग्नम् । तस्मादुपायमत्र चिन्तयामि, इति विमृश्यन्त्याः स्वबुद्धिलब्धसम्यगुपायया चण्डप्रद्योतस्यागच्छतो दूरस्थितस्यैव निरूपितः संमुखो दूतः। तेन च गत्वा मृगापतिवचनात् प्रोक्तं यथा– राजन्! मृगापतिर्भणयति यद्– भर्तरि मृते स्वाधीनैव तावत् तवाहम्, परं किन्त्वद्यापि राजा बाल एवाऽयमुदायननामा मत्पुत्रः । ततो यद्यस्य सुस्थमकृत्वैवाऽहं त्वया सह गच्छामि, तदा सीमालराजादिभिरसौ परिभूयते । तस्मादिहैव दूरे स्थितोऽमुं सुस्थं कुरु । अथास्मिन्नकृतेऽप्येवमेवाऽर्वाग् प्रदेशसीमायां समेष्यसि, तदा विषादिप्रयोगतो मरिष्यामि ।

ततश्चण्डप्रद्योतेनोक्तम्– मयि विद्यमाने न कोऽप्यस्य संमुखमप्यपलोकयिष्यति । ततो दूतेनोक्तम्– नैवम्, यत उच्छीर्षस्थितविषधरस्य योजनशतस्थायी वैद्यः किं कुरुते ?, तस्मात् सुस्थं कुरु । तेनोक्तम्– कथं पुनरेतत् संपद्यते ? । ततो दूतेनोक्तम्– उज्जयिनीनगरीसत्का बलिष्ठा इष्टका भवन्ति, ताभिः कौशाम्ब्याः प्राकारं कारय । उज्जयिन्याश्चातिदूरे कौशाम्बी, ततो गन्त्र्यादिवाहनैरिष्टका आनेतुं न शक्यन्ते । अतः पदातिपुरुषप्राचुर्याच्चण्डप्रद्योतेन तान् परम्परया व्यवस्थाप्य हस्ताद् हस्तसंचारेणेष्टका आनाय्य कारितः कौशाम्ब्याः प्राकारः । ततो मृगापत्या प्रोक्तम्– धान्य-जल-तृणादिकं यथा नगरीमध्ये प्रचुरं भवति तथा कारय । ततो रागान्धत्वेन नष्टबुद्धिना तेन सर्वं तत् तथैव कारितम् । ततो रोधकसज्जायां तस्यां नगर्यां संजातायां व्यभिचरिता मृगापतिश्चण्डप्रद्योतस्य । ततो नगरीद्वारे समायातो विलक्षीभूतस्तिष्ठत्यसौ । ततो मृगापत्या चिन्तितम्– पुत्रराज्योपद्रवव्यतिकरे निश्चिन्ता संजा-

ताऽह तावत्, ततो धन्यास्ते ग्राम नगरादिप्रदेशा येषु भगवान् महावीरो विचरति; धन्यश्च स एव लोको यस्तत्पादरजोरञ्जितभालतलः
सततं तदन्तिकोपासीनस्तद्वचःपीयूषवृष्टिभिर्निर्वाप्यमानः कालं निर्वाहयति, तद् यद्यत्र कथमपि भगवान् समागच्छति, ततोऽत्रलोकिता-
तिदुरन्तसंसारवैरस्याऽहमप्येतत् करोमि, प्रव्रज्यां चाऽभ्युपगच्छामि। एतच्च तदाकूतं विज्ञाय समागतस्तत्र भगवान्। मृगापतिश्चण्डप्र-
द्योतश्च तत्र वन्दनार्थमुपगतः। धर्मकथावसाने च मृगापत्या व्रतग्रहणार्थं चण्डप्रद्योतो मुत्कलापितः। तेनापि भगवल्लज्जया तस्याश्च
सदेव-मर्त्या-ऽसुरायाः परिषदो लज्जमानेन सा मुत्कलिता, प्रव्रजिता च।

तदेवं यथोज्जयिन्याः पुरुषपरम्परया कौशाम्ब्यामिष्टकाः समायाताः, तथेयमपि निर्युक्तिराचार्यपरम्परयाऽत्र समायाता,
केवलमिष्टकोदाहरणे द्रव्यपरम्परकः, प्रस्तुतस्तु भावपरम्परक इति ॥ १०८२ ॥

अत्र प्रेरकः प्राह—

दव्वस्स परपरओ जुत्तो भावसुयसकमो कत्तो ?। सद्दो वि नागओऽय सं एव जिण-गणहरुच्चरिओ ॥१०८३॥

ननु द्रव्यस्येष्टकादेः पुरुषपारम्पर्येणागमनरूपः परम्परको युक्तः, निर्युक्तेस्तु भावश्रुतरूपायाः संक्रमः कुतः ?– न घटत एवे-
त्यर्थः, भावश्रुतस्य जीवपर्यायत्वात्, पर्यायस्य च वस्त्वन्तरसंक्रमायोगात्। अथ ब्रूयात्– भावश्रुतकारणस्य शब्दात्मकस्य द्रव्य-
श्रुतस्येत्थमागमनसंभवाद् भावश्रुतेऽप्युपचारादागतव्यपदेशः क्रियते। एतदप्ययुक्तम्, यतः शब्दोऽपि य आदौ जिन गणधरैरुच्चरितः,
न स एवायमत्राऽऽयातः, तस्योच्चारणानन्तरमेवोपरमात्; इति कुतस्तमप्याश्रित्याऽऽगतव्यपदेशः ? इति ॥ १०८३ ॥

अत्र प्रतिविधानमाह—

आगयमिवागयं त तत्तो जत्तो समुब्भवो जस्स। स परपरओ य जओ तमागयमिओ तदुवयारो ॥१०८४॥

'जत्तो त्ति' यतो यस्माद् रूपकादेर्घटादेर्वा सकाशाद् यस्य भोजनादे रूपादिविज्ञानस्य वा समुद्भव उत्पत्तिः 'तं ति' तद् भो-
जनादिकं रूपादिज्ञानं वा वस्तु 'तत्तो त्ति' ततो रूपकादेर्घटादेर्वा सकाशादागतमिवाऽऽगतमुच्यते, हिमवतः समागतगङ्गाप्रवाहस्येव

१ द्रव्यस्य परम्परको युक्तो भावश्रुतसंक्रमः कुतः ?। शब्दोऽपि नागतोऽयं स एव जिन-गणधरोच्चरितः ॥ १०८३ ॥
२ आगतमिवागतं तद् ततो यतः समुद्भवो यस्य। स परम्परकश्च यतस्तदागतमितस्तदुपचारः ॥ १०८४ ॥

त्स्य तद्धेतुकत्वादित्यर्थः । प्रकृते योजयन्नाह– 'स परंपरओ येत्यादि' चकारस्य भिन्नक्रमत्वात् स च समुद्भव उत्पादोऽत्र प्रस्तुते सामायिकनिर्युक्तेः परम्परात आचार्यपारम्पर्यादिति । यतः परम्परकात् किम् ?, इत्याह– 'जओ तमागयं ति' यतो जम्बूस्वाम्याद्याचार्यपारम्पर्यात् तत् सामायिकमागतम्, तत एव तन्निर्युक्तिसमुद्भवः । 'इओ तदुवयारो त्ति' इतोऽस्मात् कारणात् सामायिकनिर्युक्तेस्तदुपचार आगतत्वोपचारः क्रियते ; आगतशब्दश्चेहोत्पत्तिवचनो बोधवचनो वा मन्तव्यः ।

इदमत्र हृदयम्– यस्य वस्तुनो यस्माद् वस्तुनः सकाशात् समुद्भवस्तद् वस्तु तस्माद् वस्तुन आगतमिवागतं व्यपदिश्यते । यथा कार्षापणरूपकादिसमुद्भूतं धान्य-भोजनादि, घटादेः समुद्भूतं रूपादिज्ञानं वा ततः समागतमित्युच्यते । स च समुद्भवोऽत्र सामायिकनिर्युक्तेर्यत आचार्यपारम्पर्यात् तत् सामायिकमागतं तत एव भवति, अत इह सामायिकनिर्युक्तेस्तस्मादाचार्यपारम्पर्यात् तदुपचार आगतत्वोपचारो विधीयते ॥ इति गाथाचतुष्टयार्थः ॥ १०८४ ॥

अथ निर्युक्तिशब्दार्थमाह—

[1]निज्जुत्ता ते अत्था जं बद्धा तेण होइ निज्जुत्ती । तहवि य इच्छावेइ विभासिउं सुत्तपरिवाडी ॥१०८५॥

निश्चयेन, आधिक्येन, आदौ वा, साधु वा यथा भवत्येवं युक्ताः संबद्धाः सूत्रे निर्युक्ता एव 'जं ति' यद् यस्मात् कारणात् ते प्रसिद्धाः श्रुताभिधेया जीवादयोऽर्था अनया प्रस्तुतानिर्युक्त्या बद्धा निबद्धा व्यवस्थापिता व्याख्याता इति यावत्, तेनेयं निर्युक्तिर्भवति, निर्युक्तानां सूत्रे प्रथममेव संबद्धानां सतामर्थानां व्याख्यारूपा योजनं युक्तिः, निर्युक्तयुक्तिरिति प्राप्ते युक्तलक्षणस्य मध्यपदस्य लोपाद् निर्युक्तिः, यथा पद्ममुखी कन्या, इति सूत्रे निर्युक्तानामेवार्थानां व्याख्या निर्युक्तिर्भण्यत इत्यर्थः ।

ननु यदि प्रथममेव सूत्रेऽर्थाः संबद्धा एव सन्ति, तर्हि किमिति ते निर्युक्त्या व्याख्यायन्ते ?, इत्याह– 'तहवि येत्यादि' यद्यपि सूत्र एवाऽर्थाः संबद्धाः सन्ति तथापि सूत्रे निर्युक्तानप्यर्थान् विभाषितुं व्याख्यातुं सूत्रपरिपाटी सूत्रपद्धतिरेवैपयति प्रेरयति प्रयोजयति । इदमुक्तं भवति– सतोऽप्यर्थानप्रतिबुध्यमाने श्रोतरि तदनुग्रहार्थं गुरुं सूत्रपरिपाट्येव विभाषितुमेपयतीव 'इच्छत इच्छत मां व्याख्यातुम्' इत्येवं प्रयोजयतीत्यर्थः ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ १०८५ ॥

विस्तरतो व्याख्यातुं भाष्यकारः प्राह—

[1] निर्युक्तास्तेऽर्था यद् बद्धास्तेन भवति निर्युक्तिः । तथापि चेपयति विभाषितुं सूत्रपरिपाटी ॥ १०८५ ॥

जं निच्छयाइजुत्ता सुत्ते अत्था इमीए वक्खाया । तेणेय निज्जुत्ती निज्जुत्तत्थाभिहाणाओ ॥ १०८६ ॥

यद् यस्मात् सूत्रे निश्चयेन, आदिशब्दादाधिक्येन, आदौ, साधु वा युक्ताः संबद्धा निर्युक्ता एव सन्तोऽर्था अनया निर्युक्त्या व्याख्याताः, तेन तस्मात्कारणादियं निर्युक्तार्थाभिधानाद् निर्युक्तानां युक्तिर्युक्तशब्दलोपाद् निर्युक्तिर्भवति ॥ १०८६ ॥

अथ प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

[2]जुत्ते निज्जुत्ताण निज्जुत्तीए पुणो किमत्थाणं ? । निज्जुत्ते वि न सव्वे कोइ अवक्खाणिए मुणइ ॥१०८७॥

ननु सूत्र एव निर्युक्तानां निबद्धानां सतामर्थानां तद्व्याख्यानार्थं क्रियमाणया निर्युक्त्या किं पुनः कार्यम् ?– न किञ्चिदित्यर्थः । ये हि सूत्र एव विद्यमानार्थाः सन्ति, तान् स्वत एव विनेयवर्गो ज्ञास्यति, अतस्तद्विभाषणप्रवृत्ता वृथैव निर्युक्तिरिति भावः । अत्रोत्तरम्– 'निज्जुत्ते वीत्यादि' सूत्रे निर्युक्तानपि सतः सर्वानप्यर्थान् कोऽपि तथाविधप्रज्ञापाटवरहितः शिष्यो निर्युक्त्याऽव्याख्यातान् न मुणति नावबुध्यत इति ॥ १०८७ ॥

ततः किम् ?, इत्याह—

[3]तो सुयपरिवाडि च्चिय इच्छावेइ तमणिच्छमाण पि । निज्जुत्ते वि तदत्थे वोत्तु तदणुग्गहट्ठाए ॥१०८८॥

ततः श्रुतपरिपाट्येव सूत्रपद्धतिरेव विभाषितुमनिच्छन्तमपि तन्निर्युक्तिकर्तारमाचार्यं तस्य सूत्रस्याऽर्थास्तदर्थान् सूत्रे निर्युक्तानप्यनवबुध्यमाने श्रोतरि तदनुग्रहार्थं तान् वक्तुमेषयतीव एषयति प्रयोजयति, अतस्तानाचार्यो निर्युक्त्या विभाषते, इति तस्याः साफल्यमिति ॥ १०८८ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

[4]फलयलिहिय पि मंखो पढइ पभासइ तहा कराईहिं । दाएइ य पइवत्थुं सुहबोहत्थं तह इह पि ॥१०८९॥

१ यद् निश्चयादियुक्ताः सूत्रेऽर्था अनया व्याख्याताः । तेनैव निर्युक्तिर्निर्युक्तार्थाभिधानात् ॥ १०८६ ॥
२ सूत्र निर्युक्तानां निर्युक्त्या पुनः किमर्थानाम् ? । निर्युक्तानपि न सर्वान् कश्चिदव्याख्यातान् जानाति ॥ १०८७ ॥
३ ततः सूत्रपरिपाटीमेषयति तमनिच्छन्तमपि । निर्युक्तानपि तदर्थान् वक्तुं तदनुग्रहार्थम् ॥ १०८८ ॥
४ फलकलिखितमपि मङ्खः पठति प्रभाषते तथा करादिभिः । दर्शयति च प्रतिवस्तु सुखबोधार्थं तथेहाऽपि ॥ १०८९ ॥

यथा मल्लः फलके नानाप्रकारं लिखितमपि वस्तु ग्रन्थतः पठति, अर्थतश्च प्रभाषते– व्याचष्टे, शलाकाङ्गुल्यादिना च बालगोपालाङ्गनादिमुग्धप्रबोधनार्थं प्रतिवस्त्वपरजन्माचीर्णं कर्मविपाकादिकं दर्शयति, यथा– अन्यजन्मन्यनया भर्ता सात्क्रिया वञ्चितः, तेनाऽस्या ईदृशो मातङ्गकुलजन्मादिको विपाकः; अनया च भर्तृमित्रे प्राघूर्णके समायाते मुखमोटको दत्त आसीत्; अनया तु सत्यपि विभवे भिक्षाचरेष्वागच्छत्सु सदैव 'नास्ति नास्ति' इत्याद्येवोद्घुष्टम्, तेनेदृश ईदृशश्च दुःखविपाको जात इत्यादि, तथाऽत्रापि श्रोतृवैचित्र्यं पश्यन् सर्वानुग्रहप्रवणबुद्धिराचार्यः सूत्रे निर्युक्तानप्यर्थान् निर्युक्त्या विभाषत इति ॥ १०८९ ॥

अथवा, निर्युक्तिगाथोत्तरार्धमन्यथा व्याख्यायते । कथम् ?, इत्याह—

[1]अहवा सुयपरिवाडी सुयोवएसोऽयमेव जदवस्सं । सोयव्वं निस्संकियसुयविणयत्थं सुबोहं पि ॥१०९०॥

अथवा, श्रुतपरिपाटी श्रुतस्य विधिः श्रुतस्योपदेशोऽयमेव यदवश्यं सुबोधमपि श्रुतं निःशङ्कितत्वहेतोर्विनयोपचारार्थं च मुमुक्षुभिः श्रोतव्यम् । अत एवंभूता सूत्रपरिपाटी यद्यपि सूत्रे निर्युक्ता एवाऽर्थाः सन्ति, तथापि विभाषितुं व्याख्यानयितुमेपयति प्रयोजयति, इत्येषोऽत्र भावार्थः स्वयमेवाऽवगन्तव्य इति ॥ १०९० ॥

'सूत्रपरिपाटीं' इति पाठान्तरं क्वचित्, तत्राह—

[3]इच्छह विभासिउं मे सुयपरिवाडिं न सुट्ठु बुज्झामि । नातिमई वा सीसो गुरुमिच्छावेइ वोत्तुं जे॥१०९१॥

'वा' इत्यथवा, नातिशयेन मतिर्यस्याऽसौ नातिमतिर्मन्दमतिः शिष्यो गुरुमाचार्यं 'इच्छावेइ त्ति' एपयति प्रयोजयति वक्तुम् । 'जे' इत्यलङ्कारार्थः । कथं वक्तुमेपयति ?, इत्याह– 'इच्छह विभासिउं मे त्ति' इच्छत इच्छत विभाषितुं मम श्रुतपरिपाटीं सूत्रपद्धतिम्, नाहमेतां सुष्ठु बुध्ये– प्रथममेव निर्युक्तत्वेन सतोऽप्येतदभिधेयानर्थान् मन्दमतित्वाद् भवद्भिरव्याख्यातान् नाहं सम्यगवगच्छामीत्यर्थः ।

अथवा, प्रक्रमादेवेह निर्युक्तिः प्रयोक्त्री विवक्ष्यते । ततश्चेत्थमक्षरयोजना– यद्यपि सूत्रे निर्युक्तत्वेन सन्त एवाऽर्थाः, तथापि तानप्रतिबुध्यमानः श्रोता यदेवं वक्ति– नातिमतिर्मन्दमतिरहं सदर्थामपि सूत्रपरिपाटीं सुष्ठु न बुध्ये सम्यग् नावगच्छामि, अत इच्छत इच्छत प्रभो ! एतां मम विभाषितुमिति । तदित्थं वदति तस्मिन् श्रोतरि निर्युक्तिरेव गुरुं सूत्रपरिपाटीं वक्तुमेपयति प्रयोजयति–

1 अथवा श्रुतपरिपाटी श्रुतोपदेशोऽयमेव यदवश्यम् । श्रोतव्यं निःशङ्कितश्रुतविनयार्थं सुबोधमपि ॥ १०९०॥ 2 क. ग. 'र्थं सु' ।
3 इच्छत विभाषितुं मम श्रुतपरिपाटीं न सुष्ठु बुध्ये । नातिमतिर्वा शिष्यो गुरुमेपयति वक्तुम् ॥१०९१॥

इच्छत इच्छतास्मै महानुभावायैतां विभाषितुम् । ततो निर्युक्तिद्वारेणैव तस्य शिष्यस्य गुरुस्तां विभाषत इति । तदेवं 'निर्जुत्ता ते अत्था' इत्यादिप्राक्तननिर्युक्तिगाथा व्याख्याता ॥१०९१॥

अथोत्तरगाथासंबन्धनार्थमाह—

कत्तो पसूयमागयमायरियपरंपराइ सुयनाणं । सामाइयाइयमिदं सव्वं चिय सुत्तमत्थो वा ? ॥ १०९२ ॥

ननु पूर्वं भवतेदमुक्तम्— 'आचार्यपरम्परया समागतां सामायिकनिर्युक्तिमहं वक्ष्ये' । तत्रेदं पृच्छयते— 'कत्तो पसूयमित्यादि' आदौ कुतः पुरुषविशेषात् प्रसूतामुत्पन्नां सतीं तत आचार्यपरम्परयाऽऽगतामायातां तां सामायिकनिर्युक्तिं त्वं वक्ष्यसि ? इत्युपस्कारः । तथा, इदमपि पृच्छयते । किम् ?, इत्याह— 'सुयनाणमित्यादि' सर्वमपि च सामायिकादिकं बिन्दुसारपर्यन्तं सूत्रार्थरूपं श्रुतज्ञानमिदं प्रथमं कुतः प्रसुतं सत् पश्चादाचार्यपरम्परयाऽत्राऽऽगतम् ? इति ॥ १०९२ ॥

एवमुत्तरगाथाप्रस्तावनां कुर्वन्नाचार्य आत्मन' प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

ऐयं ननु भणियं चिय अत्थपुहत्तस्स तेहिं कहियस्स । इह तेसिं चिय सीलाइकहण-गहण फलविसेसो ॥१०९३॥

ननु 'सामायिकनिर्युक्तिः श्रुतज्ञानं वा सर्वं कुतः पुरुषात् प्रथमं प्रसूतम् ?, इत्यत्र यदुत्तरं, तदेतद् भणितमेव प्रोक्तमेव निर्णीतार्थमेवेत्यर्थः । क ?, इत्याह— 'अत्थपुहत्तस्सेत्यादि' 'तैस्तीर्थकर गणधरैः कथितस्याऽर्थपृथक्त्वरूपस्य श्रुतज्ञानस्य भगवतो निर्युक्तिं कीर्तयिष्ये' इत्युक्ते तीर्थकर-गणधरेभ्यः सर्वमपि श्रुतज्ञानमादौ प्रसूतम्, इत्युक्तमेव, तत् किमिति पुनरपि प्रश्नः ? । अत्र प्रतिविधानमाह— 'इहेत्यादि' सत्यम्, ज्ञातमेवेदं यत्— तीर्थकर गणधरेभ्य एव सर्वमिदमादौ प्रसूतम्, किन्त्विह तेषामेव तीर्थकर-गणधराणां शीलादिस्वरूपकथनम्, ग्रन्थनम्, फलविशेषश्च विशेषतोऽभिधास्यते, इत्यत्र पुनरपि प्रश्नोत्तरोपन्यासः । तत्र तीर्थकृतां तपो नियमज्ञानानि शीलमभिधास्यते, आदिशब्दः सगतभेदप्रख्यापकः, तान्येव वृक्षः, तदारूढस्य पुष्पप्रक्षेपकल्पा तु देशना कथनम्, तत्फलविशेषस्तु भव्यजनविबोधनार्थतेति । गणधराणां तु बुद्धिमयपटेन तीर्थकरोक्तं गृहीत्वा सूत्रग्रन्थनं प्रतिपादयिष्यते, फलविशेषस्तु प्रवचनार्थता, सुखग्रहणाद्यनुग्रहश्च ॥ इति गाथाष्टकार्थः ॥ १०९३ ॥

१ गाथा १०८५ । २ कुतः प्रसूतमागतमाचार्यपरम्परया श्रुतज्ञानम् । सामायिकादिकमिदं सर्वमेव सूत्रमर्थो वा ॥ १०९२ ॥
३ एतद् ननु भणितमेवार्थपृथक्त्वस्य तैः कथितस्य । इह तेषामेव शीलादिकथन-ग्रथने फलविशेषः ॥ १०९३ ॥

अथोक्तप्रश्नस्यैवोत्तरमाह—

तव-नियम-नाणरुक्खं आरूढो केवली अमियनाणी । तो मुयइ नाणवुट्ठिं भवियजणविबोहणट्ठाए ॥१०९४॥

तं बुद्धिमएण पडेण गणहरा गिण्हिउं निरवसेसं । तित्थयरभासियाइं गंथंति तओ पवयणट्ठा ॥ १०९५ ॥

रूपकमिदं द्रष्टव्यम् । तत्र वृक्षो द्विधा— द्रव्यतः, भावतश्च । द्रव्यतः प्रधानः कल्पवृक्षः, यथा च तमारुह्य कश्चिद् गन्धादिगुण-विशिष्टानां कुसुमानां संचयं कृत्वा तदधोभागवर्तिनां तदारोहणासमर्थानां पुरुषाणामनुकम्पया कुसुमानि विसृजति, तेऽपि भूपात-रजो-गुण्ठनभिया विमलविस्तीर्णपटेषु प्रतीच्छन्ति, ततो यथोपयोगमुपभुञ्जानाः, परेभ्यश्चोपकुर्वाणाः सुखमाप्नुवन्ति । एवं भाववृक्षेऽपि सर्वमिदमायोज्यम्; यद्यथा— तपश्च नियमश्च ज्ञानं च तान्येव वृक्षस्तम् । तपो बाह्या-ऽभ्यन्तरभेदतो द्वादशधा प्रतीतमेव । इन्द्रिय-नोइ-न्द्रियसंयमस्तु नियमः । तत्र श्रोत्रादीन्द्रियाणां निग्रह इन्द्रियसंयमः, कपायादीनां तु निग्रहो नोइन्द्रियसंयमः । ज्ञानमिह केवलं संपूर्णं गृह्यते । एतत्त्रयरूपं वृक्षमारूढः । ज्ञानमकेवलरूपमपि स्यात्, तद्व्यवच्छेदार्थमाह— 'केवली' केवलशब्दस्येह संपूर्णवाचकत्वात् केवलं संपूर्णमस्याऽस्तीति केवली । अयमपि श्रुत-क्षायिकसम्यक्त्व-क्षायिकज्ञानभेदात् त्रिविधः, अथवा, श्रुता-ऽवधि-मनःपर्याय-केवलज्ञान-भेदाच्चतुर्विधः, तत्र शेषव्यवच्छेदार्थमाह— 'अमितज्ञानी' क्षायिकज्ञानकेवली सर्वज्ञ इत्यर्थः । स चेह प्रक्रमाद् भगवांश्चतुस्त्रिंशदतिशयसं-पन्नस्तीर्थकरः । 'तो त्ति' ततो वृक्षाज्ज्ञानरूपकुसुमवृष्टिकारणे कार्योपचाराज्ज्ञानकारणभूतशब्दकुसुमवृष्टिमित्यर्थः । किमर्थम्?, भव्याश्च ते जनाश्च तेषां विबोधनं तदर्थं तन्निमित्तमिति ।

तां च ज्ञानकुसुमवृष्टिं बुद्ध्या निर्वृत्तो बुद्धिमयस्तेन विमलबुद्धिमयेन पटेन गणधरा गौतमादयो ग्रहीतुं गृहीत्वाऽऽदाय निरव-शेषां संपूर्णाम्, ततस्तीर्थकरभाषितानि कुसुमकल्पानि भगवदुक्तानि विचित्रप्रधानकुसुममालावद् ग्रथ्नन्ति । किमर्थम्?, प्रगतं, शस्तम्, आदौ वा वचनं प्रवचनं द्वादशाङ्गम्, प्रवक्तीति वा प्रवचनं संघस्तदर्थं तन्निमित्तम् ॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥ १०९४ ॥ १०९५ ॥

भाष्यकारः प्राह—

रुक्खाइरूवयनिरूवणत्थमिह दव्वरुक्खदिट्ठंतो । जह कोइ विउलवणसंडमज्झयारट्ठियं रम्मं ॥१०९६॥

---

१ तपो-नियम-ज्ञानवृक्षमारूढः केवली अमितज्ञानः । ततो मुञ्चति ज्ञानवृष्टिं भव्यजनविबोधनार्थम् ॥ १०९४ ॥
तां बुद्धिमयेन पटेन गणधरा गृहीत्वा निरवशेषाम् । तीर्थकरभाषितानि ग्रथ्नन्ति ततः प्रवचनार्थम् ॥ १०९५ ॥ २ क. ग. 'रुतो' ।
३ वृक्षादिरूपकनिरूपणार्थमिह द्रव्यवृक्षदृष्टान्तः । यथा कश्चिद् विपुलवनषण्डमध्यास्थितं रम्यम् ॥ १०९६ ॥

[1]तुंग विउलक्खध साइसओ कप्परुक्खमारूढो। पज्जत्तगहियबहुविहसुरभिकुसुमोऽणुकंपाए ॥१०९७॥
कुसुमत्थिभूमिचिट्ठियपुरिसपसारियपडेसु पक्खिवइ। गथति ते वि घेत्तुं सेसजणाणुग्गहट्ठाए ॥१०९८॥
लोगवणसंडमज्झे चोत्तीसाइसयसपदोवेओ। तव-नियम-नाणमइय स कप्परुक्खं समारूढो ॥ १०९९ ॥
मा होज्ज नाणगहणम्मि ससओ तेण केवलिग्गहण। सो वि चउहा ततोऽय सव्वण्णू अमियनाणि त्ति ॥११००॥
पज्जत्तनाणकुसुमो ताइ छउमत्थभूमिसथेसु। नाणकुसुमत्थिगणहरसियबुद्धिपडेसु पक्खिवइ ॥११०१॥

यद्यपि सुगमा एव, नवरमिह वृक्षादिरूपकनिरूपणार्थं द्रव्यवृक्षदृष्टान्तोऽभिधीयते। कः पुनरसौ ?, इत्याह– 'जह कोईत्यादि'। 'साइसउ त्ति' वक्ष्यमाणकेवलिस्थानीयः सातिशयः कोऽपि नरः। उक्तो द्रव्यवृक्षदृष्टान्तः। अथ प्रस्तुते भाववृक्षे सर्वं योजयन्नाह– 'लोगवणसडेत्यादि'। छद्मस्थत्वमेव भूमिश्छद्मस्थत्वभूमिरिति भावप्रधानोऽयं निर्देशः, तत्संस्थेषु। ज्ञानकुसुमार्थिनो ये गणधरास्तच्छ्वेतबुद्धिपटेष्विति ॥ १०९६ ॥ १०९७ ॥ १०९८ ॥ १०९९ ॥ ११०० ॥ ११०१ ॥

अथ प्रेरकः—

[2]कीस कहइ कइत्थो किं वा भवियाण चेव बोहत्थ। सव्वोवायविहिण्णू किं वाऽभव्वे न बोहेइ ?॥११०२॥

शब्दवृष्टिमोचनेन तीर्थकृता धर्मकथनं सूचितम्, तत्र कृतार्थोऽप्यसौ भगवान् किमिति कथयति ?। भव्यजनविबोधनार्थमिति चोक्तम्, तत्र किमसौ भव्यानेव बोधयति ?, यावता सर्वोपायविधिज्ञः सन्नभव्यानपि किमिति न बोधयति ? इति ॥ ११०२ ॥

अत्र प्रतिविधानमाह—

1 तुङ्गं विपुलस्कन्ध सातिशयः कल्पवृक्षमारूढः। पर्याप्तगृहीतबहुविधसुरभिकुसुमोऽनुकम्पया ॥ १०९७ ॥
कुसुमार्थिभूमिस्थितपुरुषप्रसारितपटेषु प्रक्षिपति। प्रगृह्णन्ति तेऽपि गृहीत्वा शेषजनानुग्रहार्थम् ॥ १०९८ ॥
लोकवनषण्डमध्ये चतुस्त्रिंशदतिशयसम्पदुपेतः। तपो नियम ज्ञानमय स कल्पवृक्षं समारूढः ॥ १०९९ ॥
मा भूज्ज्ञानग्रहणं संशयस्तेन केवलिग्रहणम्। सोऽपि चतुर्धा ततोऽयं सर्वज्ञोऽमितज्ञान इति ॥ ११०० ॥
पर्याप्तज्ञानकुसुमस्तानि छद्मस्थ(स्थ) भूमिसंस्थेषु। ज्ञानकुसुमार्थिगणधरसितबुद्धिपटेषु प्रक्षिपति ॥ ११०१ ॥
2 कस्मात् कथयति कृतार्थः किं वा भव्यानामेव बोधार्थम्। सर्वोपायविधिज्ञः किं वाऽभव्यान् न बोधयति ? ॥ ११०२ ॥

[1]नेगंतेण कयत्थो जेणोदिन्नं जिणिन्दनामं से । तदवंझप्फलं तस्स य खवणोवाओऽयमेव जओ ॥११०३॥
जं व कयत्थस्स वि से अणुवकयपरोवगारिसाभव्वं । परमहियदेसयत्तं भासयसाभव्वमिव रविणो ॥११०४॥
किं व कमलेसु राओ रविणो बोहेइ जेण सो ताइं। कुमुएसु व से दोसो जं न विबुज्झंति से ताइं ?॥११०५॥
जं बोह-मउलणाइं सूरकरामरिसओ समाणाओ । कमण-कुमुयाण तो तं साभव्वं तस्स तेसिं च ॥११०६॥
जह वोलूगाईणं पगासधम्मा वि सो सदोसेणं । उइओ वि तमोरूवो एवमभव्वाण जिणसूरो ॥ ११०७ ॥
सज्झं तिगिच्छमाणो रोगं रागी न भण्णए वेज्जो । मुणमाणो य असज्झं निसेहयंतो जह अदोसो ॥११०८॥
तह भव्वकम्मरोगं नासंतो रागवं न जिणवेज्जो । न य दोसी अभव्वासज्झकम्मरोगं निसेहंतो ॥११०९॥
मोत्तुमजोग्गं जोग्गे दलिए रूवं करेइ रूयारो । न य राग[2]दोसिल्लो तहेव जोग्गे विबोहंतो ॥ १११० ॥

सर्वा अपि सुगमाः, नवरं नैकान्तेन तीर्थकरः कृतार्थः, येन तीर्थकरनाम 'से' तस्योदीर्णम्, तच्चाऽवन्ध्यफलम्, इति नाऽवेदितं क्षीयते । तत्क्षपणोपायश्च यस्मादयमेव धर्मकथनादिकः, ततः कथयतीति । किञ्च, कृतार्थत्वे सत्यपि रवेर्भासकस्वाभाव्यमिव यद् यस्मात् 'से' तस्य भगवतस्तीर्थकरस्य कृतार्थस्यापि यदिदं परमाहितदेशकत्वं तदनुपकृतोपकारिणः स्वभावोऽनुपकृतोपकारिस्वभावस्तस्य भावोऽनुपकृतोपकारिस्वाभाव्यं, तस्मात् कथयति । कृतार्थस्याऽप्यनुपकृतोपकारिणो भगवतः परोपदेशदातृत्वं स्वभावत एव, इत्यतस्तत्स्वाभाव्यात् कथयतीति तात्पर्यमिति ।

---

1 नैकान्तेन कृतार्थो येनोदीर्णं जिनेन्द्रनाम तस्य । तदवन्ध्यफलं तस्य च क्षपणोपायोऽयमेव यत ॥ ११०३ ॥
यद्वा कृतार्थस्यापि तस्यानुपकृतपरोपकारिस्वाभाव्यम् । परमहितदेशकत्वं भासकस्वाभाव्यमिव रवेः ॥ ११०४ ॥
किं वा कमलेषु रागो रवेर्बोधयति येन स तानि । कुमुदेषु वा तस्य दोषो यद् न विबुध्यन्ते तस्य तानि ? ॥ ११०५ ॥
न बोध-मुकुलने सूरकरामर्शतः समानात् । कमल कुमुदानां ततस्तत् स्वाभाव्य तस्य तेषां च ॥ ११०६ ॥
यथा वोलूकादीनां प्रकाशधर्माऽपि स स्वदोषेण । उदितोऽपि तमोरूप एवमभव्यानां जिनसूरः ॥ ११०७ ॥
साध्यं चिकित्सन् रोगं रागी न भण्यते वैद्यः । जानंश्चासाध्यमनिषेधन् यथाऽदोषः ॥ ११०८ ॥
तथा भव्यकर्मरोगं नाशयन् रागवान् न जिनवैद्यः । न च दोष्यभव्यासाध्यकर्मरोगमनिषेधन् ॥ ११०९ ॥
मोक्तुमयोग्यं योग्ये दलिके रूपं करोति रूपकारः । न च राग-दोषवांस्तथैव योग्यान् विबोधन् ॥ १११० ॥ 2 घ. छ. 'द्दोसेल्लो' ।

न च भव्यानेव प्रतिबोधयतस्तस्य राग-द्वेषौ, इति दृष्टान्तेन दर्शयति– 'किं व कमलेसु इत्यादि' । 'से त्ति' । 'से' तस्य रवेः प्रतिबोधयतोऽपि यद् तानि कुमुदानि न विबुध्यन्त इति । तस्मात् कोऽत्राभिप्रायः ?, इत्याह– 'जं बोहेत्यादि' समानादपि सूरकरपरामर्शाद् यतो बोध-मुकुलनानि यथासङ्ख्यमेव कमल-कुमुदानां जायमानानि दृष्टानि, 'तो त्ति' ततो ज्ञायते– तस्य रवे', तेषां च कमल-कुमुदानां स्वभावोऽयं यद्– रविः कमलान्येव बोधयति न तु कुमुदानि, कमलान्यपि रवेः सकाशाद् बुध्यन्ते न कुमुदानि, न पुनरिह कस्यापि राग-द्वेषौ । एवं भगवतोऽपि भव्या ऽभव्येषु योज्यमिति । दृष्टान्तान्तरमाह– 'जह वेत्यादि' उलूकादीनां रात्रिञ्चराणां घूकादीनां 'सो त्ति' रविः । अपरमप्यत्र दृष्टान्तमाह– 'सज्झमित्यादि' । अत्रैवोदाहरणान्तरमाह– 'मोत्तुमित्यादि' दलिके काष्ठादौ 'रूपारो' रूपकारः । इति व्याख्याता प्रथमनिर्युक्तिगाथा ॥ ११०३ ॥ ११०४ ॥ ११०५ ॥ ११०६ ॥ ११०७ ॥ ११०८ ॥ ११०९ ॥ १११० ॥

अथ द्वितीयनिर्युक्तिगाथाव्याख्यानमाह—

[1]तं नाणकुसुमवुट्ठिं घेत्तु बीयाइबुद्धओ सव्वं । गंथंति पवयणट्ठा माला इव चित्तकुसुमाणं ॥ ११११ ॥

पगय वयण पवयणमिह सुयनाण कह तय होज्जा ? । पवयणमहवा संघो गहाति तयणुग्गहट्ठाए ॥१११२॥

तां तीर्थकरमुक्तां ज्ञानकुसुमवृष्टिं गृहीत्वा बीजादिबुद्धयो गणधराः, यः पदादप्यनेकानि पदशतानि गृह्णाति, असौ बीजबुद्धिः, आदिशब्दात् कोष्ठबुद्ध्यादिपरिग्रहः ; कोष्ठकमासितं धान्यमिव यस्य सूत्रा-ऽर्थौ सुचिरमपि तिष्ठतः स कोष्ठबुद्धिः ; सर्वं तीर्थकरभाषितं विचित्रकुसुममालामिव प्रवचनार्थं ग्रथ्नन्ति । प्रवचनशब्दार्थमेव कथयति– प्रगतं प्रधानं प्रशस्तमादौ वा वचनम्, अत्र श्रुतज्ञान द्वादशाङ्गम्, 'तत् कथं नु नाम भवेद् निष्पद्यते ?' इत्येवं संप्रधारयन्तस्तदर्थं ग्रथ्नन्ति । अथवा, प्रवक्तीति प्रवचनं संघस्तदर्थं ग्रथ्नन्ति ॥ इत्येकादशगाथार्थः ॥ ११११ ॥ १११२ ॥

'प्रवचनार्थं ग्रथ्नन्ति' इत्युक्तम् । अथवा प्रयोजनान्तरमाह—

[3]घेत्तु व सुह सुहगुणण-धारणा दाउ पुच्छिउ चेव । एएहिं कारणेहिं जीय ति कय गणहरेहिं ॥ १११३ ॥

१ क. ग 'मत्र' । २ तां ज्ञानकुसुमवृष्टिं गृहीत्वा बीजादिबुद्धयः सर्वम् । ग्रथ्नन्ति प्रवचनार्थं माला इव चित्रकुसुमानाम् ॥ ११११ ॥
प्रकृत वचनं प्रवचनमिह श्रुतज्ञानं कथं तद् भवेत् ? । प्रवचनमथवा संघो ग्रथ्नन्ति तदनुग्रहार्थम् ॥ १११२ ॥
३ ग्रहीतुं वा सुखं सुखगुणन धारणा दातुं प्रष्टुं चैव । एतैः कारणैर्जीतमिति कृतं गणधरैः ॥ १११३ ॥

मुत्कलं भगवता तीर्थकरेणोक्तं वचनवृन्दं मुत्कलकुसुमनिकुरम्बमिव ग्रथितं सूत्रीकृतं सद् ग्रहीतुं वाऽऽदातुं सुखं भवति। इदमुक्तं भवति– पद-वाक्य-प्रकरणा-ऽध्याय-प्राभृतादिनियतक्रमस्थापितं जिनवचनमयत्नत एव ग्रहीतुं शक्यम्– 'एतावदस्य गृहीतम्, 'एतावच्चाद्यापि पुरस्ताद् ग्रहीतव्यम्' इत्यादिविवक्षया ग्रथितं सत् सुखेनैव ग्रहीतुं शक्यमित्यर्थः। तथा, गुणनं च धारणा च गुणन-धारणे, ते अपि ग्रथिते सूत्रे सुखं भवतः। तत्र गुणनं परावर्तनमभ्यासः, धारणा त्वविच्युतिरविस्मृतिः। तथा, दातुं प्रष्टुं च सुखमेव भवति। तत्र दानं शिष्येभ्योऽतिसर्जनम्, प्रश्नस्तु संशयापन्नस्य निःसंशयार्थं गुरुप्रच्छनम्। एतैः कारणैः कृतं रचितं गणधरैः। किं तत् ?, इत्याह– 'जीयं ति' जीवितं श्रुतं द्वादशाङ्गम्। अयमत्राभिप्रायः– यथा जीवस्य जीवितमात्रं न कदाचिद् व्यवच्छिद्यते, तथाऽव्यवच्छित्तिनयाभिप्रायतः श्रुतमपि न कदाचिद् व्यवच्छिद्यते। अतो जीवितमिव जीवितं श्रुतमुच्यते, तद्गणधरैः सुखग्रहणादिकारणेभ्यः कृतम्। अथवा, न सुखादिकारणेभ्य एव, किं तर्हि ?, 'जीयं ति' जीवितं मर्यादा, ततश्च गणधराणां जीवितं धर्मो मर्यादैवेयं यदुत– तन्नामकर्मोदयतस्तत्स्वाभाव्यात् कर्तव्यमेव तैः श्रुतविरचनम्। अथवा, 'जीयं ति' जीवितमाचरितम्, कल्प एवाऽयं सर्वगणधराणां यत्– तैः संदर्भणीयमेव श्रुतम्। अतः समस्तगणधरैरेतस्मादपि हेतोः कृतं श्रुतं 'इदम्' इति शेषः॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः॥१११३॥

अत्र भाष्यम्—

मुक्ककुसुमाणं गहणाइयाइं जह दुक्करं करेउं जे। गुच्छाणं तु सुहयरं तहेव जिणवयणकुसुमाणं॥१११४॥

पय-वक्क-पगरण-ज्झाय-पाहुडाइनियतक्कमपमाणं। तदणुसरता सुहं चिय घेप्पइ गहियं इदं गेज्झं॥१११५॥

एवं गुणणं धरणं दाणं पुच्छा य तदणुसारेणं। होइ सुहं जीयं पि य कायव्वमिदं जओऽवस्सं॥१११६॥

सव्वेहिं गणहरेहिं जीयं ति सुयं जओ न वोच्छिन्नं। गणहरमज्जाया वा जीयं सव्वाणुचिन्नं वा॥१११७॥

यथा मुक्तानां मुत्कलानां कुसुमानां ग्रहणादीनि कर्तुं दुष्कराणि, ग्रथितानां तु सुकराणि, तथा जिनवचनकुसुमानामपि द्रष्टव्यम्। अतो गणधरास्तानि ग्रथ्नन्ति। 'अज्झाय त्ति' अध्ययनम्, प्राभृतं पूर्वान्तर्गतः श्रुतविशेषः। 'गहियं इदं गेज्झं ति' एतावदस्य

---

1 मुक्तकुसुमानां ग्रहणादिकानि यथा दुष्कराणि कर्तुम्। गुच्छानां तु सुखकरं तथैव जिनवचनकुसुमानाम्॥ १११४॥
पद-वाक्य-प्रकरणा-ऽध्याय-प्राभृतादिनियतक्रमप्रमाणम्। तदनुसरता सुखमेव गृह्यते गृहीतमिदं ग्राह्यम्॥ १११५॥
एवं गुणनं धरणं दानं पृच्छा च तदनुसारेण। भवति सुखं जीवितमित्यपि च कर्तव्यमिदं यतोऽवश्यम्॥ १११६॥
सर्वैर्गणधरैर्जीवितमिति श्रुतं यतो न व्यवच्छिन्नम्। गणधरमर्यादा वा जीवितं सर्वानुचीर्णं वा॥ १११७॥

गृहीतम्, एतावन्मात्रापि पुरस्ताद् ग्रहीतव्यम्, इत्यादिविवक्षया पद-वाक्यादिक्रमेण विरचितं सत् तत्पदाद्यनुसरता सुखेनैव श्रुतं गृह्यते, एवं गुणनाद्यपि सुखं भवति, अत एतेभ्यः कारणेभ्यः 'जीय पि य त्ति' जीवितं श्रुतम् । अथवा, जीवित मर्यादा । यदिवा जीवित सर्वानुचीर्णम् । कोऽर्थः ?, इत्याह– 'कायव्वमित्यादि' कर्तव्यमिदं यतोऽवश्यं सर्वैर्गणधरैः, इत्युत्तरगाथायां सम्बन्धः । ततो जीवित द्वादशाङ्गश्रुतं, मर्यादा, सर्वगणधराचीर्णं वेदमिति कृत्वा कृतं कथितं गणधरैरिति । तदेवं 'जीयं' इति शब्दस्यार्थत्रयं भवति, इति तांस्त्रीनप्यर्थांस्तस्य दर्शयति– 'जीय ति सुयं' इत्यादि । शेषं सुगमम् ॥ इति गाथाचतुष्टयार्थः ॥ १११४ ॥ १११५ ॥ १११६ ॥ १११७ ॥

उत्तरनिर्युक्तिगाथासंबन्धनार्थमाह—

जिणभणिइ च्चिय सुत्तं गणहरकरणम्मि को विसेसो त्थ ?। सो तदविक्खं भासइ न उ वित्थरओ सुयं किंतु॥१११८॥

ननु 'तित्थयरभासियाइं गथंति' इत्यादिवचनाज्जिनभणितिरेव तीर्थकरोक्तिरेव तर्हि श्रुतम्, गणधरसूत्रीकरणे तु तत्र को विशेषः ? । अत्रोच्यते– स तीर्थकरस्तदपेक्षं गणधरप्रज्ञापेक्षमेव किञ्चिदल्पं भाषते, न तु सर्वजनसाधारणं विस्तरतः समस्तमपि द्वादशाङ्गश्रुतम्, किन्तु यद् भाषते तद् दर्श्यते– ॥ इति गाथार्थः ॥ १११८ ॥

किं पुनस्तत् ?, इत्याह—

अत्थं भासइ अरहा सुत्तं गथंति गणहरा निउणं । सासणस्स हियट्ठाए तओ सुत्तं पवत्तेइ ॥ १११९ ॥

अर्थमेवाऽर्हन् भाषते, न सूत्रं द्वादशाङ्गरूपम् । गणधरास्तु तत् सूत्रं सर्वमपि निपुणं सूक्ष्मार्थप्ररूपकं बह्वर्थं चेत्यर्थः; अथवा, नियताः प्रमाणनिश्चिता गुणा यत्र तद् नियतगुणं निगुणं ग्रथ्नन्ति । ततः शासनस्य हितार्थं सूत्रं प्रवर्तते ॥ इति निर्युक्तिगाथासमासार्थः ॥ १११९ ॥

भावार्थं त्वभिधित्सुर्भाष्यकारः प्रेर्यं परिहारं च प्राह—

ननु अत्थोऽणभिलप्पो स कहं भासइ न सद्दरूवो सो ? । सद्दम्मि तदुवयारो अत्थप्पच्चायणफलम्मि ॥११२०॥

१ जिनभणितिरेव सूत्रं गणधरकरणे को विशेषोऽत्र ? । स तदपेक्षं भाषते न तु विस्तरतः श्रुतं किन्तु ॥ १११८ ॥ २ गाथा १०९५ ।
३ अर्थं भाषतेऽर्हन् सूत्रं ग्रथ्नन्ति गणधरा निपुणम् । शासनस्य हितार्थं ततः सूत्रं प्रवर्तते ॥ १११९ ॥
४ नन्वर्थोऽनभिलाप्यः स कथं भाषते न शब्दरूपः सः ? । शब्दे तदुपचारोऽर्थप्रत्यायनफले ॥ ११२० ॥

आह– ननु भाष्यमाणः सर्वत्र शब्द एव दृश्यते, यस्त्वर्थः सोऽनभिलाप्यः– अशब्दात्मकत्वाद् वक्तुमशक्य एव, इति कथं स तीर्थकरस्तमशब्दरूपमर्थं भाषते ? । उच्यते– अर्थप्रत्यायनफले शब्द एव तदुपचारोऽर्थोपचारः क्रियते । एतदुक्तं भवति– अर्थप्रतिपादनस्य कारणभूते शब्देऽर्थोपचारं कृत्वाऽर्थं भाषत इत्युच्यत इत्यदोष इति ॥ ११२० ॥

प्रेरकः प्राह—

तो[1] सुत्तमेव भासइ अत्थप्पच्चायगं, न नामत्थं । गणहारिणो वि तं च्चिय करेंति को पडिविसेसो त्थ ? ॥११२१॥

ततस्तर्हि त्वदुक्तयुक्त्या शब्दभाषकस्तीर्थकरः सूत्रमेवाऽर्थप्रत्यायकं भाषते, न त्वर्थम् । गणधारिणोऽपि तदेव कुर्वन्ति, तत् को नामोभयत्र विशेषः ?– न कश्चिदिति ॥ ११२१ ॥

आचार्यः प्राह—

सो[2] पुरिसा[3]विक्खाए थोवं भणइ न उ बारसंगाइं । अत्थो तद[4]विक्खाए सुत्तं च्चिय गणहराणं तं ॥११२२॥

ननु प्रागेवोक्तं यत्– गणधरलक्षणपुरुषापेक्षया स तीर्थकरः "उप्पज्जेइ[5] वा, विगमेइ वा, धुवेइ वा" इति मातृकापदत्रयमात्ररूपं स्तोकमेव भाषते, न तु द्वादशाङ्गानि । ततश्च तद् मातृकापदत्रयमात्रं शब्दरूपमपि सत् तदपेक्षया द्वादशाङ्गापेक्षया तदर्थसंक्षेपरूपत्वादर्थो भण्यते । गणधराणां तु गणधरापेक्षया त्वित्यर्थः, तदेव मातृकापदत्रयं शब्दरूपत्वात् सूत्रम् , इति नोभयत्र समाननादोष इति ॥११२२॥

आह– ननु मातृकापदत्रयस्य शब्दरूपत्वात् सूत्ररूपता बुध्यते, अर्थरूपतां तु तस्य नावगच्छाम इत्याशङ्क्य पुनरपि तस्य तां समर्थयन्नाह—

अंगाइसुत्तरयणानिरवेक्खो[7] जेण तेण सो अत्थो । अहवा न सेसपवयणहियउ त्ति जह बारसंगमिणं॥११२३॥

पवयणहियं पुण तयं जं सुहगहणाइ गणहरेहिंतो । बारसविहं पवत्तइ निउणं सुहुमं महत्थं च ॥ ११२४ ॥

1 ततः सूत्रमेव भाषतेऽर्थप्रत्यायकं, न नामार्थम् । गणधारिणोऽपि तदेव कुर्वन्ति कः प्रतिविशेषोऽत्र ? ॥ ११२१ ॥
2 स पुरुषापेक्षया स्तोकं भणति न तु द्वादशाङ्गानि । अर्थस्तदपेक्षया सूत्रमेव गणधराणां तत् ॥ ११२२ ॥
3 क. ग.'सावेक्खा' । 4 क.ग.'दवेक्खा'। 5 उत्पद्यते वा, विगच्छति वा, ध्रुवं वा । 6 'क. ग. छ. 'उप्पज्जेइ' ।
7 अङ्गादिसूत्ररचनानिरपेक्षो येन तेन सोऽर्थः । अथवा न शेषप्रवचनहितक इति यथा द्वादशाङ्गमिदम् ॥ ११२३ ॥
प्रवचनहितं पुनस्तद् यत् सुखग्रहणादि गणधरेभ्यः । द्वादशविधं प्रवर्तते निपुणं सूक्ष्मं महार्थं च ॥ ११२४ ॥ 8 'वाइेइ' ।

अङ्गा ऽनङ्गादिविभागेन विरचितमेव सूत्रं प्रसिद्धम्, अयं तु मातृकापदत्रयरूपः शब्दो येन कारणेनाऽङ्गादिविभागेन या सूत्र-रचना तन्निरपेक्षस्तत्समुदायार्थरूपत्वेन तदाविर्भूत इत्यत' सोऽर्थ इति व्यपदिश्यते । अथवा, शेषस्य गणधरापेक्षयाऽन्यस्य सघरूपस्य प्रवचनस्य यः सुखग्रहण-धारणादिभ्यो हितः शब्दराशिः स एव सूत्रतया प्रोक्तः । अय तु मातृकापदत्रयरूपः शब्दो न शेषप्रवचनस्यै-तथं हितः, यथेद द्वादशाङ्गम्, अतो नासौ सूत्रम्, किन्त्वर्थ इति । तत्पुनः शब्दजाल शेषप्रवचनस्य हितमेव । यत् किम् ?, इत्याह– यत् सुखग्रहणादिकारणेभ्यो द्वादशधा– आचारादिद्वादशभेदं गणधरेभ्यः प्रवर्तते । अतस्तदेव सूत्रम्, मातृकापदत्रयं त्वर्थ इति स्थितम् । अथ "निउणं' इति निर्युक्तिगाथावयवस्यार्थमाह– तदाचारादिकं द्वादशविध सूत्र कथम्भूतम् ?, निपुणं सूक्ष्मम्, सूक्ष्मार्थप्रतिपादकत्वात्; महानपरिमितोऽर्थो यस्मिंस्तद् महार्थं च निपुणमिति ॥ ११२३ ॥ ११२४ ॥

अर्थान्तरमाह—

[1]निययगुण वा निउण निद्दोस गणहराऽहवा निउणा । तं पुण किमाइ-पज्जतमाणमह को व से सारो ? ॥११२५॥

अथवा, नियतगुण निश्चितगुणं निगुण संनिहितसमस्तसूत्रगुणत्वाद् निर्दोषमित्यर्थः । 'निउणा' इति पाठान्तरे गणधरा विशे-ष्यन्ते– निपुणाः, सूक्ष्मार्थदर्शित्वात्, निगुणा वा गणधराः, संनिहितसमस्तगुणत्वादित्यर्थः । वक्ष्यमाणनिर्युक्तिगाथायाः प्रस्तावनामाह– तत् पुनः श्रुतं किमादि ?, किंपर्यन्तमान– कियत्परिमाणम् ?, को वाऽस्य सारः ? ॥ इति गाथापदकार्थः ॥ ११२५ ॥

अनन्तरपृष्टस्यैवोत्तरमाह—

सामाइयमाईय सुयनाण जाव बिंदुसाराओ । तस्स वि सारो चरण सारो चरणस्स निव्वाण ॥ ११२६ ॥

तच्च श्रुतज्ञानं सामायिकादि वर्तते, चरणप्रतिपत्तिकाले सामायिकस्यैवादौ प्रदानात् । यावद् बिन्दुसारादिति बिन्दुसाराभि-धानचतुर्दशपूर्वपर्यन्तमित्यर्थः, यावच्छब्दादेव च द्वय ऽनेक-द्वादशपरिमाण तद् वेदितव्यम् । तस्यापि श्रुतज्ञानस्य सारश्चरणम् । सारशब्दो-ऽत्र प्रधानवचनः, फलवचनश्च मन्तव्यः; तस्मादपि श्रुतज्ञानाच्चारित्र प्रधानम्, तस्य फलं च तदित्यर्थः । अपिशब्दात् सम्यक्त्वस्यापि सारश्चरणमेव । अथवा, अपिशब्दस्य व्यवहितः संबन्धः, तस्य श्रुतज्ञानस्य सारश्चरणमपि, अपिशब्दाद् निर्वाणमपीत्यर्थः, अन्यथा

१ गाथा १११९ । २ नियतगुणं वा निपुणं निर्दोषं गणधरा अथवा निपुणाः । तत्पुनः किमादि-पर्यन्तमानमथ को वा तस्य सारः ? ॥ ११२५ ॥
३ क. ग 'श्रुतज्ञान कि' । ४ सामायिकादिकं श्रुतज्ञानं यावद् बिन्दुसारात् । तस्यापि सारश्चरणं सारश्चरणस्य निर्वाणम् ॥ ११२६ ॥

ज्ञानस्य निर्वाणहेतुत्वं न स्यात्, किन्तु चरणस्यैव ज्ञानरहितस्यापि तत् स्यात्, अनिष्टं चैतत्, “[1]सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः” तथा, “[2]नाण-किरियाहिं मोक्खो” इत्यादिवचनादिति । इह तु ज्ञान-चरणयोः समानेऽपि निर्वाणहेतुत्वे गुण-प्रधानभावख्यापनार्थमित्थमुपन्यासः ‘तस्स वि सारो चरणं’ इति । ‘सारो चरणस्स निव्वाणं ति’ अत्र सारशब्दः फलवचनः, चरणस्य संयम-तपोरूपस्य सारः फलं निर्वाणमित्यर्थः । इहापि शैलेश्यवस्थाभाविसर्वसंवररूपचारित्रमन्तरेण निर्वाणस्याऽभावात्, तद्भावे चावश्यंभावादित्थमुक्तम्, अन्यथा सम्यग्दर्शनादित्रयस्य समुदितस्यैव निर्वाणहेतुत्वमवगन्तव्यम्, शैलेश्यवस्थायामपि क्षायिकदर्शन-ज्ञानयोरवश्यं सद्भावात् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥११२६ ॥

तदेवं “[3]तं पुण किमाइ-पज्जन्तमाणमह को व से सारो’ इत्यनया प्रागुक्तसामान्यतया समायातं व्याख्यातं ‘तस्स वि सारो चरणं’ इति गाथादलम् । साम्प्रतं त्वस्य पातनान्तरमाह—

[4]सोउं सुयण्णवं वा दुग्गेज्झं सारमेत्तमेयस्स । घेच्छं तयं ति पुच्छइ सीसो चरणं गुरू भणइ ॥११२७॥

‘वा’ इत्यथवा पातनान्तरसूचकः । ‘सोउं ति’ सामायिकादि बिन्दुसारपर्यन्तं श्रुतार्णवं दुर्ग्राह्यमतिदुस्तरं श्रुत्वा ‘यदि समस्तमपि तं ग्रहीतुं न शक्ष्यामि, तर्हि सारमात्रमस्य श्रुतार्णवस्य ग्रहीष्यामि’ इति सञ्चिन्त्य शिष्यस्तत्सारमात्रं पृच्छति—‘कोऽस्य द्वादशाङ्गस्य सारः ?’ इति सोपस्कारमिह व्याख्येयम् । तत्र गुरुर्भणति— तस्यापि श्रुतज्ञानस्य सारश्चरणमिति । एतत्पुनरपृष्टेनापि गुरुणा निर्युक्तिगाथान्ते प्रोक्तम्— सारश्चरणस्य निर्वाणमिति ॥ ११२७ ॥

अथ प्रेरकः प्राह—

[5]अन्नाणओ हय त्ति य किरिया नाण-किरियाहिं निव्वाणं । भणियं तो किह चरणं सारो नाणस्स तमसारो ? ॥११२८॥

ननु ‘[6]हयं नाणं कियाहीणं हया अन्नाणओ किया’ इत्यादिवचनादज्ञानतो हतैव क्रिया, इति ज्ञान-क्रियाभ्यां समुदिताभ्यामेव निर्वाणमागमे भणितम्— अनेकस्थानेषु प्रतिपादितम् । ततः कथं ज्ञानस्य सारश्चरणम्, तत्तु ज्ञानमसारः ? इति ॥ ११२८ ॥

१ तत्त्वार्थाधिगमसूत्रे १,१ । २ ज्ञान-क्रियाभ्यां मोक्षः । ३ गाथा ११२५ ।

४ श्रुत्वा श्रुतार्णवं वा दुर्ग्राह्यं सारमात्रमेतस्य । ग्रहीष्यामि तदिति पृच्छति शिष्यश्चरणं गुरुर्भणति ॥ ११२७ ॥

५ अज्ञानतो हतेति च क्रिया ज्ञान-क्रियाभ्यां निर्वाणम् । भणितं ततः कथं चरणं सारो ज्ञानस्य तदसारः ? ॥ ११२८ ॥ ६ गाथा ११५९ ।

अत्रोत्तरमाह—

चरणोवलद्धिहेऊ ज नाणं चरणओ य निव्वाणं । सारो त्ति तेण चरणं पहाण-गुणभावओ भणियं ॥११२९॥

नाण पयासयं वि गुत्ति-विसुद्धिफल च ज चरण। मोक्खो य दुगाहीणो चरण नाणस्स तो सारो ॥११३०॥

यद् यस्माद् मति श्रुतादिकं ज्ञानं चरणोपलब्धेश्चारित्रप्राप्तेरेव मुख्य कारणम्, ज्ञान विना चरणविषयस्य जीवा ऽजीवादेर्हेयोपादेयादेश्च वस्तुनोऽपरिज्ञानात्, अपरिज्ञातस्य च यथावत् कर्तुमशक्यत्वात् । चरणाच्च तपःसयमरूपाद् निर्वाणमुपजायते । अतो निर्वाणस्य सर्वसवररूपं चरणमेव मुख्यं प्रधानं कारणम्, ज्ञान तु कारणकारणत्वाद् गौणं तस्य कारणम् । अतस्तेन कारणेन प्रधान-गुणभावाज्ज्ञानस्य सारश्चरणं भणितम् ।

प्रधान गुणभावमेव भावयति— 'नाणमित्यादि' ज्ञान यस्मात् कृत्या-ऽकृत्यादिवस्तुनः प्रकाशकमेव वस्तुपरिज्ञानमात्रे व्याप्रियत इत्यर्थः । चरणं पुनर्गुप्ति-विशुद्धिफलम्— गुप्तिः सवरः, विशुद्धिस्तु कर्मनिर्जरा, गुप्ति विशुद्धी फल यस्य तत् तथा । एवं च सति ज्ञान चरणलक्षणद्वयाधीनो मोक्षः, केवल प्रधानतया चरणस्याऽधीनोऽसौ, गौणतयैव च ज्ञानस्य । ततः प्रधान गुणभावाच्चरणं ज्ञानस्य सार इति ॥११२९ ॥ ११३० ॥

प्रकारान्तरेणापि ज्ञानाच्चारित्रस्य प्रधानत्वं भावयन्नाह—

जं सव्वनाणलाभाणतरमहवा न मुच्चए सव्वो । मुच्चइ य सव्वसवरलाभे तो सो पहाणयरो ॥११३१॥

अथवा, यद् यस्मात् सर्वं जानातीति सर्वज्ञानं केवलज्ञान तल्लाभानन्तरमेव सर्वोऽपि प्राणी न मुच्यते— न मुक्तिं प्राप्नोति, मुच्यते च यस्माच्छैलेश्यवस्थायां सर्वसवरलाभेऽवश्यमेव सर्वः । ततो ज्ञायते केवलज्ञानादप्यन्वय व्यतिरेकाभ्यां मुख्यो मोक्षकर्ता सर्वसंवर एव प्रधानतरः, स च क्रियारूपत्वाच्चारित्रमिति ॥ ११३१ ॥

अमुमेवार्थं समर्थयन्नाह—

---

१ चरणोपलब्धिहेतुर्यज्ज्ञान चरणतश्च निर्वाणम् । सार इति तेन चरण प्रधान-गुणभावतो भणितम् ॥ ११२९ ॥
ज्ञानं प्रकाशकमपि गुप्ति-विशुद्धिफलं च यच्चरणम् । मोक्षश्च द्विकाधीनश्चरणं ज्ञानस्य ततः सारः ॥११३०॥
२ यत् सर्वज्ञानलाभानन्तरमथवा न मुच्यते सर्वः । मुच्यते च सर्वसवरलाभे ततः स प्रधानतरः ११३१ ॥

लाभे वि जस्स मोक्खो न होइ जस्स य स होइ स पहाणो। एवं चिय सुद्धनया निव्वाणं संजमं बेंति ॥११३२॥

यस्य मत्यादिज्ञानपञ्चकस्य लाभेऽप्यनन्तरमेव मोक्षो न भवति, तज्ज्ञानं मोक्षस्यानन्तर्येण कारणत्वाभावात् 'अप्रधानम्' इति शेषः। यल्लाभानन्तरमेव च स मोक्षोऽवश्यं भवति स संवरो ज्ञानात् प्रधानः। एवमेव च संयमस्य प्रधानकारणतां मन्यमानाः शुद्धनया ऋजुसूत्र-शब्दादयः संयममेव निर्वाणमाहुः, अत्यन्तमत्यासन्नकारणे सर्वसंवरसंयमे कार्यस्य निर्वाणस्योपचारात्; न तु ज्ञानं निर्वाणं ते ब्रुवते, तस्य व्यवहितकारणत्वादिति भावः। तथा चोक्तम्—

'नेरवंजनो अणुवओ निव्वाणं पवयणं च ववहारो। सद्दुज्जुसुयाणं पुण निव्वाणं संजमो चेव ॥ १ ॥'

इति ॥११३२॥

परः प्राह—

अह पहाणं नाणं न चरित्तं, नाणमेव वा मुक्खं। कारणमिह न उ किरिया सा वि हु नाणप्फलं जम्हा॥११३३॥

ज्ञानवादी प्राह– ज्ञानमेव प्रधानं मोक्षकारणम्, न चारित्रम्। यदि वा, मुख्यं ज्ञानमेवैकं मोक्षस्य कारणं, न तु क्रिया, यस्मादसावपि ज्ञानफलत्वेन ज्ञानकार्यमेव। ततश्च यथा मृत्तिका घटस्य कारणं भवन्त्यपि तदपान्तरालवर्तिनां पिण्ड-शिवक-कुशूलादीनामपि कारणं भवति; एवं ज्ञानमपि मोक्षस्य कारणं तदपान्तरालभाविनां सर्वसंवरक्रियादीनामपीति। यथा च क्रिया ज्ञानस्य कार्यम्, तथा शेषमपि यत् क्रियानन्तरभावि मोक्षादिकम्, यच्च क्रियाया अर्वाग्भावि चारित्रलाभकाले तत्त्वपरिज्ञानादिकं राग-द्वेषनिग्रहादिकं च तत् सर्वं ज्ञानस्यैव कार्यम्। यच्चेह सकलजनप्रत्यक्षं मनश्चिन्तितमहामन्त्रस्मृतिविषभक्षण-भूत-शाकिनीनिग्रहादिकं तत् सर्वं क्रियारहितस्य ज्ञानस्यैव कार्यम्। अतो दृष्टेनाऽदृष्टमपि निर्वाणं ज्ञानस्यैव कार्यमित्यनुमीयत इति ॥ ११३३॥

एतदेव दर्शयन्नाह—

जह सा नाणस्स फलं तह सेसं पि तह मोक्खकाले वि। तेयपरिच्छेयमयं रागाइविणिग्गहो जो य ॥११३४॥

---

१ लाभेऽपि यस्य मोक्षो न भवति, यस्य च स भवति स प्रधानम्। एवमेव शुद्धनयाः निर्वाणं संयमं ब्रुवते ॥ ११३२ ॥

२ नैगमव्यञ्जनोऽनुपगो निर्वाणं प्रवचनं च व्यवहारः। शब्दर्जुसूत्रयोः पुनर्निर्वाणं संयम एव ॥ १ ॥

३ अथ प्रधानं ज्ञानं न चारित्रं, ज्ञानमेव वा मुख्यम्। कारणमिह न तु क्रिया सापि खलु ज्ञानफलं यस्मात् ॥ ११३३ ॥

४ यथा सा ज्ञानस्य फलं तथा शेषमपि तथा मोक्षकालेऽपि। ज्ञेयपरिच्छेदमयं रागादिविनिग्रहो यश्च ॥ ११३४ ॥

[1]जं च मणोचिंतियमतपूतविसभक्खणाइयहुभेयं । फलमिह तं पच्चक्ख किरियारहियस्स नाणस्स ॥११३५॥

द्वे अप्युक्ताऽर्थे एव ॥११३४॥ ११३५॥

एवं ज्ञानवादिना परेणोक्ते सत्याचार्यः प्राह—

[2]जेण च्चिय नाणाओ किरिया तत्तो फलं च तो दो वि । कारणमिहरा किरियारहियं च्चिय तं पसाहेज्जा ॥११३६॥

येनैव च यस्मादेव कारणात् ज्ञानात् क्रिया भवति, ततस्तस्याश्च क्रियायाः समनन्तरमिष्टं फलमवाप्यते; तत एव ते ज्ञान-क्रिये द्वे अप्यभीष्टफलस्य मोक्षादेः कारणं भवतः । अन्यथा ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षभवनपरिकल्पनमनर्थकमेव स्यात्, क्रियारहितमेव ज्ञानमात्मलाभानन्तरमेव झगित्यभीष्टफलं केवलमपि प्रसाधयेत्, क्रियावदिति ॥११३६॥

अपि च,

[3]नाणं परंपरमणतरा उ किरिया सयं पहाणयरं । जुत्तं कारणमहवा समयं तो दोन्नि जुत्ताइं ॥११३७॥

यदि ज्ञानं परम्परया कार्यस्योपकुरुते, क्रिया त्वानन्तर्येण, ततो यदेवानन्तरमुपकुरुते तदेव प्रधानं कारणं युक्तम् । अथ समकं युगपद् द्वे अपि ज्ञानक्रिये कार्योत्पत्तावुपकुरुतः, तर्हि द्वयोरपि प्राधान्यं युक्तम्, न त्वेकस्य ज्ञानस्येति ॥ ११३७ ॥

किंच, ज्ञानात् क्रिया भवन्त्यपि मोक्षस्य कारणमसाविष्यते, नवा ? । यदि नेष्यते, तर्हि तामनपेक्ष्यैव केवलादपि ज्ञानात् क्रियावद् मोक्षोऽपि भवेत्, अकारणस्याऽनपेक्षणीयत्वात् । अथ क्रियापि कार्यस्य कारणमिष्यते, तत्राह—

[4]कारणमत्तं मोत्तुं किरियमणंतं कहं मयं नाणं ? । सहचारित्ते व कहं कारणमेक्कं न पुणरेक्कं ? ॥११३८॥

नन्वेवं सत्यानन्तर्योपकारित्वादन्त्यकारणभूतां क्रियां मुक्त्वा कथं परम्परोपकारित्वादनन्त्यं ज्ञानं कारणं भवतोऽभिमतम् ? इति निवेद्यताम् ? । अथ ब्रूषे—नेहाऽन्त्यानन्त्यविभागः, किन्तु कार्यस्योत्पित्सोः सहैव युगपद् द्वे अप्युपकुरुतः, तर्हि हन्त ! द्वयोरपि

1 यच्च मनश्चिन्तितमन्त्यपूतविषभक्षणादिबहुभेदम् । फलमिह तत्प्रत्यक्षं क्रियारहितस्य ज्ञानस्य ॥ ११३५ ॥
2 येनैव ज्ञानात् क्रिया ततः फलं च ततो द्वे अपि । कारणमितरथा क्रियारहितमेव तत् प्रसाधयेत् ॥ ११३६ ॥
3 ज्ञानं पारम्पर्यमनन्तरा तु क्रिया तत् प्रधानतरम् । युक्तं कारणमथवा समकं ततो द्वे युक्ते ॥ ११३७ ॥
4 कारणमन्त्यां मोक्तुं क्रियामनन्त्यं कथं मतं ज्ञानम् ? । सहचारित्वे वा कथं कारणमेकं न पुनरेकम् ? ॥११३८ ॥

सहचारित्वे कथमेकं ज्ञानं मोक्षस्य कारणम्, न पुनरेकं क्रियारूपं कारणमिष्यते ? । न ह्याग्रहग्रहग्रस्ततां विहायापरो हेतुरिहोपलभ्यत इति भावः ॥ ११३८ ॥

यदुक्तम्– 'रागादिविणिग्गहो जो य त्ति'[2] । तत्राह—

[3]रागाइसमो संजमकिरिय च्चिय नाणकारणा होज्ज । तीसे फले विवाओ तं तत्तो नाणसहियाओ ॥११३९॥

रागादिशमो रागादिनिग्रहस्तावत् संयमक्रियैव भण्यते, नापरं किञ्चित्; सा च ज्ञानं कारणं यस्याः सा ज्ञानकारणा ज्ञानफला भवेदेव, नेहाऽस्माकं काचिद् विप्रतिपत्तिः। किन्तु यत्[4] तस्याः समनन्तरं मोक्षादिकं फलमुपजायते तत्र विवदामः, तथाहि– तत्किं ज्ञानादेव केवलादुपजायते, आहोस्वित् केवलक्रियातः, उत ज्ञान-क्रियोभयात् ? इति त्रयी गतिः । तत्र न तावदाद्यः पक्षः, ज्ञानादपान्तराले भवतापि क्रियोत्पत्तेरभ्युपगमात् । नापि द्वितीयः पक्षो युक्तः, ज्ञानशून्यक्रियातो मोक्षादिकार्याभ्युपगमे उन्मत्तादिक्रियातोऽपि मुक्तिप्रसङ्गात् । तस्मात् तृतीय एव पक्षो युज्यते, अत एवाह 'तं तत्तो नाणसहियाउ त्ति' तद् मोक्षादिकार्यं ततस्तस्याः क्रियायाः सकाशादुत्पद्यते । कथंभूतायाः ?, ज्ञानसहिताया इति ॥ ११३९ ॥

यदुक्तम्– 'जं च मणोचिन्तियमंतपूयेत्यादि'[5] । तत्राह—

[6]परिजवणाई किरिया मंतेसु वि साहणं न तम्मत्तं । तण्णाणओ य न फलं तं नाणं जेणमक्किरियं ॥११४०॥

विषघात-नभोगमनादिहेतुषु मन्त्रेष्वपि परिजपनादिक्रिया मन्त्रसहायिनी कार्यस्य साधनं कार्यसाधिकेत्यर्थः; न तु तन्मात्रं मन्त्रमात्रमेव तत्साधकम् । अथाभिधत्से– ननु प्रत्यक्षविरुद्धमिदम्, यतो दृष्टं क्वचिद् मन्त्रानुस्मरणज्ञानमात्रादप्यभीष्टफलम्; इत्याह– तज्ज्ञानाच्च केवलाद् मन्त्रानुस्मरणज्ञानाच्च न तत्फलम्, येन कारणेनाऽक्रियमेव तज्ज्ञानम्, अमूर्तत्वात्, यच्चाक्रियं न तत् कार्याणि कुरुते, यथाऽऽकाशम्, अक्रियं च ज्ञानम्, इति कथं कार्याणि कुर्यात् ?; यच्च करोति तत् सक्रियं दृष्टम्, यथा कुलालः, न चैवं ज्ञानम्, इति न तत्केवलं किमपि करोति । न चेदं प्रत्यक्षविरुद्धम् । न हि क्रियासाहाय्यरहितं ज्ञानं क्वचिदपि फलमुपाहरदुपलभ्यत इति॥११४०॥

अथ प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

1 क. ग.- 'इमस्त' । 2 गाथा 1134 । 3 रागादिशमः संयमक्रियैव ज्ञानकारणा भवेत् । तस्याः फले विवादस्तत् ततो ज्ञानसहितायाः ॥ 1139 ॥
4 घ. छ. 'यस्याः' । 5 गाथा 1135 । 6 परिजपनादिः क्रिया मन्त्रेष्वपि साधनं न तन्मात्रम् । तज्ज्ञानतश्च न फलं तज्ज्ञानं येनाऽक्रियम् ॥ 1140 ॥

तो तं कत्तो, भन्नइ तं समयनिबद्धदेवओवहियं। किरियाफलं चिय जओ न मंतनाणोवओगस्स ॥११४१॥

यदि केवलमन्त्रज्ञानकृतं नभोगमनादिकार्यं न भवति, ततस्तर्हि कुतस्तत्? इति वाच्यम्?। भण्यतेऽत्रोत्तरम्– तद् नभोगमनादिकार्यं समयनिबद्धदेवतोपहितं सत् क्रियाफलमेव यस्मात्, ततो न ज्ञानोपयोगमात्रस्यैव फलमिति। इदमुक्तं भवति– समयः सकेतस्ततो यत्र यत्र देवतानां समये सकेते उपनिबद्धा मन्त्रास्तत् तद् देवताकृतमेव तत्तत् फलम्, देवताश्च सक्रिया एव। अतः सक्रियदेवताभिरुपाहृतं सत् तत्क्रियाफलमेव यतः, अतो न केवलस्य ज्ञानमात्रोपयोगस्य फलमिति स्थितम्।

आह– ननु देवताह्वानं तावत् केवलादेव मन्त्रानुस्मरणज्ञानोपयोगाद् भवति, न वा, इति वक्तव्यम्?। यदि भवति, तर्हि शेषकार्याण्यपि केवलात् तत एव किं नेष्यन्ते?। अथ न भवति, तर्हि कथमसाविहागत्य नभोगमन-विषयीर्यापहारादिकार्याणि कुर्यात्?। अत्रोच्यते– देवताह्वानं भवति, परं न केवलादेव मन्त्रस्मरणज्ञानोपयोगमात्रात्; किन्तु पुनः पुनस्तज्जपन पूजनादिक्रियासहायात् तस्माद् देवताह्वानमपि सपद्यते, इत्यल विस्तरेणेति ॥ ११४१ ॥

आह– किं ज्ञानं सर्वथैव निष्क्रियम्?, किं वा कांचिदेव विशिष्टां [1]क्रियामधिकृत्य तन्निष्क्रियम्? इति। अत्रोच्यते– वस्तुपरिच्छेदमात्रं तत् करोति, तत्करणादेव च सहकारिकारणतया जीवस्य चारित्रक्रियां जनयति, यत्तु विशिष्टं मोक्षलक्षण कार्यं, तन्निर्वर्तकं ज्ञानमानन्तर्येण न भवति, इत्येतद् दिदर्शयिषुः, तथा वक्ष्यमाणं च सबन्धयितुमाह—

वत्थुपरिच्छेयफल हवेज्ज किरियाफल च तो नाण। न उ निव्वत्तयमिट्ठ सुद्ध चिय ज तओऽभिहिय ॥११४२॥

'किरियाफलं ति' क्रियैव फलं यस्य तत् क्रियाफलम्। शेषं सुगमम् ॥ इति षोडशगाथार्थः ॥ ११४२ ॥

किं पुनरभिहितम्?, इत्याह—

सुयनाणम्मि वि जीवो वट्टतो सो न पाउणइ मोक्ख। जो तव-सजममइए जोगे न चएइ वोढु जे ॥११४३॥

श्रुतज्ञानेऽपि, अपिशब्दाद् मत्यादिज्ञानेष्वपि जीवो वर्तमानः सन् न प्राप्नोति मोक्षम्, इत्यनेन प्रतिज्ञार्थः सूचितः। यः कथ-

---

१ मगस्तत् कुतो, भण्यते तत् समयनिबद्धदेवतोपहितम्। क्रियाफलमेव यतो न मन्त्रज्ञानोपयोगस्य ॥ ११४१ ॥ २ क ग 'क्रियां सम'।

३ वत्थुपरिच्छेदफल भवेत् क्रियाफलं च ततो ज्ञानम्। न तु निर्वर्तकमिष्टं शुद्धमेव यत् ततोऽभिहितम् ॥११४२॥

४ श्रुतज्ञानेऽपि जीवो वर्तमानः स न प्राप्नोति मोक्षम्। यस्तपः-सयममयान् योगान् न शक्नोति वोढुम् ॥ ११४३ ॥

भूतः १, इत्याह– यस्तपः-संयमात्मकान् योगान् न शक्नोति वोढुम्, इत्यनेन हेत्वर्थ इति । दृष्टान्तस्त्वभ्यूह्यः, वक्ष्यति वा ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ११४३ ॥

अथ सूचितप्रयोगम्, वक्ष्यमाणनिर्युक्तिगाथासंबन्धं च विवक्षुराह—

सक्किरियाविरहाओ न इच्छियसंपावयं ति नाणं ति । मग्गण्णू वा॰ऽचिट्ठो वायविहीणोऽहवा पोओ ॥११४४॥

केवलमेव ज्ञानं नेप्सितार्थसंप्रापकम्, सत्क्रियाशून्यत्वात्, यथा– स्वसमीहितदेशप्रापणक्षमसच्चेष्टाविरहितो मार्गज्ञः पुरुषः स्वाभिलषितदेशाऽप्रापकः । अथवा, सौत्र एव दृष्टान्तः, यथा– ईप्सितदिक्संप्रापकवातसत्क्रियारहितः पोत ईप्सितदिगसंप्रापकः, सत्क्रियाविरहितं च ज्ञानम्, तस्माद् नेष्टार्थसंपादकं तत् ॥ इति गाथार्थः ॥ ११४४ ॥

तथाहि—

जह छेयलद्धनिज्जामओ वि वाणियगइच्छियं भूमिं । वाएण विणा पोओ न चएइ महण्णवं तरिउं ॥११४५॥

तह नाणलद्धनिज्जामओ वि सिद्धिवसहिं न पाउणइ । निउणो वि जीवपोओ तव-संजममारुयविहीणो ॥११४६॥

संसारसागराओ उच्छुड्डो मा पुणो निबुड्डेज्जा । चरणगुणविप्पहीणो बुड्डइ सुबहुं पि जाणंतो ॥११४७॥

छेको दक्षो लब्धः प्राप्तो निर्यामको येन पोतेन स तथाविधः, अपिशब्दात् सुकर्णधाराद्यधिष्ठितोऽपि वणिज इष्टां वणिगिष्टां तां भूमिं महार्णवं तीर्त्वा वातेन विना पोतो न शक्नोति 'प्राप्तुम्' इति वाक्यशेषः । उपनयमाह– तथा श्रुतज्ञानलब्धनिर्यामकोऽपि, अपिशब्दात् सुनिपुणमतिकर्णधाराद्यधिष्ठितोऽपि संयम-तपो-नियममारुतसत्क्रियारहितो निपुणोऽपि जीवपोतो भवार्णवं तीर्त्वा सन्मनोरथवणिजोऽभिमेतां सिद्धिवसतिं न प्राप्नोति । तस्मात् तपः-संयमानुष्ठानेऽप्रमादवता भवितव्यमिति ।

तथा चोपदेशमाह– 'संसारेत्यादि' विनेयस्योपदिश्यते– भो देवानुप्रिय ! कथं कथमपि महता कष्टेनातिदुर्लभं श्रीसर्वज्ञधर्मा-

१ सत्क्रियाविरहाद् नेप्सितसंप्रापकमिति ज्ञानमिति । मार्गज्ञो वाऽचेष्टो वातविहीनोऽथवा पोतः ॥ ११४४ ॥ २ प. छ. 'वाऽचेट्ठो' ।
३ यथा छेकलब्धनिर्यामकोऽपि वणिगिष्टां भूमिम् । वातेन विना पोतो न शक्नोति महार्णवं तरीतुम् ॥ ११४५ ॥
तथा ज्ञानलब्धनिर्यामकोऽपि सिद्धिवसतिं न प्राप्नोति । निपुणोऽपि जीवपोतस्तपः-संयममारुतविहीनः ॥ ११४६ ॥
संसारसागरादुन्मग्नो मा पुनर्निमुडीः । चरणगुणविप्रहीणो मुडति सुबह्वपि जानन् ॥ ११४७ ॥ ४ क. ग. 'विहूणो' ।

न्वितं मानुषजन्म त्वया लब्धम् । तल्लाभाच्च संसारसागरादुन्मग्न इवोन्मग्नस्त्वं वर्तसे । अतश्चरणकरणाद्यनुष्ठानप्रमादेन मा तत्रैव निमाङ्क्षीरिति । न च वक्तव्यम्- विशिष्टश्रुतज्ञानयुक्तोऽहं तद्बलेनैव वस्तुपरिज्ञानमात्रादेव मुक्तिमासादयिष्यामीति; यतश्चरणगुणविप्रहीणः सुबह्वपि श्रुतज्ञानेन जानन् ब्रुडति निमज्जति पुनरपि संसारसमुद्रे । अतो ज्ञानमात्रसमुत्थमवष्टम्भमपहाय चरणकरणानुष्ठान एवोद्यमो विधेयः ॥ इति निर्युक्तिगाथात्रयार्थः ॥ ११४५ ॥ ११४६ ॥ ११४७ ॥

तृतीयगाथाभावार्थं भाष्यकारो दृष्टान्तेनाह—

संसारसागराओ कुम्मो इव कम्मचम्मविवरेण । उम्मज्जिउमिह जइणं नाणाइपगासमासज्ज ॥ ११४८ ॥

दुलहं पि जाणमाणो सयणसिणेहाइणा तय तत्तो । संजमकिरियारहिओ तत्थेव पुणो निबुड्डेज्जा ॥११४९॥

अयमत्र भावार्थः– यथा कश्चित् कूर्मः कच्छपस्तृणपत्रपटलप्रचुरातिनिबिडसेवालाच्छादितोदकान्धकारमहाह्रदान्तर्गतोऽनेकजलचरक्षोभादिव्यसनव्यथितमानसः सर्वतः परिभ्रमन् कथमपि सेवालरन्ध्रमासाद्य तेनैवोपरि निर्गत्य च शरत्पार्वणचन्द्रचन्द्रिकास्पर्शसुखमनुभूय भूयोऽपि स्वबन्धुभूताऽन्यजलचरस्नेहाकृष्टचित्तः, तेषामपि वराकाणामदृष्टकल्याणानामहमिदं सुरलोककल्पं किमपि दर्शयामि, इत्यवधार्य पुनस्तदेव ह्रदमध्यं प्रविष्टः। अथ समाहूतशेषजलचरवृन्दस्तद्रन्ध्रोपलब्ध्यर्थं पर्यटन्, अपश्यंश्च कष्टतरं व्यसनमनुभवति । एवमयमपि जीवकच्छपोऽनादिकर्मसंतानाच्छादितात् मिथ्याज्ञानतिमिरानुगतात् विविधशिरो नेत्रव्यथा-ज्वर-कुष्ठ भगन्दरादिशारीर-प्रियविप्रयोगा ऽनिष्टसंप्रयोगादिमानसदुःखजलचरसमूहानुगतात् संसारसागरात् कथञ्चिदेव मनुष्यभवप्राप्तियोग्यकर्मोदयलक्षणं रन्ध्रमासाद्य मानुषत्वमाप्योन्मग्नः सन् जिनवरेन्द्रचन्द्रवाक्चन्द्रिकासंगमसुखमनुभूय 'दुष्प्रापोऽयं जिनवचनबोधिलाभः' इत्येवं जानन्नपि स्वजनस्नेहविषयानुरक्तचित्ततया पुनरपि तत्रैव भवसागरे निमज्जेत् । अत उच्यते– 'मा त्वमित्यमस्मिन्नेव भवसागरे निमाङ्क्षीः, किन्तु सदनुष्ठानेष्वप्रमादपरो भव' इति ।

अक्षरार्थस्तु सुगम एव, नवरं मनुष्यभवप्राप्त्यावारककर्मैव चर्म सेवालः कर्मचर्म तस्य विवरोऽनुदयावस्था तेन। 'जइणमित्यादि' जैनं ज्ञानादिप्रकाशं ज्ञान-दर्शन-चारित्रस्वरूपावबोधात्मकं तत्स्वरूपश्रवणादिद्वारेण गुरुभ्यः समासाद्येति। 'तयं ति' ज्ञानादिप्रकाशं दुर्ले-

१ संसारसागरात् कूर्म इव कर्मचर्मविवरेण । उन्मज्ज्येह जैनं ज्ञानादिप्रकाशमासाद्य ॥ ११७८ ॥
दुर्लभमपि जानन् स्वजनस्नेहादिना तत् ततः । संयमक्रियारहितस्तत्रैव पुनर्निमज्जेत् ॥ ११४९ ॥

भमपि 'जानानः' इत्यत्र संबध्यते, स्वजनस्नेहादिना ततो वियोजितः संयमक्रियारहितः पुनरपि तत्रैव भवसागरे निमज्जेदेष संसारिजीवः ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ११४८ ॥ ११४९ ॥

अत्र प्रेरकः प्राह—

[1]आहण्णाणी कुम्मो पुणो निमज्जेज्ज न उण तन्नाणी । सक्किरियापरिहीणो बुड्डइ नाणी जहन्नाणी ॥११५०॥

नेच्छइयनयमएण अन्नाणी चेव सो मुणन्तो वि । नाणफलाभावाओ कुम्मो व निबुड्डए भवोहे ॥११५१॥

आह परः— ननु चाज्ञानी हिता-ऽहितविभागपरिज्ञानशून्यः पुनरपि तत्रैव जले निमज्जेत् कूर्मः, नेह किमपि चित्रम् । एतत्तु न विदुषां मतं यत्— जैनमार्गज्ञो हिता-ऽहितविभागवेत्ता ज्ञान्यपि भवसागरे पुनर्निमज्जति। अत्राचार्यः प्राह— ज्ञान्यपि पुनर्भवसागरे निमज्जति, सत्क्रियाविरहात्, अज्ञानिकूर्मवत् समुद्र इति। 'वा' इत्यथवा, निश्चयनयमतेन जानन्नप्यज्ञान्येवासौ सत्क्रियापरिहीणः, ज्ञानफलस्य विरतेरभावात् । अतोऽज्ञानिकूर्म इव पुनर्ब्रुडति निमज्जति भवौघे संसारसमुद्रसंबन्धिनि जन्म-जरो-ऽऽमय-मरणसलिलप्रवाहे ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ११५० ॥ ११५१ ॥

अत एवाह निर्युक्तिकारः—

[3]सुबहुं पि सुयमहीयं किं काही चरणविप्पहीणस्स । अंधस्स जह पलित्ता दीवसयसहस्सकोडी वि ? ॥११५२॥

सुवह्वपि श्रुतमधीतं चरणविप्रहीणस्य निश्चयतोऽज्ञानमेव । अतस्तस्य फलशून्यत्वादकिञ्चित्करमेव । यथाऽन्धस्य दीपशतसहस्रकोट्यपि प्रदीप्ता न किञ्चित् करोति। दीपानां शतसहस्राणि लक्षा इत्यर्थः, तेषां कोटी, अपिशब्दात् तद्व्यादिकोट्योऽपि ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ११५२ ॥

अथ भाष्यम्—

[4]संतं पि तमण्णाणं नाणफलाभावओ सुबहुयं पि । सक्किरियापरिहीणं अंधस्स पईवकोडि व्व ॥ ११५३ ॥

---

१ आहाज्ञानी कूर्मः पुनर्निमज्जेद् न पुनस्तज्ज्ञानी । सत्क्रियापरिहीणो ब्रुडति ज्ञानी यथाऽज्ञानी ॥ ११५० ॥
नैश्चयिकनयमतेनाऽज्ञान्येव स जानन्नपि । ज्ञानफलाभावात् कूर्म इव निब्रुडेद् भवौघे ॥ ११५१ ॥ २ क. ग. 'रामर'।
३ सुबह्वपि श्रुतमधीतं किं करिष्यति चरणविप्रहीणस्य । अन्धस्य यथा प्रदीप्ता दीपशतसहस्रकोटिरपि ? ॥ ११५२ ॥
४ सदपि तदज्ञानं ज्ञानफलाभावतः सुबहुकमपि । सत्क्रियापरिहीणमन्धस्य प्रदीपकोटिरिव ॥ ११५३ ॥

गतार्थैव ॥ ११५३ ॥

अत्र मेर्यमुत्थाप्य परिहरति—

[1]अंधोऽणवबोहो च्चिय बोहफलं पुण सुयं किमण्णाणं ?। बोहो वि तओ विफलो तस्स जमंधस्स [2]व वबोहो ॥११५४॥

आह– नन्वत्र दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमेव, यतोऽन्धोऽनवबोध एव। न खलु तस्य बहुभिरपि प्रदीपकोटिभि' प्रज्वलिताभि-र्घटाद्यवबोधो जन्यते, स्वयं चक्षुर्विकलत्वात् तस्य। श्रुतज्ञानं तु सज्जचक्षुषः प्रदीपवद् बोधफलमेव, ततः किमिदमज्ञानमभिधीयते ?– किमिति केवलाधीतश्रुतस्य तदकिञ्चित्करमुच्यते ? इति भावः। अत्रोत्तरम्– बोधोऽपि तक्रोऽसौ श्रुतजनितस्तस्य चरणहीनस्य विफलो यस्मात्, तस्मादनवबोध एवेति भावः, यथाऽन्धस्य 'अवबोहो त्ति' अवबोधः ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ११५४ ॥

व्यतिरेकमाह—

[3]अप्पं पि सुयमहीयं पगासयं होइ चरणजुत्तस्स। एक्को वि जह पईवो सचक्खुअस्सा पयासेइ ॥११५५॥

अल्पमपि श्रुतमधीतं चरणयुक्तस्य तद्धेतुत्वात् प्रकाशकं भवति– प्रकाशकं भण्यते, क्रियाहेतुत्वेन सफलत्वाज्ज्ञानत्वेन व्यप-दिश्यत इति तात्पर्यम्। यथैकोऽपि प्रदीपो हेयो-पादेयपरिहारो पादानादिक्रियाहेतुत्वाच्चक्षुष्मतः प्रकाशयति प्रकाशको भण्यते ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ११५५ ॥

भाष्यम्—

[4]किरियाफलसभवओ अप्पं पि सुयं पगासयं होइ। एको वि हु चक्खुमओ किरियाफलदो जह पईवो॥११५६॥

पूर्वार्धस्यान्ते ' चरणयुक्तस्य' इति शेषः। शेषमुक्तार्थमेव ॥ ११५६ ॥

वक्ष्यमाणवृत्तं सबन्धयन्नाह—

[5]न हि नाणं विफलं चिय किलेसफलयं पि चरणरहियस्स। निष्फलपरिवहणाओ चंदणभारो खरस्सेव ॥११५७॥

---

१ अन्धोऽनवबोध एव बोधफलं पुनः श्रुतं किमज्ञानम् ?। बोधोऽपि सको विफलस्तस्य यदन्धस्येवाऽवबोधः ॥ ११५४ ॥ २ घ छ 'दणो'।
३ अल्पमपि श्रुतमधीतं प्रकाशकं भवति चरणयुक्तस्य। एकोऽपि यथा प्रदीपः सचक्षुषः प्रकाशयति ॥ ११५५ ॥
४ क्रियाफलसंभवतोऽल्पमपि श्रुतं प्रकाशकं भवति। एकोऽपि खलु चक्षुष्मतः क्रियाफलदो यथा प्रदीपः ॥ ११५६ ॥
५ न हि ज्ञानं विफलमेव क्लेशफलकमपि चरणरहितस्य। निष्फलपरिवहणाच्चन्दनभारः खरस्येव ॥ ११५७ ॥

न हि ज्ञानं चरणरहितस्य विफलम्, इत्येतावतैव तिष्ठति, किन्तु पठन-गुणन-चिन्तनादिभिः क्लेशफलदमपि भवति, यथा निष्फलवहनाच्चन्दनकाष्ठभारः खरस्य विफलः, क्लेशदश्च ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ११५७ ॥

तथाचाह निर्युक्तिकारः—

[1]जहा खरो चंदणभारवाही भारस्स भागी न उ चंदणस्स ।
एवं खु नाणी चरणेण हीणो नाणस्स भागी न उ सुग्गईए ॥ ११५८ ॥

यथेह खरश्चन्दनकाष्ठभारमुद्वहंस्तज्जनितश्रमादिकष्टभाजनमेव भवति, न तु चन्दनस्य तद्रसोपकल्पितविलेपनादिभाग् भवतीत्यर्थः । एवं चरणेन हीनः श्रुतज्ञान्यपि तद्भारमुद्वहन् ज्ञानभागेव भवति– तत्पठन-परावर्तन-चिन्तनादिकृतकष्टभाजनमेव भवतीत्यर्थः, न तु सुदेवत्व-सुमानुषत्व-सिद्धिलक्षणायाः सुगतेरिति ॥ ११५८ ॥

अथ मा भूदित्थं विनेयस्यैकान्तेन ज्ञानेऽनादरः, क्रियायां चेतच्छून्यायामपि पक्षपातः, इत्यतो द्वयोरपि केवलयोरिष्टफलासाधकत्वमुपदर्शयन्नाह—

[2]हयं नाणं कियाहीणं हया अन्नाणओ किया । पासंतो पङ्गुलो दड्ढो धावमाणो य अंधओ ॥११५९॥

अत्राक्षरार्थः सुगम एव, भावार्थं तु भाष्यकारो वक्ष्यति ॥ इति निर्युक्तिवृत्त-श्लोकार्थः ॥ ११५९ ॥

अथ भाष्यकारोऽनन्तरोक्तश्लोकभावार्थमाह—

[3]हयमिह नाणं किरियाहीणं ति जओ हयं ति जं विफलं । लोयणविन्नाणं पिव पंगुरस महानगरदाहे ॥११६०॥
[4]कोहिइ नाणच्चायं किरियाए चेव मोक्खमिच्छंतो । मा सीसो, तो भन्नइ हया य अन्नाणओ किरिया ॥११६१॥

हतमिह ज्ञानम् । किंविशिष्टम् ?, इत्याह– क्रियाहीनमिति यत्र चारित्रक्रिया नास्तीत्यर्थः । ननु कथं क्रियाहीनं ज्ञानं हत-

1 यथा खरश्चन्दनभारवाही भारस्य भागी न तु चन्दनस्य । एवं खलु ज्ञानी चरणेन हीनो ज्ञानस्य भागी न तु सुगतेः ॥ ११५८ ॥
2 हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हताऽज्ञानतः क्रिया । पश्यन् पङ्गुर्दग्धो धावमानश्चान्धकः ॥ ११५९ ॥
3 हतमिह ज्ञानं क्रियाहीनमिति यतो हतमिति यद् विफलम् । लोचनविज्ञानमिव पङ्गोर्महानगरदाहे ॥ ११६० ॥
कार्षीज्ज्ञानत्यागं क्रिययैव मोक्षमिच्छन् । मा शिष्यस्ततो भण्यते हता चाज्ञानतः क्रिया ॥ ११६१ ॥ 4 क. ग. 'हि य ना' ।

...मुच्यते ?, इत्याह- यतो यस्माद् यद् विफलं तदिह हतं विवक्षितम्, फलं च ज्ञानस्य क्रियव, ततो विगतफलं ज्ञानं क्रियाहीनम्... ष्यते, नान्यत्। अत्र च प्रयोगः- हतं ज्ञानमेव केवलम्, सत्क्रियाहीनत्वात्, महानगरप्रदीपनकदाहे पलायनक्रियारहितपङ्गुलोचनज्ञानवदिति। एवमुक्ते सति क्रियात एव मोक्षमिच्छन् ज्ञानेऽनादृतस्तत्त्यागं मा कार्षीच्छिष्यः; इत्यतो भण्यते- हताऽज्ञानतः क्रिया। हता मोक्षलक्षणफलरहिताऽज्ञानपरिगृहीता निह्नवादेः क्रिया, सम्यग्दृष्टेरपि ज्ञानोपयोगशून्यस्य क्रिया हतैव, तथाविधफलविकलत्वात्, सर्वतः संकटप्रदीप्तनगरे दह्यमानगृहाद्यभिमुखपलायमानान्धगतिक्रियावदिति। तस्मादन्योन्यापेक्षे समुदिते एव ज्ञान क्रिये मोक्षस्य साधनमेष्टव्ये, न प्रत्येकमिति ॥ ११६० ॥ ११६१ ॥

एतदेवाह—

[1]अइसंकडपुरदाहम्मि अधपरिधावणाइकिरिय व्व। तेण नोन्नावेक्खा साहणमिह नाण-किरियाओ ॥११६२॥

गतार्थेव ॥ ११६२ ॥

अत्र परः प्राह—

[2]पत्तेयमभावाओ निव्वाण समुदियासु वि न जुत्त। नाण-किरियासु वोत्तु सिकतासमुदायतेल्लं व ॥११६३॥

प्राह- ननु भवत्प्रतिपादितन्यायेन प्रत्येकावस्थायां ज्ञान क्रिययोर्निर्वाणसाधकसामर्थ्याभावात् समुदिताभ्यामपि ज्ञान क्रियाभ्यां निर्वाणं वक्तुं न युक्तम्, सिकतासमुदाये तैलवत्। अत्र प्रयोगः- इह यद् यतः प्रत्येकावस्थायां नोत्पद्यते, तत् ततः समुदायेऽपि न भवति, यथा सिकताकणेषु प्रत्येकमभवत् तैलं तत्समुदायेऽपि न भवति, न जायते च प्रत्येकं ज्ञान क्रियाभ्यां मोक्षः, अतस्तत्समुदायादप्यसौ न युज्यत इति। तदेतदयुक्तम्, प्रत्यक्षविरुद्धत्वात्; तथाहि- मृत् तन्तु-चक्र चीवरादिभ्यः प्रत्येकमभवन्तोऽपि तत्समुदायाद् घटादिपदार्थसार्थाः प्रादुर्भवन्तो दृश्यन्ते, अतोऽदृष्टस्य मोक्षस्यापि ज्ञान क्रियासमुदायात् प्रादुर्भूतिरविरुद्धैवेति ॥११६३॥

किञ्च,

[4]वीसु न सव्वह च्चिय सिकतातेल्लं व साहणाभावो। देसोवगारिया जा सा समवायम्मि संपुण्णा ॥११६४॥

---

१ अतिसंकटपुरदाहेऽन्धपरिधावनादिक्रियेव। तेनाऽन्योन्यापेक्षे साधनमिह ज्ञान क्रिये ॥ ११६२ ॥

२ प्रत्येकमभावात् निर्वाणं समुदितयोरपि न युक्तम्। ज्ञान क्रिययोर्वक्तु सिकतासमुदायतैलमिव ॥११६३॥   ३ क ग 'नोपपद्य'।

४ विष्वग् न सर्वथैव सिकतातैलमिव साधनाभावः। देशोपकारिता या सा समवाये सम्पूर्णा ॥ ११६४ ॥

न च विष्वक् पृथक् सर्वथैव सिकताकणानां तैल इव साध्ये ज्ञान-क्रिययोर्मोक्षं प्रति साधनत्वाभावः, किन्तु या च यावती च तयोर्मोक्षं प्रति देशोपकारिता प्रत्येकावस्थायामप्यस्ति, सा च समुदाये संपूर्णा भवति, इत्येतावान् विशेषः, अतः संयोग एव ज्ञान-क्रिययोः कार्यसिद्धिः ॥ इति गाथापञ्चकार्थः ॥ ११६४ ॥

एतदेवाह—

[1]संजोगसिद्धीइ फलं वयंति न हु एगचक्केण रहो पयाइ ।

अंधो य पंगू य वणे समिच्चा ते संपउत्ता नगरं पविट्ठा ॥ ११६५ ॥

ज्ञान-क्रिययोः संयोगनिष्पत्तावेव मोक्षलक्षणं फलमाचक्षते तीर्थकराः । न हि लोकेऽप्येकचक्रेण रथः प्रवर्तते । एवमन्यदपि सर्वं सामग्रीजन्यमेव कार्यमवगन्तव्यम् । तथा चान्ध-पङ्ग्वूदाहरणमिह वक्तव्यम्; तद्यथा– कस्यापि नगरस्य सत्को लोकः कुतोऽपि राजभयादरण्यं गतः । तत्रापि तस्करधाटीभयाद् वाहनादिकमुज्झित्वा प्रपलायितः । अन्ध-पङ्गू पुनरनाथौ तत्रैव स्थितौ । तत्र च दवाग्नौ सर्वतः प्रदीप्ते तौ परस्परं संप्रयुक्तौ । पङ्गुरन्धेन स्वस्कन्धमारोपितः । स चान्धस्य सम-विषम-स्थाणु-कण्टकादिकं कथयति । अतस्तस्य सत्केन चाक्षुषज्ञानेन, अन्धसत्कया च गतिक्रियया सम्यग् मार्गप्रवृत्त्या क्षेमेण नगरं प्रविष्टाविति । एवं सर्वत्र संयोगात् फलसिद्धिर्भावनीया ॥ इति निर्युक्तिवृत्तार्थः ॥ ११६५ ॥

अत्र भाष्यम्—

[2]दुगसंजोगम्मि फलं सम्मकिरिओ-वलद्धिभावाओ । इट्ठपुरागमणं पिव संजोए अन्ध-पंगूणं ॥ ११६६ ॥

वइरेगो जं विफलं न तत्थ सम्मकिरिओ-वलद्धीओ । दीसंति गमणविफले जहेगचक्के भुवि रहम्मि ॥११६७॥

अनेन गाथाद्वयेन प्रस्तुतार्थसिद्धयेऽन्वय-व्यतिरेकप्रयोगौ निर्दिष्टौ; तथाहि– द्विकं ज्ञान-क्रियालक्षणं तत्संयोग एव फलं मोक्ष-

1 संयोगसिद्धौ फलं वदन्ति न खल्वेकचक्रेण रथः प्रयाति । अन्धश्च पङ्गुश्च वने समेत्य तौ संप्रयुक्तौ नगरं प्रविष्टौ ॥११६५॥
2 द्विकसंयोगे फलं सम्यक्क्रियो-पलब्धिभावात् । इष्टपुराऽऽगमनमिव संयोगेऽन्ध-पङ्ग्वोः ॥ ११६६ ॥
व्यतिरेको यद् विफलं न तत्र सम्यक्क्रियो-पलब्धी । दृश्येते गमनविफले यथैकचक्रे भुवि रथे ॥ ११६७ ॥ 3 क. ग. 'द्धफलं भ' ।

लक्षणं भवति। कुतः ?, अत्र संयोगे सम्यक्क्रियो-पलब्धिभावादिति। क्रिया चारित्ररूपा, उपलब्धिस्तु ज्ञानम्। इह यत्र यत्र सम्यक्-क्रिया-ज्ञाने तत्र तत्रेष्टफलसिद्धिः, यथाऽन्ध पङ्गुसम्यक्क्रिया ज्ञानसंयोगे, सम्यक्क्रिया ज्ञाने चात्र द्वयसंयोगे, तस्मादतो मोक्षफलसिद्धिः। इत्यन्वयप्रयोगः। अथ व्यतिरेकप्रयोग उच्यते– यद् विफलं न तत्र सम्यक्क्रिया ज्ञाने दृश्येते, यथा भुवि पृथिव्यां गतिक्रियारहिते विघटितैकचक्रे रथे, सम्यक्क्रिया-ज्ञाने चात्र द्वयसयोगे, तस्मादतो मोक्षफलप्राप्तिरिति ॥ ११६७ ॥

वक्ष्यमाणनिर्युक्तिगाथासंबन्धनार्थमाह—

संहकारित्ते तेसिं किं केणोवकुरुते सहावेणं। नाण-चरणाणमहवा सहावनिद्धारणमियाणिं ॥ ११६८ ॥

आह– ज्ञान क्रिययोः सहकारित्वे सति किं केन स्वभावेनोपकुरुते– किमविशेषेणोपकुरुतः, शिबिकावाहकपुरुषसंघातवत् ?; आहोस्विद् भिन्नस्वभावतया, गतिक्रियायां नयन-चरणादिवत् ?। अत्रोच्यते– भिन्नस्वभावतया, यत आह– 'नाणं पयासय-मित्यादि'। इत्येका वक्ष्यमाणगाथायाः प्रस्तावना। अथवा, संक्षिप्ताऽन्या प्रस्तावनोच्यते, यथा– तयोरेव ज्ञान-चरणयोरिदानीं स्वभाव-निर्धारणं क्रियते। इति संक्षेप विस्तरकृत एव भेदः, न तु पारमार्थिकः ॥ इति गाथात्रयार्थः ॥ ११६८ ॥

नौण पयासय सोहओ तवो संजमो य गुत्तिकरो। तिण्हं पि समाओगे मोक्खो जिणसासणे भणिओ ॥११६९॥

इह यथा किञ्चिदुद्घाटद्वारं बहुवातायनजालकच्छिद्रं वाताकृष्टादिप्रचुररेणु-कचवरपूरित शून्यगृहम्। तत्र च वस्तुकामः कोऽपि तत् शुद्धोपयिषुर्द्वारवातायनजालकानि सर्वाण्यपि बाह्यरेणु कचवरप्रवेशनिषेधार्थं स्थगयति। मध्ये च प्रदीप प्रज्वलयति। पुरुषं च कचवराद्याकर्षणाय व्यापारयति। तत्र च प्रदीपो रेण्वादिमलप्रकाशनव्यापारेणोपकुरुते, द्वारादिस्थगनं तु बाह्यरेण्वादिप्रवेशनिषेधेन, पुरुषस्तु रेण्वाद्याकर्षणात् तच्छोधनेन। एवमिहापि जीवापवरक उद्घाटाश्रवद्वारः सद्गुणशून्यो मिथ्यात्वादिहेत्वाकृष्टकर्मकचवरपूरितो मुक्तिसुखनिवासहेतोः शोधनीयो वर्तते। तत्र च प्रदीपस्थानीय ज्ञानं जीवादिवस्तूनां प्रकाशकम्, तपस्तु पुरुषस्थानीय कर्मकचवरशोध-कम्, संयमस्तु द्वारादिस्थगनकल्पो गुप्तिकरो नूतनकर्मकचवरप्रवेशनिषेधकः। एवं त्रयाणामपि ज्ञानादीनां समायोगे समवाये मोक्षो जीवस्य जिनशासने भणितः। एवं शुद्धस्वरूपे जीवमन्दिरे सिद्धिसुखानि सततं निवसन्ति ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ११६९ ॥

१ सहकारित्वे तयोः किं केनोपकुरुते स्वभावेन ?। ज्ञान-चरणयोरथवा स्वभावनिर्धारणमिदानीम् ॥ ११६८ ॥
२ ज्ञानं प्रकाशकं शोधकं तपः संयमश्च गुप्तिकरः। त्रयाणामपि समायोगे मोक्षो जिनशासने भणितः ॥ ११६९ ॥

आह– ननु जीवापवरकशोधने किमिति ज्ञानादीनां त्रितयमप्यपेक्ष्यते, यावताऽन्यतरेणैकेनापि तच्छुद्धिर्भविष्यति ?, इत्याशङ्क्यैकैकस्मात् कार्यसिद्धिनिराकरणेन त्रितयसमुदायादेव तत्सिद्धिं समर्थयन्नाह भाष्यकारः—

असहायमसोहिकरं नाणमिह पगासमेत्तभावाओ । सोहेइ घरकयारं जह सुपगासो वि न पईवो ॥११७०॥
न य सव्वविसोहिकरी किरिया वि जमपगासधम्मा सा । जह न तमोगेहमलं नरकिरिया सव्वहा हरइ॥११७१॥
दीवाइपयासं पुण सक्किरियाए विसोहियकयारं । संवरियकयारागमदारं सुद्धं घरं होइ ॥ ११७२ ॥
तह नाणदीवविमलं तवकिरियासुद्धकम्मयकयारं । संजमसंवरियमुहं जीवघरं होइ सुविसुद्धं ॥ ११७३ ॥

इह न ज्ञानमसहायमेकाक्येव शोधयितुमलम्, प्रकाशमात्रस्वभावत्वात्, यदक्रियं प्रकाशमात्रस्वभावं न तद् विशुद्धिकरं दृष्टम्, यथा न गृहरजो-मलविशुद्धिकृद् दीपः, यच्च विशुद्धिकरं न तत् प्रकाशमात्रस्वभावम्, यथेष्टा-ऽनिष्टप्राप्ति-परिहारपरिस्पन्दवान् नयनादिप्रकाशधर्मा देवदत्तः, प्रकाशमात्रस्वभावं च ज्ञानम्, तस्मादसहायत्वाद् न विशुद्धिकरं तदिति । क्रियाप्येकाकिनी न सर्वशुद्धिकरी, अप्रकाशधर्मकत्वात्, यद् यदप्रकाशधर्मकं न तत् सर्वविशुद्धिकरम्, यथा न समस्तगृहरजो-मलविशुद्धयेऽन्धक्रिया, चक्षुष्मतो वा क्रिया यथा तमोयुक्तं गृहं तमोगृहं तस्य न सर्वविशुद्धयेऽलम्, या च सर्वविशुद्धयेऽलं न साऽप्रकाशस्वभावा, यथा चक्षुष्मतो नरस्य वितमस्कगृहे समस्तरजो-मलापनयनक्रिया, अप्रकाशस्वभावा चैकाकिनी क्रिया, अतो न सर्वविशुद्धिकरीति ।

त्रितयादपि समुदितात् तर्हि शुद्धिर्न भविष्यतीति चेत् । नैवम्, इत्याह– दीपादिप्रकाशं पुनर्यथा गृहं सत्क्रियया विशोधितकचवरं संवृतकचवरागमहेतुभूतद्वारं सर्वथा शुद्धं भवति; तथा तेनैव प्रकारेण ज्ञानदीपविमलितं तपःक्रियया शोधितकर्मकचवरं संयमेन संवृतसमस्ताश्रवद्वारं जीवगृहं सुविशुद्धं सिद्धिसुखसंदोहनिवासयोग्यं भवतीत्यर्थ इति ॥ ११७० ॥ ११७१ ॥ ११७२ ॥ ११७३ ॥

आह– ननु पूर्वं ज्ञान-क्रियालक्षणाद् द्वयाद् मोक्षः, इदानीं तु ज्ञान-तपः-संयमरूपात् त्रितयादसावुच्यते, इति कथं न पूर्वा-

१ असहायमशुद्धिकरं ज्ञानमिह प्रकाशमात्रभावात् । शोधयति गृहकचवरं यथा सुप्रकाशोऽपि न प्रदीपः ॥ ११७० ॥
न च सर्वविशुद्धिकरी क्रियाऽपि यदप्रकाशधर्मा सा । यथा न तमोगेहमलं नरक्रिया सर्वथा हरति ॥ ११७१ ॥
दीपादिप्रकाशं पुनः सत्क्रियया विशोधितकचवरम् । संवृतकचवरागमद्वारं शुद्धं गृहं भवति ॥ ११७२ ॥
तथा ज्ञान-दीपविमलं तपःक्रियाशुद्धकर्मकचवरम् । संयमसंवृतमुखं जीवगृहं भवति सुविशुद्धम् ॥ ११७३ ॥

परविरोधः ?, इत्याशङ्कयाह—

संजम-तवोमईं ज संवरनिज्जरफला मया किरिया। तो तिगसंजोगो वि हु ताउ च्चिय नाण-किरियाओ ॥११७४॥

संयम-तपोमयी संवर-निर्जरफला च यद् यस्मात् तीर्थंकर गणधराणां मता सम्मता क्रिया, ततस्तस्माज्ज्ञान तपः संयमरूपस्त्रि-कसंयोगोऽप्यसौ ते एव पूर्वोक्ते ज्ञान क्रिये, नाधिकं किञ्चिदिति। इदमुक्तं भवति– एकैव चारित्रक्रिया संयम-तपोभेदाद् द्विधा भिद्यते, तपः-संयमरूपत्वाच्चारित्रस्य। अत एव संवरो निर्जरा च तस्याः फलम्, संयमस्याऽऽश्रवद्वारसंवरहेतुत्वात्, तपसस्तु कर्मनिर्जराकारणत्वात्। अतो यद्यपीह ज्ञानादित्रयाद् मोक्ष उच्यते, तथापि तपः संयमयोः क्रियायामेवैकस्यामन्तर्भावाज्ज्ञान क्रियालक्षणद्वयादेवाऽयम्, इति न कश्चिद् विरोधः।

अपरस्त्वाह– ननु "सम्यग्दर्शन ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः" इति प्रसिद्धम्, अत्र तु ज्ञान-चारित्राभ्यां स प्रतिपाद्यते, इति कथं न विरोधः ?। एतदप्ययुक्तम्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, यतो ज्ञानग्रहणेनैवेह सम्यक्त्वमाक्षिप्यते, सम्यक्त्वमन्तरेण ज्ञानस्याऽप्यभावात्, मिथ्यादृष्टिज्ञानस्याऽज्ञानत्वेनाऽसकृत्प्रतिपादनात्, तथा, ज्ञानविशेष एव सम्यक्त्वम्, इति प्रागत्राप्युक्तमेव, तद्यथा—

'नाणमवाय-धिईओ दंसणमिट्ठं जओग्गहे-हाओ। तह तत्तरुई सम्मं रोइज्जइ जेण तं नाणं ॥ १ ॥'

तस्माज्ज्ञानान्तर्गतमेव सम्यक्त्वम्, अतो ज्ञानग्रहणात् तद् गृहीतमेव, इत्यलं प्रसङ्गेन। तदेवं व्याख्याता 'नाणं पयासयं' इत्यादिगाथा ॥ ११७४ ॥

अथ 'भावे खओवसमिए' इत्याद्युत्तरगाथासंबन्धनार्थमाह—

न लहइ सिवं सुयम्मि वि वट्टंतो अच्चरणो त्ति जं तस्स। हेऊ खओवसमओ जह वट्टतोऽवहिण्णाणे ॥११७५॥

इह 'जं ति' 'सुयनाणम्मि वि जीवो वट्टंतो सो न पावइ मोक्खं' इत्यादिगाथायां यत् पूर्वं प्रतिज्ञातमित्यर्थः। किं प्रतिज्ञा-

१ संयम-तपोमयी यत् संवर निर्जराफला मता क्रिया। ततस्त्रिकसंयोगोऽपि खलु ते एव ज्ञान क्रिये ॥ ११७४ ॥
२ तत्त्वार्थाधिगमसूत्रे १, १। ३ गाथा ५३६। ३ गाथा ११६९। ४ गाथा ११८०।
५ न लभते शिवं श्रुतेऽपि वर्तमानोऽचरण इति यत् तस्य। हेतुः क्षयोपशमतो यथा वर्तमानोऽवधिज्ञाने ॥ ११७५ ॥ ६ गाथा ११४३।

तम् ?, इत्याह– 'न लभते शिवं मोक्षं श्रुतेऽपि वर्तमानोऽचरणो जीवः' इति । तस्य प्रतिज्ञातस्य हेतुरयं द्रष्टव्यः। कः ?, इत्याह– 'खओवसमउ त्ति' क्षायोपशमिकत्वात्– श्रुतज्ञानस्य क्षायोपशमिकभाववर्तित्वात्, मोक्षस्य च क्षायिकज्ञान एव भावादिति भावः । यथाऽवधिज्ञाने वर्तमान इति दृष्टान्तः ॥ ११७५ ॥

अत्र परः प्राह– ननु यद्येवम्, तर्हि चरणसहितादपि श्रुताद् मोक्षो न भवत्येव, अस्मादेव हेतोः, अमुष्मादेव च दृष्टान्तादिति । कः किमाह ?– क्षायोपशमिके चरणसहितेऽपि ज्ञाने न भवत्येव मोक्ष इति सिद्धसाध्यतैव, किन्तु क्षायिकज्ञान-चारित्राभ्यामेव मोक्ष इति। एतदेवाह—

[1]सक्किरियम्मि वि नाणे मोक्खो खइयम्मि न उ खओवसमे । सुत्तं च खओवसमे न तम्मि तो चरणजुत्ते वि॥११७६॥

गतार्थैव ॥ ११७६ ॥

आह– यद्येवं क्षायोपशमिकभाववृत्तित्वेनैव श्रुताद् मोक्षो निषिद्ध इत्यतश्चरणसहितात् ततः प्राग् यद् मोक्षाभिधानं तच्छून्यचित्तभाषितमेव । नैवम्, यतः साक्षादानन्तर्येणैव श्रुताद् मोक्षो निषिध्यते, पारम्पर्येण तु तस्मादप्यसौ भवत्येव, यस्मात् श्रुतज्ञान-चारित्राभ्यां क्षायिकज्ञान-चारित्रे लभ्येते, ताभ्यां च मोक्षः संप्राप्यते । ततश्चारित्रयुक्तं श्रुतं मोक्षहेतुरिति यदुक्तं प्राक्, तदप्यविरुद्धमेवेति । एतदेवाह—

[2]जं सुयं-चरणेहिंतो खाइयनाण-चरणाणि लब्भंति । तत्तो सिवं सुयं तो सचरणमिह मोक्खहेउ त्ति॥११७७॥

व्याख्यातार्थैव ॥ ११७७ ॥

ननुः कुतः पुनरिदमवसीयते यत्– क्षायोपशमिके भावे श्रुतं वर्तते ? । उच्यते– आगमे तथैवाऽभिधानात् । कः पुनरेवमागमः ?, इत्याह– 'भावे खओसमिए इत्यादि' इत्येवमेकया पातनयेयं गाथा संबध्यते । अथ पातनान्तरं चिकीर्षुराह—

[4]आह व निज्जिण्णे च्चिय कम्मे नाणं ति किंव चरणेणं ? । न सुयं खयओ केवलनाण-चरित्ताइं खइयाइं ॥११७८॥

1 सक्रियेऽपि ज्ञाने मोक्षः क्षायिके न तु क्षयोपशमे । सूत्रं च क्षयोपशमे न तस्मिन्ततश्चरणयुक्तेऽपि ॥ ११७६ ॥

2 यत् श्रुत-चरणाभ्यां क्षायिकज्ञान-चारित्रे लभ्येते । ततः शिवं श्रुतं ततः सचरणमिह मोक्षहेतुरिति ॥ ११७७ ॥ 3 गाथा ११८० ।

4 आह वा निर्जीर्णे एव कर्मणि ज्ञानमिति किंवा चरणेन ? । न श्रुतं क्षयतः केवलज्ञान-चारित्रे क्षायिके ॥ ॥ ११७८ ॥

[1]तेसुं य ठियस्स मोक्खो तो सुयमिह सचरणं तदट्ठाए । तं कह मीसं खइयं च केवलं जं सुएऽभिहियं ॥११७९॥

'आह य त्ति' अथवा, पर आह- ननु च स्वावारके कर्मणि तावत् सर्वथा निर्जीर्णे परिक्षीणे सर्वमपि ज्ञानमुत्पद्यते, न तूदयमास्ते । ततश्च यथा चारित्रमन्तरेणापि कथमपि तज्ज्ञानावरणं कर्म क्षीणम्, तथा मोक्षलाभावारकमपि कथमप्येवमेव क्षयमुपयास्यति, ततो ज्ञानादेव केवलाद् मोक्षो भविष्यति, किं चारित्रेण ? इति । अत्रोत्तरमाह- 'न सुयं खयउ त्ति' सर्वमपि ज्ञान स्वावरणे सर्वथा क्षीणे समुत्पद्यते, इत्येतदसिद्धम्, यस्मात् श्रुतज्ञानम्, उपलक्षणत्वाद् मत्य ऽवधि-मनःपर्यायज्ञानानि च न स्वावरणक्षयात्, किन्तु तत्क्षयोपशमादेवैतानि जायन्ते । क्षायिकं त्वेकमेव केवलज्ञानम्, तथा, क्षीणमोहसम्बन्धि चारित्रं च क्षायिकम्; तयोश्च स्थितस्याऽनन्तर्येण मोक्षो जायते । ततः सचरणं श्रुतमिह तदर्थाय क्षायिकज्ञान-चारित्रलाभाय भवति, इत्येवं परम्परया चारित्रसहितात् श्रुताद् मोक्षप्राप्तेः पूर्वोक्तं न विरुध्यते । परः माह- कथं पुनरिदं विज्ञायते- तत् श्रुतज्ञानं मिश्रं क्षायोपशमिकम्, केवलज्ञानं तु क्षायिकमिति ? । आचार्यः माह- यद् यस्मात् श्रुत आगमेऽभिहितमेतत् ॥ इति गाथादशकार्थः ॥ ११७९ ॥

किं तदभिहितम् ?, इत्याह—

[2]भावे खओवसमिए दुवालसंगं पि होइ सुयनाणं । केवलियनाणलभो नण्णत्थ खए कसायाणं ॥११८०॥

भवनं भावः, भवतीति वा भावः, तत्र भावे श्रुतज्ञानं भवति । कस्मिन् ?, इत्याह- क्षयो पशमाभ्यां निर्वृत्तः, क्षयोपशम एव वा क्षायोपशमिकस्तत्रैव भवति, न त्वौदयिकादिके । कियत् ?, इत्याह-द्वादशाङ्गानि यत्र तद् द्वादशाङ्गम्, अपिशब्दाद् बाह्यमपि सर्वम्, तथा, मत्य ऽवधि-मनःपर्यायज्ञानत्रयमपि,तथा,क्षायिकौ पशमिकभावद्वयवर्जक्षायोपशमिकचतुष्टयमपि । केवलस्य भावः कैवल्यं घातिकर्मवियोग इत्यर्थः, तस्मिन् कैवल्ये सति ज्ञानं कैवल्यज्ञानं केवलज्ञानमित्यर्थः, तल्लाभः पुनः कषायाणां क्रोधादीनां सर्वथा क्षये सत्येव भवति, नान्यत्र नान्येन प्रकारेण । इह च यद्यपि घातिकर्मसु चतुर्ष्वपि क्षीणेषु केवलज्ञानं भवति, न तु केवलेषु कषायेषु, तथापि प्राधान्यख्यापनार्थं तेषामेव ग्रहणम्, तत्क्षये शेषकर्मक्षयस्याऽवश्यभावित्वात् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ११८० ॥

1 तयोश्च स्थितस्य मोक्षस्ततः श्रुतमिह सचरणं तदर्थाय । तत् कथं मिश्रं क्षायिकं च केवलं यत् श्रुतेऽभिहितम् ॥ ११७९ ॥

2 भावे क्षायोपशमिके द्वादशाङ्गमपि भवति श्रुतज्ञानम् । केवलज्ञानलाभो नान्यत्र क्षये कषायाणाम् ॥ ११८० ॥

भाष्यम्—

सव्वं पि किमुय देसो केवलवज्जाणि वाविसद्देणं । चत्तारि खओवसमे सामइयाइं च पाएणं ॥११८१॥

सव्वकसायावगमे केवलमिह नाण-दंसण-चरित्तं । देसक्खए वि सम्मं धुवं सिवं सव्वखइएसुं ॥११८२॥

सर्वमपि श्रुतं क्षायोपशमिकभाववर्ति, किमुत तद्देशः, इत्यपिशब्दभावार्थः । अथवा, अपिशब्दात् केवलज्ञानवर्जानि चत्वारि ज्ञानानि, सामायिकानि च सम्यक्त्व-श्रुत-देश-सर्वविरमणरूपाणि चत्वारि, प्रायोग्रहणादक्षायिकौ-पशमिकानीति । इह 'नेण्णत्थ खए कसायाणं' इति केवलज्ञानविषयसामान्योक्तावतिप्रसङ्गाद् विशेषं दर्शयति– केवलज्ञानं, केवलदर्शनं, केवलं परिपूर्णं क्षायिकं चारित्रं चेति । एतानि त्रीणि सर्वेषामेव क्रोधादिकषायाणामपगमे क्षये भवन्ति । क्षायिकं सम्यक्त्वं पुनस्तेषामनन्तानुबन्धिचतुष्टयरूपदेशक्षयेऽपि भवति । ततः सर्वेष्वपि ज्ञान-दर्शन-सम्यक्त्व-चारित्रेषु क्षायिकेषु जातेषु सत्सु ध्रुवं निश्चितं शिवं मोक्षो भवति जीवस्येति ॥११८१॥११८२॥

अथोत्तरनिर्युक्तिगाथासंबन्धनार्थमाह—

कहमेयाणमलाभो लाभो व कमो तदावरणया वा । आवरणखउवसमो समो खओ वा कहं कस्स ? ॥११८३॥

कथं पुनरेतेषां सम्यक्त्वादीनामलाभः ?, कथं वा लाभः– कुतो हेतोरित्यर्थः ?, को वा लाभक्रमः ?, कस्य वा किमावरणम् ?, कस्य वा कथमावरणक्षयोपशमः ?, कथं वोपशमः ?, क्षयो वा ? इत्येका पातना ॥ ११८३ ॥

पातनान्तरमाह—

अहवा तवाइमइयं कहमारूढो तरुं जिणो कह वा । तत्तो पवक्खमाणा जाया जिणपवयणुप्पत्ती ? ॥ ११८४ ॥

अथवा, 'तव-नियम-नाणरुक्खं' इत्यादि प्रागुक्तम्, तत्रेदानीमेतत् पृच्छ्यते– तं तपोनियमादिमयं जिनः कथमारूढः– केन हेतुना, केन वा क्रमेण ? इत्यर्थः, कथं वा ततो जिनात् मवक्ष्यमाणा भणिष्यमाणा जिनमवचनोत्पत्तिर्जाता ? इति ॥ ११८४ ॥

१ सर्वमपि किमुत देशः केवलवर्जानि वाऽपिशब्देन । चत्वारि क्षयोपशमे सामायिकानि च प्रायेण ॥ ११८१ ॥ सर्वकषायापगमे केवलमिह ज्ञान-दर्शन-चारित्रम् । देशक्षयेऽपि सम्यग् ध्रुवं शिवं सर्वक्षायिकेषु ॥ ११८२ ॥ २ गाथा ११८० । ३ क.ग.'कं पुनरेषां सम्यक्त्वमन' । ४ कथमेतेषामलाभो लाभो वा क्रमस्तदावरणता वा ? । आवरणक्षयोपशमः शमः क्षयो वा कथं कस्य ? ॥ ११८३ ॥ ५ क.ग.'म्यग्ज्ञानादी' । ६ अथवा तपआदिमयं कथमारूढस्तरुं जिनः कथं वा । ततः प्रवक्ष्यमाणा जाता जिनप्रवचनोत्पत्तिः ? ॥ ११८४ ॥ ७ गाथा १०९४ ।

अत्र ग्रन्थगाम्भीर्यमालोक्य पौर्वापर्यमूढतां शिष्यस्याऽऽशङ्कमानः संक्षिप्य तात्पर्यमाह—

[1]निज्जुत्तिसमुत्थाणप्पसंगओ नाणतरुसमारोहो। वच्चइ य वक्खमाणा समयं जिणपवयणुप्पत्ती ॥ ११८५ ॥

कुतः पुरुषादियं सामायिकनिर्युक्तिः प्रसूता ?, इत्येवं सामायिकनिर्युक्तिसमुत्थानप्रसङ्गतो यस्तपो नियम ज्ञानवृक्षसमारोहः प्राक् प्रस्तुतः, या च वक्ष्यमाणा जिनप्रवचनोत्पत्तिः, एतद्द्वितयमप्येवं सति समकं युगपद् व्रजति– युगपत् समर्थयिष्यत इत्यर्थः ॥ इति गाथापञ्चकार्थः ॥ ११८५ ॥

सम्यक्त्वाद्यलाभकारणं तावदाह—

[3]अट्ठण्ह पयडीण उक्कोसठिईए पवट्टमाणो उ। जीवो न लहइ सामाइयं चउण्हं पि एगयरं ॥ ११८६ ॥

अष्टानां ज्ञानावरणीयादिकर्मप्रकृतीनामुत्कृष्टस्थितौ वर्तमानो जीवो न लभते सामायिकम् । किंविशिष्टम् ?, चतुर्णां सम्यक्त्व सामायिक श्रुतसामायिक-देशविरतिसामायिक सर्वविरतिसामायिकानामेकतरम् यतरदिति । अपिशब्दात् प्रत्यादि च न लभते । न केवलमेतानि न लभते, पूर्वप्रतिपन्नोऽप्यायुर्वर्जकर्मोत्कृष्टस्थितौ न भवति, यतोऽवाप्तसम्यक्त्वस्तत्परित्याग एव कार्मग्रन्थिकमतेनोत्कृष्टस्थितीः कर्मप्रकृतीर्बध्नाति; सैद्धान्तिकाभिप्रायतस्तु भिन्नग्रन्थेः पुनरप्युत्कृष्टस्थितिबन्ध एव न भवति; आयुषस्तूत्कृष्टस्थितौ वर्तमान० सम्यक्त्व श्रुतसामायिकद्वयस्यानुत्तरसुर उत्पादकाले पूर्वप्रतिपन्नो भवति, न तु प्रतिपद्यमानकः । तुशब्दादायुर्वर्जसप्तकर्मप्रकृतीनां जघन्यस्थितावपि वर्तमानः सूक्ष्मसंपरायादिः सम्यक्त्व-श्रुत-सर्वविरतिसामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्नत्वाद् न लभते न किञ्चित् प्रतिपद्यते । आयुषस्तु जघन्यस्थितौ वर्तमानो न पूर्वप्रतिपन्नः, नापि प्रतिपद्यमानकः, आयुर्जघन्यस्थितेः क्षुल्लकभवग्रहणरूपत्वात्, तद्भूतां च जीवानां सम्यक्त्वाद्युभयाभावात्, सास्वादनस्यापि तेष्वनुत्पादात् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥११८६॥

'अष्टानां कर्मप्रकृतीनामुत्कृष्टस्थितौ' इत्युक्तम्; तत्रोत्कृष्टे-तरभेदभिन्नां तत्स्थितिमेव भाष्यकृदाह—

[4]वीसं सयरोवमाणं कोडाकोडीउ नाम-गोयाणं । सयरी मोहस्स ठिई सेसाणं तीसमुक्कोसा ॥११८७॥

---

१ घ छ भय प्र'। २ निर्युक्तिसमुत्थानप्रसङ्गतो ज्ञानतरुसमारोहः । व्रजति च वक्ष्यमाणा समकं जिनप्रवचनोत्पत्तिः ॥ ११८५ ॥
३ अष्टानां प्रकृतीनामुत्कृष्टस्थितौ प्रवर्तमानस्तु । जीवो न लभते सामायिकं चतुर्णामप्येकतरम् ॥ ११८६ ॥
४ विंशतिः सागरोपमानां कोटाकोट्यो नाम गोत्रयोः । सप्ततिर्मोहस्य स्थितिः शेषाणां त्रिंशदुत्कृष्टा ॥ ११८७ ॥

आउस सागराइं तेत्तीसं, अवरओ मुहुत्तंतो । अट्ठ य नामा-गोए वेअणीए बारस मुहुत्ता ॥११८८॥

नाम-गोत्रयोर्विंशतिः सागरोपमकोटाकोट्य उत्कृष्टा स्थितिः, मोहनीयस्य तु सप्ततिः, शेषाणां तु ज्ञानावरण-दर्शनावरण-वेद-
नीया-ऽन्तरायाणां त्रिंशत्, आयुषस्तु त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाण्युत्कृष्टा स्थितिः । अवरतो जघन्यतः पुनर्मुहूर्तान्तः- ज्ञानावरण-दर्शना-
वरण-ऽऽयु-र्मोहनीया-ऽन्तरायलक्षणानां पञ्चानां कर्मप्रकृतीनामन्तर्मुहूर्तं जघन्या स्थितिरित्यर्थः; नाम-गोत्रयोरष्टौ मुहूर्ताः, वेदनीयस्य
तु द्वादश मुहूर्ता जघन्या स्थितिः ।

तत्र मोहनीयस्य जघन्यस्थितिबन्धकोऽनिवृत्तिबादरः, आयुषस्तु मिथ्यादृष्टयस्तिर्यग्-मनुष्याः, ज्ञानावरण-दर्शनावरण-वेदनीय-
नाम-गोत्रा-ऽन्तरायाणां तु सूक्ष्मसंपरायो जघन्यस्थितिबन्धकः । कषायप्रत्यया नेह जघन्या स्थितिर्निवक्षिता, योगप्रत्यया तूपशान्तमोहा-
दीनां वेदनीयस्य सामयिक्यप्येषा स्यादिति । आह- किमेताः कर्मप्रकृतयो युगपदेवोत्कृष्टस्थितयो भवन्ति, आहोस्विदेकस्या उत्कृष्ट-
स्थितौ जातायां पश्चादन्या उत्कृष्टस्थितयो भवन्ति, अन्यथा वा कथञ्चित् ? । अत्रोच्यते- वैचित्र्यमत्र ॥ ११८७ ॥ ११८८ ॥

किं पुनस्तत् ?, इत्याह—

मोहस्सुक्कोसाए ठिईए सेसाण छण्हमुक्कोसा । आउस्सुक्कोसा वा मज्झिमिया वा न उ जहण्णा ॥ ११८९ ॥

मोहविवज्जुक्कोसयठिईए मोहस्स सेसियाणं च । उक्कोस मज्झिमा वा कासइ व जहण्णिया होज्जा ॥११९०॥

मोहनीयस्योत्कृष्टायां स्थितौ बध्यमानायां शेषाणां ज्ञानावरण-दर्शनावरण-वेदनीय-नाम-गोत्रा-ऽन्तरायलक्षणानां षण्णां कर्म-
णामुत्कृष्टैव स्थितिर्भवति । उत्कृष्टसंक्लेशे हि मोहनीयस्योत्कृष्टा स्थितिर्बध्यते । तत्र वर्तमानो जन्तुर्ज्ञानावरणादीनामप्युत्कृष्टां स्थितिं
बध्नातीति सुप्रतीतमेव । आयुषस्तु यदोत्कृष्टस्थितिकेन मोहनीयेन सहोत्कृष्टं नारकायुरपि बद्ध्वा सप्तमपृथिव्यामुत्पद्यते, तदा नारका-
युराश्रित्योत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमलक्षणा स्थितिर्लभ्यते । यदा तु पञ्चपृथिव्यादिषूत्पद्यते, तदा तस्यैव मध्यमा स्थितिर्लभ्यते, न
तु जघन्या । एतावत्संक्लेशवतो नरक एवोत्पादात्, तत्र च क्षुल्लकभवग्रहणलक्षणाया आयुर्जघन्यस्थितेरसंभवात् । यदाऽप्युत्कृष्टसं-

1 आयुषः सागरास्त्रयस्त्रिंशत्, अपरतो मुहूर्तान्तः । अष्ट च नाम-गोत्रयोर्वेदनीये द्वादश मुहूर्ताः ॥ ११८८ ॥ 2 क. ग. 'या ठेयु' ।
3 मोहस्योत्कृष्टायां स्थितौ शेषाणां षण्णामुत्कृष्टा । आयुष उत्कृष्टा वा मध्यमा वा न तु जघन्या ॥ ११८९ ॥
मोहविवर्जोत्कृष्टस्थितौ मोहस्य शेषाणां च । उत्कृष्टा मध्यमा वा कस्यचिद् वा जघन्या भवेत् ॥ ११९० ॥ 4 क. ग. 'एतीमारी' ।

क्लेशो नारक-देवायुरुत्कृष्टस्थितिकं मोहनीयं बद्ध्वा तिर्यक्षूत्पद्यते, तदाप्यायुषो जघन्यस्थितिर्न संभवति, क्षुल्लकभवग्रहणलक्षणतज्जघन्यस्थितिषु जीवेषु नारक देवानामनुत्पादादिति ।

'मोहविवज्जुक्कोसयेत्यादि' यदा तु मोहनीय वर्जयित्वा शेषस्य ज्ञानावरणाद्यन्यतरस्य कर्मण उत्कृष्टा स्थितिर्बध्यते, तदा मोहनीयस्य, तथा, विवक्षितोत्कृष्टस्थितिकज्ञानावरणादिकर्मणः सकाशादन्यकर्मप्रकृतीनां चोत्कृष्टा वा, मध्यमा वा स्थितिर्लभ्यते, न तु जघन्याः तथाहि– यदा सर्वोत्कृष्टसंक्लेशे वर्तमान उत्कृष्टस्थितिकं ज्ञानावरणीयादिकं कर्म बध्नाति, तदा शेषाणां मोहादिकर्मणामुत्कृष्टा स्थितिर्भवतीत्यवगम्यत एव । यदा तु स्वभायोग्योत्कृष्टसंक्लेश उत्कृष्टस्थितीनि ज्ञानावरणादिकर्माणि बध्यन्ते, तदाऽसौ ज्ञानावरणादिकर्मोत्कृष्टस्थितिप्रायोग्यः संक्लेशो मोहनीयकर्मोत्कृष्टस्थितिनिबन्धनसंक्लेशापेक्षया मध्यम एव भवति; अतस्तत्र वर्तमानो मोहनीयं मध्यमस्थितिकं बध्नाति, इत्येतदपि सुबोधमेव । दर्शनावरण-वेदनीयादिकर्मोत्कृष्टस्थितिनिबन्धनसंक्लेशापेक्षया त्वसावुत्कृष्टो वा स्यात्, मध्यमो वा; तत्रोत्कृष्टे तस्मिन् दर्शनावरणीयादिकर्माणि तीव्ररसान्युत्कृष्टस्थितीनि बध्यन्ते, मध्यमे तु तस्मिन् मध्यमस्थितीनि तानि बध्यन्ते, इत्येतदपि घटमानकं लक्ष्यते । जघन्या तु तत्स्थितिर्न संभवति । मोहनीय-दर्शनावरणीयादिकर्मणां हि जघन्याऽन्तर्मुहूर्तादिका स्थितिरुक्ता, तां चाऽनिवृत्तिबादर सूक्ष्मसंपरायावेव बध्नीतः, तौ च ज्ञानावरणादिकर्मोत्कृष्टस्थितिं कदाचिदपि न निर्वर्तयतः, किन्तु मिथ्यादृष्टिरेव; इति न ज्ञानावरणाद्युत्कृष्टस्थितौ मोहनीय-दर्शनावरणादिजघन्यस्थितिसंभवः । किं सर्वथा न ?, इत्याह– 'कासइ य जहण्णिया होज त्ति' कस्याऽप्यायुर्लक्षणस्य कर्मणो जघन्या स्थितिः स्यात्, यथोत्कृष्टस्थितिकं ज्ञानावरणादि कर्म बध्नतस्तिरश्चो मनुष्यस्य वा जघन्यक्षुल्लकभवग्रहणाऽऽयुर्बन्धः । इत्येवं तावद् यथावगतं तथा व्याख्यातमिदं गाथाद्वयम्, परमार्थं त्विह केवलिनः, बहुश्रुता वा विदन्तीति ॥ ११८९ ॥ ११९० ॥

एव च सति किम् ?, इत्याह—

सम्म-सुय-देस-सव्वव्वयाण सामाइयाणमेक्कं पि । उक्कोसठिईं न लभइ भयाउए पुव्वलद्धाइं ॥११९१॥

सव्वजहण्णठिईउ वि न लभए जेण पुव्वपडिवन्नो । आउयजहण्णठिईओ न पवज्जतो न पडिवन्नो ॥११९२॥

सम्यक्त्व श्रुत-देशव्रत-सर्वव्रतलक्षणानां चतुर्णां सामायिकानामेकमप्युत्कृष्टकर्मस्थितिको जन्तुर्न लभते, पूर्वलब्धानि तदुत्कृष्टस्थि-

---

१ क. ग 'रणादि' । २ सम्यक् श्रुत-देश-सर्वव्रतानां सामायिकानामेकमपि । उत्कृष्टस्थितिर्न लभते भवाऽऽयुषि पूर्वलब्धानि ॥ ११९१ ॥
सर्वजघन्यस्थितिकोऽपि न लभते येन पूर्वप्रतिपन्नः । आयुर्जघन्यस्थितिको न प्रपद्यमानो न प्रतिपन्नः ॥ ११९२ ॥

तिक एकस्मिन्नायुषि भज विकल्पयैतानि– कस्यचित् किञ्चिद् भवति, कस्यचिद् नेति । तत्र चानुत्तरसुरस्य सम्यक्त्व-श्रुतसामायिके पूर्वप्रतिपन्ने भवतः, न शेषमित्युक्तमेवेति । ज्ञानावरणादिसर्वजघन्यस्थितिकोऽपि सूक्ष्मसंपरायादिर्न लभते– नैतानि प्रतिपद्यते, येन यस्मात् सम्यक्त्व-श्रुत-सर्वविरतिसामायिकानां पूर्वप्रतिपन्नोऽसौ वर्तते, तस्मात् पुनरपि न लभते, लब्धस्य पुनर्लाभासंभवादिति । आयुषस्तु क्षुल्लकभवग्रहणजघन्यस्थितिको न पूर्वप्रतिपन्नः, नापि प्रतिपद्यमानकः, इति प्राक् सर्वं भावितमेव ॥ इति गाथाषट्कार्थः ॥ ११९१ ॥ ११९२ ॥

अथ सम्यक्त्वादीनां लाभकारणमाह—

सत्तण्हं पयडीणं अब्भिंतरओ उ कोडकोडीए । काऊण सागराणं जइ लहइ चउण्हमन्नयरं ॥ ११९३ ॥

सप्तानामायुर्वर्जानां कर्मप्रकृतीनां स्थितिमङ्गीकृत्य याऽन्त्या सागरोपमाणां कोटाकोटी तस्या अभ्यन्तरत एव कृत्वा 'आत्मानम्' इति गम्यते, यदि लभते– चतुर्णामन्यतरत् सामायिकं लभते, तदेत्थं लभते नाऽन्यथेत्यर्थः ॥ इति गाथार्थः ॥ ११९३ ॥

भाष्यम्—

अंतिमकोडाकोडीए सव्वकम्माणमाउवज्जाणं । पलियासंखिज्जइमे भागे खीणे भवइ गंठी ॥ ११९४ ॥

यदा किल क्षप्यमाणानामायुर्वर्जसप्तकर्मणां स्थितेरन्त्या सागरोपमकोटाकोटी अवतिष्ठते, तदा तन्मध्यादपि पल्योपमासंख्येयभागे क्षपिते ग्रन्थिराविर्भवति ॥ ११९४ ॥

ग्रन्थिः किमुच्यते ?, इत्याह—

गंठि त्ति सुदुब्भेओ कक्खडघणरूढगूढगंठि व्व । जीवस्स कम्मजणिओ घणराग-द्दोसपरिणामो ॥११९५॥

ग्रन्थिरिति भण्यते । कः ?, इत्याह– घनोऽतिनिबिडो राग-द्वेषोदयपरिणामः । कस्य ? । जीवस्य । कथंभूतः ? । कर्मजनितः– कर्मविशेषप्रत्ययः । अयं च दुर्भेदो दुर्मोचो दुःक्षपणीयो भवति । क इव ? । वल्कादिदारुविशेषस्य संबन्धी कर्कशघनरूढगूढग्रन्थिरिव ।

---

१ सप्तानां प्रकृतीनामभ्यन्तरतस्तु कोटाकोट्याः । कृत्वा सागराणां यदि लभते चतुर्णामन्यतरत् ॥ ११९३ ॥ २ प. ग. 'कृत' ।
३ अन्तिमकोटाकोट्यां सर्वकर्मणामायुर्वर्जानाम् । पल्यासंख्येये भागे क्षीणे भवति ग्रन्थिः ॥ ११९४ ॥ ४ क. ग. 'समलात' ।
५ ग्रन्थिरिति सुदुर्भेदः कर्कशघनरूढगूढग्रन्थिरिव । जीवस्य कर्मजनितो घनराग-द्वेषपरिणामः ॥ ११९५ ॥

कर्कशोऽतिपरुषः। घनः सर्वतो निविडः। स चार्द्रोऽपि स्यादित्याह– रूढः शुष्कः। गूढः कथमप्युद्वेष्टयितुमशक्योऽतिमचयमापन्न॰। यथैवभूतो द्रव्यग्रन्थिर्दुर्भेदो भवति, एवं राग-द्वेषोदयपरिणामोऽप्यसौ दुर्भेदो भवति। अतो ग्रन्थिरिव ग्रन्थिर्व्यपदिश्यत इति ॥११९५॥

ततः किम्?, इत्याह—

[1]भिन्नम्मि तम्मि लाभो सम्मत्ताईण मोक्खहेऊण। सो य दुलभो परिस्सम-चित्तविघायाइविग्घेहिं ॥११९६॥

तस्मिन् ग्रन्थौ भिन्ने क्षपयित्वा समतिक्रान्ते मोक्षहेतुभूतानां सम्यक्त्वादीनां लाभो भवति। स च ग्रन्थिभेदो मनोविघात परिश्रमादिविघ्नैरतिदुर्लभोऽतिशयेन दुष्करः। तस्य हि जीवस्य ग्रन्थिभेद चिकीर्षोर्विद्यासाधकस्येव विभीषिकादिभ्यो मनोविघातो मनःक्षोभो भवति, प्रचुरदुर्जयकर्मशत्रुसंघातजयाच्च महासमरगतसुभटस्येव परिश्रमश्चातिशयेन संजायत इति ॥ ११९६ ॥

एतदेवाह—

[2]सो तत्थ परिस्सम्मइ घोरमहासमरनिग्गयाइ व्व। विज्जा य सिद्धिकाले जह बहुविग्घा तहा सो वि॥११९७॥

स जीवस्तत्र ग्रन्थिभेदे प्रवृत्तो घोरमहासमरशिरसि दुर्जयापाकृतानेकशत्रुगणः सुभट इव, आदिशब्दात् महासमुद्रादितारकवत्, परिश्राम्यति। यथा च सिद्धिकाले विद्या बहुविघ्ना संपद्यते– साधकस्योपसर्गैर्मनः क्षोभं जनयति, तथा सोऽपि ग्रन्थिभेद इति ॥११९७॥

अथ प्रेरकः प्राह—

[3]कम्मट्ठिई सुदीहा खविया जइ निग्गुणेण, सेस पि। स खवेउ निग्गुणो च्चिय किं पुणो दंसणाईहिं॥११९८॥

यदि ग्रन्थिभेदात् पूर्वं सम्यक्त्वादिगुणविकलेनैवाऽनेन जन्तुना सुदीर्घा द्राघीयसी कर्मस्थितिः क्षपिता, तर्हि शेषमपि कर्माऽसौ सम्यक्त्वादिगुणशून्य एव क्षपयतु, ततो मोक्षमप्येवमेवाऽऽसादयतु, किं पुनः सम्यग्दर्शनादिगुणैस्तद्धेतुभिर्विकल्पितैः? इति ॥११९८॥

अत्रोत्तरमाह—

---

१ भिन्ने तस्मिँल्लाभः सम्यक्त्वादीनां मोक्षहेतूनाम्। स च दुर्लभ परिश्रम चित्तविघातादिविघ्नैः ॥ ११९६ ॥

२ स तत्र परिश्राम्यति घोरमहासमरनिर्गतादिरिव। विद्या च सिद्धिकाले यथा बहुविघ्ना तथा सोऽपि ॥ ११९७ ॥

३ कर्मस्थितिः सुदीर्घा क्षपिता यदि निर्गुणेन, शेषमपि। स क्षपयतु निर्गुण एव किं पुनर्दर्शनादिभिः? ॥ ११९८ ॥ ४ क ग 'भि क'।

पाएण पुव्वसेवा परिमउई साहणम्मि गुरुतरिया । होइ महाविज्जाए किरिया पायं सविग्घा य ॥११९९॥
तह कम्मट्ठिइखवणे परिमउई मोक्खसाहणे गुरुई । इह दंसणाइकिरिया दुलहा पायं सविग्घा य ॥१२००॥

महाविद्यासाधनवदेतद् द्रष्टव्यम्– यथा महाविद्यायाः सिसाधयिषितायाः प्रायः पूर्वसेवा नातिगुर्वी, किन्तु परिमृद्वी भवति; तत्साधनकाले तु या क्रिया सा गुरुतराऽतिगरीयसी भवति, सविघ्ना च प्रायः संजायते; तथा ग्रन्थिभेदात् पूर्वं कर्मस्थितिक्षपणे या यथाप्रवृत्तकरणक्रिया सा नातिगुर्वी, किन्तु परिमृद्वी; या पुनर्ग्रन्थिभेदादारभ्य मोक्षसाधने सम्यग्दर्शनज्ञानसहितचारित्रक्रिया, सातीव गुर्वी, दुष्प्रापा, सविघ्ना च भवति । न चैतां सम्यग्दर्शन-ज्ञानान्वितचारित्रक्रियामन्तरेण कस्यापि कदाचिदपि मोक्षो भवति । इति कथमुच्यते– 'सम्यक्त्वादिगुणविकलोऽपि सर्वं कर्म क्षपयित्वा मोक्षमासादयतु जीवः' इति ? ॥ ११९९ ॥ १२०० ॥

प्रतिविधानान्तरमाह—

अहव जओ च्चिय सुबहुं खवियं तो निग्गुणो न सेसं पि । स खवेइ जओ लभए सम्मत्त-सुयाइगुणलाभं ॥१२०१॥

अथवा, यत एव गुणवैकल्यावस्थायां सुबहुनेन कर्म क्षपितम्, अत एव शेषमपि कर्म निर्गुणः सन् न क्षपयति । कुतः ?, इत्याह– यतः क्षपितबहुकर्मत्वादपचितबहुदोषो ग्रन्थिभेदादूर्ध्वं सम्यक्त्वादिगुणलाभं लभते, इति कथं तदा निर्गुणः स्यात् ? । अयमभिप्रायः– न हि केनाप्यभ्याहृत्यापेक्षिताः सम्यक्त्वादिगुणा भवन्ति, येन भवता प्रोच्यते– 'किं सम्यक्त्वादिगुणैर्मोक्षहेतुतया कल्पितैः?' इति । क्षपितबहुक्लिष्टकर्मणामनपेक्षिता अपि स्वयमेव प्रादुर्भवन्ति गुणाः, इति कथं निर्गुण एव शेषमपि क्षपयतु ? इति ॥ १२०१ ॥

ग्रन्थिभेदं च जीवो यथाप्रवृत्तादिकरणक्रमेण विदधाति; तत्र कानि, कियन्ति, कस्य चैतानि करणानि भवन्ति ?, इत्याह—

करणं अहापवत्तं अपुव्वमनियट्टियमेव भव्वाणं । इयरेसिं पढमं च्चिय भन्नइ करणं ति परिणामो ॥१२०२॥

इह भव्यानां त्रीणि करणानि भवन्ति, तद्यथा– यथाप्रवृत्तकरणम्, अपूर्वकरणम्, अनिवर्तिकरणं चेति । तत्र येनाऽनादिसं-

---

१ प्रायेण पूर्वसेवा परिमृद्वी साधने गुरुतरा । भवति महाविद्यायां क्रिया प्रायः सविघ्ना च ॥ ११९९ ॥
तथा कर्मस्थितिक्षपणे परिमृद्वी मोक्षसाधने गुर्वी । इह दर्शनादिक्रिया दुर्लभा प्रायः सविघ्ना च ॥ १२०० ॥ २ क. ग. 'ष्प्राप्या स' ।
३ अथवा यत एव सुबहु क्षपितं ततो निर्गुणो न शेषमपि । स क्षपयति यतो लभते सम्यक्त्व-श्रुतादिगुणलाभम् ॥ १२०१ ॥
४ करणं यथाप्रवृत्तमपूर्वमनिवर्तिकमेव भव्यानाम् । इतरेषां प्रथममेव भण्यते करणमिति परिणामः ॥ १२०२ ॥

सिद्धप्रकारेण प्रवृत्तं यथाप्रवृत्तं, क्रियते कर्मक्षपणमनेनेति करणं सर्वत्र जीवपरिणाम एवोच्यते, यथाप्रवृत्तं च तत्करणं च यथाप्रवृत्तक-रणम्, एवमुत्तरत्रापि करणशब्देन कर्मधारयः; अनादिकालात् कर्मक्षपणप्रवृत्तोऽध्यवसायविशेषो यथाप्रवृत्तकरणमित्यर्थः। अप्राप्तपूर्वम-पूर्वम्, स्थितिघात-रसघाताद्यपूर्वार्थनिर्वर्तकं वाऽपूर्वम्। निवर्तनशील निवर्ति, न निवर्ति– अनिवर्ति– आ सम्यग्दर्शनलाभाद् न निव-र्तत इत्यर्थः। एतानि त्रीण्यपि यथोत्तरं विशुद्ध-विशुद्धतर विशुद्धतमाध्यवसायरूपाणि भव्यानां करणानि भवन्ति। इतरेषां त्वभव्यानां प्रथममेव यथाप्रवृत्तकरणं भवति, नेतरे द्वे इति ॥ १२०२ ॥

एतेषां करणानां मध्ये कस्यामवस्थायां किं भवति?, इत्याह—

जा गंठी ता पढमं गंठिं समइच्छओ अपुव्वं तु। अनियट्टीकरणं पुण सम्मत्तपुरक्खडे जीवे ॥१२०३॥[1]

अनादिकालादारभ्य यावद् ग्रन्थिस्थानं तावत् प्रथमं यथाप्रवृत्तकरणं भवति, कर्मक्षपणनिबन्धनस्याऽध्यवसायमात्रस्य सर्वदैव भावात्, अष्टानां कर्मप्रकृतीनामुदयप्राप्तानां सर्वदैव क्षपणादिति। ग्रन्थिं तु समतिक्रामतो भिन्दानस्याऽपूर्वकरणं भवति, प्राक्तनाद् विशुद्धतराध्यवसायरूपेण तेनैव ग्रन्थेर्भेदादिति। अनिवर्तिकरणं पुनः सम्यक्त्वं पुरस्कृतमभिमुखं यस्याऽसौ सम्यक्त्वपुरस्कृतोऽभि-मुखसम्यक्त्व इत्यर्थः, तत्रैवंभूते जीवे भवति। तत एव विशुद्धतमाध्यवसायरूपादनन्तरं सम्यक्त्वलाभात् ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥१२०३॥

अथैतदेव करणत्रयमाश्रित्य सामायिकलाभदृष्टान्तानाह—

पल्लग-गिरिसरिउवल-पिवीलिया-पुरिस-पह-जरग्गहिया। कोद्दव-जल-वत्थाणि य सामाइयलाभदिट्ठंता ॥१२०४॥[2]

पल्लको धान्याधारभूत इहैव प्रतीतः, गिरिसरिदुपलः पर्वतनदीपाषाणः, पिपीलिकाः कीटिका[3], पुरुषाः प्रतीताः, पन्थानो मार्गाः, ज्वरगृहीताः समुत्पन्नज्वररोगाः, कोद्रवाः, जलानि, वस्त्राणि। एतेषां पल्लकादीनां संबन्धिनो नव सामायिकलाभदृष्टान्ता वक्तव्याः ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १२०४ ॥

अथ पल्लकदृष्टान्तमधिकृत्याह–

जो पल्लेऽतिमहल्ले धण्णं पक्खिवइ थोवथोवयरं। सोहेइ बहुबहुतरं झिज्जइ थोवेण कालेणं ॥ १२०५ ॥[4]

---

1 यावद् ग्रन्थिस्तावत् प्रथमं ग्रन्थिं समतिगच्छतोऽपूर्वं तु। अनिवर्तिकरणं पुनः पुरस्कृतसम्यक्त्वे जीवे ॥ १२०३ ॥

2 पल्लक-गिरिसरिदुपल-पिपीलिका-पुरुष पथ-ज्वरगृहीताः। कोद्रव-जल-वस्त्राणि च सामायिकलाभदृष्टान्ताः ॥ १२०४ ॥ 3 क ग 'संपत्र'।

4 यः पल्येऽतिमहति धान्यं प्रक्षिपति स्तोकस्तोकतरम्। शोधयति बहुबहुतरं क्षीयते स्तोकेन कालेन ॥ १२०५ ॥

तह कम्मधन्नपल्ले जीवोऽणाभोगओ बहुतरागं। सोहंतो थोवतरं गिण्हंतो पावए गंठिं ॥ १२०६ ॥

यथा कश्चित् कुटुम्बिकोऽतिमहति धान्यभृतपल्ये कदाचित् कथमपि स्तोकस्तोकतरमन्यद् धान्यं प्रक्षिपति, बहुतरं तु शोधयति– गृहव्ययाद्यर्थं ततस्ततू समाकर्षति। एवं च सति क्रमशो गच्छता कालेन तस्य धान्यं क्षीयते। प्रस्तुते योजयति– 'तहेत्यादि' तथा तेनैव प्रकारेण कर्मैव धान्यभृतपल्यः कर्मधान्यपल्यः, तत्र कर्मधान्यपल्ये, चिरसंचितप्रचुरकर्मणीत्यर्थः, कुटुम्बिकस्थानीयो जीवः कदाचित् कथमप्येवमेवाऽनाभोगतो बहुतरं चिरबद्धं कर्म शोधयन् क्षपयन्, स्तोकतरं तु नूतनं गृह्णानो बध्नन् ग्रन्थिं यावत् प्राप्नोति– देशोनकोटीकोटिशेषाण्यायुर्वर्जसप्तकर्माणि धृत्वा शेषं तत् कर्म क्षपयतीत्यर्थः। एष यथाप्रवृत्तकरणस्य व्यापार इति ॥ १२०६ ॥

अत्र कश्चिदाह– नन्वागमविरुद्धमिदम्, यतो ग्रन्थिभेदादर्वागसंयतोऽविरतोऽनादिमिथ्यादृष्टिरयम्। अस्य चैवंभूतस्य जन्तोर्बहुतरस्य कर्मणः क्षेपणम्, स्तोकस्य च बन्धोऽन्यत्रागमे निषिद्ध एव, यदाह–

"पल्ले महइमहल्ले कुंभं पक्खिवइ सोहए नालिं। असंजए अविरए बहु बंधए निज्जरे थोवं ॥ १ ॥
पल्ले महइमहल्ले कुंभं सोहए पक्खिवे नालिं। जे संजए पमत्ते बहु निज्जरे बंधए थोवं ॥ २ ॥
पल्ले महइमहल्ले कुंभं सोहेइ पक्खिवे न किंचि। जे संजए अपमत्ते बहु निज्जरे बंधए न किंचि ॥ ३ ॥"

तदेवमिह गाथात्रय आद्यगाथायामसंयता-ऽविरत-मिथ्यादृष्टेः प्रतिसमये बन्धस्य बहुत्वम्, निर्जरायास्त्वल्पत्वमुक्तम्; भवद्भिस्त्वेतद्विपरीतमिह प्रतिपाद्यते, इति कथं न विरोधः ?।

अत्रोच्यते– प्रायोवृत्तिरेषा यत्– असंयतस्य बहुतरकर्मण उपचयः, अल्पतरस्य चापाय इति। यदि पुनरित्थमेव सर्वदैव स्यात्, तदोपचितबहुकर्मणां जीवानां कदापि कस्यापि सम्यक्त्वादिलाभो न स्यात्, न चैतदस्ति, सम्यग्दृष्ट्यादीनां प्रत्यक्षत एवोपलम्भात्। किञ्च, यदि सर्वदैव बहुतरस्य कर्मण उपचयः, तदा कालक्रमेण सर्वस्यापि पुद्गलराशेः कर्मतयैव ग्रहणप्रसङ्गः स्यात्, न चैतदप्यस्ति, स्तम्भ कुम्भा-ऽभ्र-भू-भवन-तनु-तरु-गिरि-सरित्-समुद्रादिभावेनापि परिणतानां तेषां सदैव दर्शनात्। तस्मादिह त्रयो

१ तथा कर्मधान्यपल्ये जीवोऽनाभोगतो बहुतरम्। शोधयन् स्तोकतरं गृह्णानः प्राप्नोति ग्रन्थिम् ॥ १२०६ ॥
२ पल्ये महातिमहति कुम्भं प्रक्षिपति शोधयति नालीम्। असंयतोऽविरतो बहु बध्नाति निर्जरयति स्तोकम् ॥ १ ॥
पल्ये महातिमहति कुम्भं शोधयति प्रक्षिपति नालीम्। यः संयतः प्रमत्तो बहु निर्जरयति बध्नाति स्तोकम् ॥ २ ॥
पल्ये महातिमहति कुम्भं शोधयति प्रक्षिपति न किञ्चित्। यः संयतोऽप्रमत्तो बहु निर्जरयति बध्नाति न किञ्चित् ॥ ३ ॥

भङ्गा द्रष्टव्या', तद्यथा– कस्यचिद् बन्धहेतूनां प्रकर्षात्, पूर्वोपचितकर्मक्षपणहेतूनामपकर्षाच्चोपचयप्रकर्षः, कस्यचित्तु बन्धहेतूनां क्षपणहेतूनां च साम्यादुपचया-ऽपचयसाम्यम्, कस्यचित् पुनर्बन्धहेतूनामपकर्षात् क्षपणहेतूनां च प्रकर्षादपचयप्रकर्षः। तदिह तृतीयभङ्गे यदाऽसौ मिथ्यादृष्टिरपि वर्तते तदा ग्रन्थिदेशं प्राप्नोति। इत्युक्तः पल्यदृष्टान्तः ॥ १२०५ ॥ १२०६ ॥

कथं पुनरनाभोगत एवैतावतः कर्मणोऽपचयः ?, इत्याशङ्क्य द्वितीयं गिरिसरिदुपलदृष्टान्तमाह—

[1]गिरिनइ-वत्तणिपत्थरघडणोवम्मेण पढमकरणेण। जा गंठी कम्मट्ठितिक्खवणमणाभोगओ तस्स॥१२०७॥

गिरिनदीपाषाणानां, तथा, वर्तनी मार्गस्तत्पतितपाषाणानां च लघूपलशकलानां या घटना परस्परादिघर्षणा तदौपम्येन ग्रन्थिं यावत् कर्मस्थितिक्षपणमनाभोगत एव तस्य जीवस्य प्रथमेन यथाप्रवृत्तकरणेन भवति। अयमभिप्रायः– यथा गिरिनदीपाषाणाः मार्गपतितपाषाणाश्चानाभोगतोऽपि– 'वयमीदृशा भवामः' इत्यध्यवसायमन्तरेणापि, परस्परतो लोकचरणादिना वा घृष्यमाणा घञ्चनघोलनान्यायेन केनापि वृत्त त्र्यस्र चतुरस्र ह्रस्व दीर्घाद्यनेकाकारा भवन्ति; एवमिहापि कथमप्येवमेवाऽनाभोगतो यथाप्रवृत्तकरणेन जीवाः कर्म क्षपयित्वा ग्रन्थिदेशमाप्नुवन्ति ॥ १२०७ ॥

पिपीलिकोदाहरणमधिकृत्याह—

[2]खितिसाभावियगमणं थाणूसरणं तओ समुप्पयणं। ठाणं थाणुसिरे वा ओरुहणं वा मुइंगाणं ॥१२०८॥

खिइगमणं पिव पढमं थाणूसरणं व करणमपुव्वं। उप्पयणं पिव तत्तो जीवाणं करणमनियट्टिं ॥१२०९॥

थाणु व्व गंठिदेसे गंठियसत्तस्स तत्थवत्थाणं। ओयरणं पिव तत्तो पुणो वि कम्मट्ठिइविवुड्ढी ॥१२१०॥

'मुइंगाण त्ति' कीटिकानामत्र पञ्चाऽर्थाः किल विवक्षिताः; तद्यथा– क्षितौ तावत् स्वाभाविकमविशिष्टमितश्चेतश्च गमनं पर्यटनम्,

1 गिरिनदी-वर्तनीपाषाणघटनौपम्येन प्रथमकरणेन। यावद् ग्रन्थिं कर्मस्थितिक्षपणमनाभोगतस्तस्य ॥ १२०७ ॥

2 क्षितिस्वाभाविकगमनं स्थाणूत्सरणं ततः समुत्पतनम्। स्थानं स्थाणुशिरसि वाऽवरोहणं वा कीटिकानाम् ॥ १२०८ ॥

क्षितिगमनमिव प्रथमं स्थाणूत्सरणमिव करणमपूर्वम्। उत्पतनमिव ततो जीवानां करणमनिवर्ति ॥ १२०९ ॥

स्थाणुरिव ग्रन्थिदेशो ग्रन्थिकसत्त्वस्य तत्रावस्थानम्। अवसर्पणमिव ततः पुनरपि कर्मस्थितिविवृद्धिः ॥ १२१० ॥

तथा, क्वापि स्थाणौ कीलके उत्सरणमारोहणम्, संजातपक्षाणां च तासां ततः स्थाणोः समुत्पतनम्; कासांचित् तु 'ठाणं थाणुसिरे व त्ति' स्थाणुबुध्नेऽवस्थानं वेत्यर्थः; कासांचित् तु स्थाणुशिरसः स्थाणुबुध्नादवरोहणं वा व्यावर्तनमिति । तत्र कीटिकानां क्षितिगमनसदृशं स्वाभाविकं सदा प्रवृत्तं प्रथमं यथाप्रवृत्तकरणम् । स्थाण्वारोहणसदृशं त्वप्राप्तपूर्वत्वादपूर्वकरणम् । ततः कीलकादुत्पतनमिव जीवानामनिवर्तिकरणम्, अनिवर्तिकरणबलेन मिथ्यात्वादुत्प्लुत्य सम्यग्दृष्टिगुणस्थानकगमनात् । तथा, स्थाणाविव स्थाणुवत् स्थाणुबुध्न इत्यर्थः, यथा स्थाणुबुध्ने कीटिकानामवस्थानं तथा ग्रन्थिना सह वर्तत इति ग्रन्थिकः स चासौ सत्त्वश्च ग्रन्थिकसत्त्वः– अभिन्नग्रन्थिजीवः, तस्य तत्र ग्रन्थिदेशे ग्रन्थिसंनिधानेऽवस्थानम् । यथा च कीटिकानां ततः स्थाणुबुध्नादवसर्पणं व्यावर्तनं तथा जीवस्य पुनरपि कर्मस्थितिविवर्धनमिति ॥ १२०८ ॥ १२०९ ॥ १२१० ॥

पुरुषदृष्टान्तमाश्रित्याह—

जह वा तिन्नि मणूसा जंतडविपहं सहावगमणेणं । वेलाइक्कमभीया तुरंति पत्ता य दो चोरा ॥१२११॥
दट्ठुं मग्गतडत्थे ते एगो मग्गओ पडिनियत्तो । बितिओ गहिओ तइओ समइक्कंतुं पुरं पत्तो ॥१२१२॥
अडवी भवो मणूसा जीवा कम्मट्ठिई पहो दीहो । गंठी य भयट्ठाणं राग-दोसा य दो चोरा ॥१२१३॥
भग्गो ठिइपरिवुड्ढी गहिओ पुण गंठिओ गओ तइओ । सम्मत्तपुरं एवं जोएज्जा तिण्णि करणाणि ॥१२१४॥

यथा वात्र केचित् त्रयः पुंमासोऽटवीमध्येन किञ्चित् पुरं गन्तुं प्रपन्नाः स्वभावगत्या सुदीर्घं पन्थानं यान्ति । ततो वेलातिक्रमभीता यावत् त्वरन्ते तावद् भयस्थाने कस्मिंश्चिद् द्वौ तस्करौ प्राप्तौ । तौ चोत्खातनिशितकरालकरवालव्यग्राग्रहस्तौ मार्गस्योभयतटस्थावतीव भीषणौ दृष्ट्वा, एकः पुरुषो विजृम्भितमनःक्षोभो मार्गतः प्रतीपं पश्चान्मुखो व्यावृत्तः; द्वितीयस्तु ताभ्यां गृहीतः; तृतीयस्तु

1 यथा वा त्रयो मनुष्या यान्त्यटवीपथं स्वभावगमनेन । वेलातिक्रमभीतास्त्वरन्ते प्राप्तौ च द्वौ चौरौ ॥ १२११ ॥
दृष्ट्वा मार्गतटस्थौ तावेको मार्गतः प्रतिनिवृत्तः । द्वितीयो गृहीतस्तृतीयः समतिक्रम्य पुरं प्राप्तः ॥ १२१२ ॥
अटवी भवो मनुष्या जीवाः कर्मस्थितिः पथो दीर्घः । ग्रन्थिश्च भयस्थानं राग-द्वेषौ च द्वौ चौरौ ॥ १२१३ ॥
भग्नः स्थितिपरिवर्धी गृहीतः पुनर्ग्रन्थिको गतस्तृतीयः । सम्यक्त्वपुरमेवं योजयेत् त्रीणि करणानि ॥ १२१४ ॥
2 क. ग. 'द्विति य' । 3 क. ग. 'करवालकरालव्य' ।

तौ तिरस्कृत्य समतिक्रम्य चेष्टपुरं प्राप्तः। एवं प्रस्तुतेऽपि सर्वमिदं योज्यते तथाहि– अटवी तावद् भवो द्रष्टव्यः। मनुष्यत्रयरूपास्तु व्यावृत्ताभिन्नग्रन्थिक ग्रन्थिदेशस्थित-भिन्नग्रन्थिकभेदात् त्रिविधा जीवाः। दीर्घः पन्था द्राघीयसी कर्मस्थितिः, तदतिक्रमण दीर्घकर्मस्थितिक्षपणम्। भयस्थानं ग्रन्थिदेशः। चौरौ तु राग-द्वेषौ। भग्नः प्रतीपगामी ग्रन्थिदेशमेत्य पुनरप्यशुभपरिणामः कर्मस्थितिवर्धकः। तस्करद्वयगृहीतस्तूदितप्रबलराग द्वेषो ग्रन्थिकसत्त्वः। इष्टपुरप्राप्तस्तु सम्यग्दर्शनादिषु प्राप्तः। अथ करणत्रयं योज्यते– पुरुषत्रयस्य स्वाभाविकगमन ग्रन्थिदेशप्रापकं यथाप्रवृत्तिकरणम्, शीघ्रगमनेन तस्करातिक्रमणमपूर्वकरणम्, इष्टसम्यक्त्वादिपुरप्रापकमनिवर्तिकरणमिति ॥ १२११ ॥ १२१२ ॥ १२१३ ॥ १२१४ ॥

आह– ननु ग्रन्थिभेदं कृत्वा सम्यक्त्वादिरूपं निर्वाणपथं जीवाः किं परोपदेशाल्लभन्ते, स्वयमेव वा, न लभन्ते वोभयथापि ?, इत्याशङ्क्य पथदृष्टान्तमाह—

[1]उवएसओ सयं वा लभइ पहं कोइ न लभए कोइ। गंठिट्ठाण पत्तो सम्मत्तपहं तहा भव्वो ॥ १२१५ ॥

यथेह कश्चित् पथि परिभ्रष्टोऽटव्यामितश्चेतश्च परिभ्रमन् कथमपि स्वयमेव लभते पन्थानम्, कश्चित् तु परोपदेशात् तं प्राप्नोति, कोऽपि पुनर्न लभते। एवं सर्वथा प्रनष्टसत्पथो जीवः संसाराटव्यां पर्यटन् कोऽपि भव्यो ग्रन्थिस्थानं प्राप्तः स्वयमेव सम्यक्त्वादिसत्पथं लभते, कोऽपि परोपदेशात्, कश्चित्तु दूरभव्यः, अभव्यो वा न लभते– ग्रन्थिदेशप्राप्तोऽपि ह्यसौ व्यावर्तत इति भावः ॥ १२१५ ॥

अथ ज्वरगृहीतदृष्टान्तमाह—

[2]भेसज्जेण सयं वा नस्सइ जरओ न नस्सए कोइ। भव्वस्स गंठिदेसे मिच्छत्तमहाजरो चेव ॥ १२१६ ॥

यथा ज्वरगृहीतस्य कस्यापि कथमपि ज्वरः स्वयमेवापैति, कस्यचित्तु भेषजोपयोगात्, अपरस्य तु नापगच्छति। एवं मिथ्यात्वमहाज्वरोऽपि कस्यापि ग्रन्थिभेदादिक्रमेण स्वयमेवापगच्छति, कस्यचित्तु गुरुवचनभेषजोपयोगात्, अन्यस्य तु नापैति। तदेवमेतास्तिस्रोऽपि गतयो भव्यस्य भवन्ति, अभव्यस्य त्वेकैव तृतीया गतिरिति ॥ १२१६ ॥

1 उपदेशतः स्वयं वा लभते पथं कश्चिद् न लभते कश्चित्। ग्रन्थिस्थानं प्राप्तः सम्यक्त्वपथं तथा भव्यः ॥ १२१५ ॥
2 भेषज्येन स्वयं वा नश्यति ज्वरको न नश्यति कश्चित्। भव्यस्य ग्रन्थिदेशे मिथ्यात्वमहाज्वरश्चैवम् ॥ १२१६ ॥

अथ कोद्रवोदाहरणमाह—

नासइ सयं व परिकमओ व जह कोद्दवाण मयभावो । नासइ तह मिच्छमओ सयं व परिकम्मणाए वा॥१२१७॥

यथा केषांचित् कोद्रवाणां मदनभावः स्वयमेवापैति, केषांचित्तु गोमयादिपरिकर्मतः, केषांचित् पुनर्नैवापैति; तद्वद् मिथ्यात्वमदनभावोऽपि कश्चित् स्वयमेवापैति, कश्चित्तु गुरूपदेशपरिकर्मणया, कश्चित् पुनर्नापैति ॥ १२१७ ॥

केन पुनः कारणेन मदनकोद्रवस्थानीयं मिथ्यात्वं शोधयति ?, इत्याह—

[2]अपुव्वेण तिपुंजं मिच्छत्तं कुणइ कोद्दवोवमया । अनियट्टीकरणेण उ सो सम्मद्दंसणं लहइ ॥ १२१८ ॥

इह यथा कस्यचिद् गोमयादिप्रयोगेण शोधयतस्त्रिधा कोद्रवा भवन्ति; तद्यथा— शुद्धाः, अर्धविशुद्धाः, अविशुद्धाश्चेति; तथाऽपूर्वकरणेन मिथ्यात्वं शोधयित्वा जीवाः शुद्धादिभेदेन त्रिभिः पुञ्जैर्व्यवस्थापयन्ति । तत्र सम्यक्त्वावारककर्मरसं क्षपयित्वा विशोधिता ये मिथ्यात्वपुद्गलास्तेषां पुञ्जः सम्यग् जिनवचनरुचेरनावारकत्वादुपचारतः सम्यक्त्वमुच्यते । अर्धशुद्धपुद्गलपुञ्जस्तु सम्यग्मिथ्यात्वम् । अविशुद्धपुद्गलपुञ्जः पुनर्मिथ्यात्वमिति । तदेवं पुञ्जत्रये सत्यप्यनिवर्तिकरणविशेषात् सम्यक्त्वपुञ्जमेव गच्छति जीवः, नेतरौ द्वौ । यदापि प्रतिपतितसम्यक्त्वः पुनरपि सम्यक्त्वं लभते, तदाऽप्यपूर्वकरणेन पुञ्जत्रयं कृत्वाऽनिवर्तिकरणेन तल्लाभादेष एव क्रमो द्रष्टव्यः ।

ननु तदाऽपूर्वकरणस्य पूर्वलब्धस्यैव लाभात् कथमपूर्वता ? इति चेत् । सत्यम्, किन्तु 'अपूर्वमिवाऽपूर्वं स्तोकवारमेव लाभात्' इति वृद्धाः, सैद्धान्तिकमतं न सर्वमप्येतत्, कार्मग्रन्थिकमतेन तु— 'मिथ्यात्वस्यान्तरकरणं करोति, तत्मिन्नौपशमिकं सम्यक्त्वं लभते, तेन न मिथ्यात्वस्य पुञ्जत्रयं करोति, ततः क्षायोपशमिकपुञ्जोदयात् क्षायोपशमिकसम्यक्त्वं लभते' इत्यलं विस्तरेणेति॥१२१८॥

आह— नन्वित्थं तावत् सर्वत्र भव्यस्यैव सम्यक्त्वलाभ उक्तः, अभव्यस्य तु का वार्ता ?, इत्याह—

[3]तित्थंकराइपूयं दट्ठूणण्णेण वा वि कज्जेण । सुयसामाइयलाहो होज्ज अभव्वस्स गंठिम्मि ॥ १२१९ ॥

---

१ नश्यति स्वयं वा परिकर्मतो वा यथा कोद्रवाणां मदनभावः । नश्यति तथा मिथ्यात्वमदनः स्वयं वा परिकर्मणया वा ॥ १२१७ ॥
२ अपूर्वेण त्रिपुञ्जं मिथ्यात्वं करोति कोद्रवोपमया । अनिवर्तिकरणेन तु स सम्यग्दर्शनं लभते ॥ १२१८ ॥
३ तीर्थङ्करादिपूजां दृष्ट्वाऽन्येन वाऽपि कार्येण । श्रुतसामायिकलाभो भवेदभव्यस्य ग्रन्थौ ॥ १२१९ ॥

अर्हदादिविभूतिमतिशयवतीं दृष्ट्वा 'धर्मादेवभूतः सत्कारः, देवत्वराज्यादयो वा प्राप्यन्ते' इत्येवमुत्पन्नबुद्धेरभव्यस्यापि ग्रन्थिस्थानं प्राप्तस्य 'तद्विभूतिनिमित्तम्' इति शेषः; देवत्व नरेन्द्रत्व सौभाग्य-रूप-बलादिलक्षणेनाऽन्येन वा प्रयोजनेन सर्वथा निर्वाणश्रद्धानरहितस्याऽभव्यस्यापि कष्टानुष्ठान किञ्चिदङ्गीकुर्वतोऽज्ञानरूपस्य श्रुतसामायिकमात्रस्य लाभो भवेत्, तस्याऽप्येकादशाङ्गपाठानुज्ञानात् । सम्यक्त्वादिलाभस्तु तस्य न भवत्येव, अभव्यत्वहानिप्रसङ्गादिति ॥ १२१९ ॥

अथ यदुक्तम्– 'अपुव्वेण तिपुञ्ज मिच्छत्तं कुणइ' इत्यादि । तद्विवरणमाह—

मयणा दरनिव्वलिया निव्वलिया य जह कोद्दवा तिविहा । तह मिच्छत्त तिविह परिणामवसेण सो कुणइ॥१२२०॥

यथा परिकर्म्यमाणाः कोद्रवास्त्रिविधा भवन्ति, तद्यथा– मदनाः– अशुद्धा एवेत्यर्थः, तथा, 'दरनिव्वलिय त्ति' ईषन्निर्वलिताः शुद्धा-ऽशुद्धस्वरूपा इत्यर्थः, 'निव्वलिया य त्ति' निर्वलिताश्च शुद्धा एवेत्यर्थः, तथाऽपूर्वकरणलक्षणपरिणामवशेन शुद्धा-ऽशुद्ध-मिश्रभेदाद् मिथ्यात्व जीवस्त्रिविध करोतीति ॥ १२२० ॥

अथ जल वस्त्रदृष्टान्तौ युगपदाह—

जह वेह किंचि मलिण दरसुद्धं सुद्धमबु वत्थं च । एवं परिणामवसा करेइ सो दसणं तिविह ॥१२२१॥

यथा वा किञ्चिदम्बु जल, वस्त्र च मलिनं कलुषं भवति– शोध्यमानमपि न शुध्यति, किञ्चित्तु दरशुद्धमीषद् विशुद्ध भवति, अपरं तु शुद्ध भवति । एवमपूर्वकरणलक्षणपरिणामवशाद् दर्शनमोहनीय कर्म जीवो मिथ्यात्व मिश्र सम्यक्त्वभेदात् त्रिधा करोतीति॥१२२१॥

ननूक्त इत्थं सम्यक्त्वलाभः, अथ देशविरत्यादिलाभः कथम् ?, इत्याह—

सम्मत्तम्मि उ लद्धे पलियपुहत्तेण सावओ होज्जा । चरणो-वसम-खयाणं सागर सखंतरा होंति ॥१२२२॥

यावत्यां कर्मस्थितौ सम्यक्त्वं लब्धं तन्मध्यात् पल्योपमपृथक्त्वलक्षणस्थितिखण्डे क्षपिते श्रावको देशविरतो भवेत् । ततोऽपि संख्यातेषु सागरोपमेषु क्षपितेषु चारित्रमवाप्नोति । ततोऽपि संख्यातेषु सागरोपमेषु क्षपितेषूपशमश्रेणीं प्रतिपद्यते, ततोऽपि संख्यातेषु

---

१ गाथा १२१८ । २ मदना दरनिर्वलिता निर्वलिताश्च यथा कोद्रवास्त्रिविधाः । तथा मिथ्यात्वं त्रिविधं परिणामवशेन स करोति ॥ १२२० ॥

३ यथा वेह किञ्चिद् मलिन दरशुद्धमम्बु वस्त्रं च । एवं परिणामवशात् करोति स दर्शनं त्रिविधम् ॥ १२२१ ॥

४ सम्यक्त्वे तु लब्धे पल्यपृथक्त्वेन श्रावको भवेत् । चरणो-पशम-क्षयाणां सागराः सङ्ख्या अन्तर भवन्ति ॥ १२२२ ॥ ५ क ग 'वगो हो' ।

सागरोपमेषु क्षपितेषु क्षपकश्रेणिर्भवतीति ॥ १२२२ ॥

कियत्सु भवेष्वेवं देशविरत्यादिलाभो भवति ?, इत्याह—

[1]एवं अपरिवडिए सम्मत्ते देव-मणुयजम्मेसु । अण्णयरसेढिवज्जं एगभवेणं व सव्वाइं ॥ १२२३ ॥

एवमप्रतिपतितसम्यक्त्वस्य देव-मनुष्यजन्मसु [2]संसरणं कुर्वतोऽन्योन्यमनुष्यभवे देशविरत्यादिलाभो भवति । यदिवा, तीव्रशुभपरिणामवशात् क्षपितबहुकर्मस्थितेरेकस्मिन्नपि भवेऽन्यतरश्रेणिवर्जाण्येतानि सर्वाण्यपि भवन्ति । श्रेणिद्वयं त्वेकस्मिन् भवे सैद्धान्तिकाभिप्रायेण न भवत्येव, किन्त्वेकैवोपशमश्रेणिः, क्षपकश्रेणिर्वा भवतीति ॥ तदेवमभिहितं क्रमद्वारम् ॥ १२२३ ॥

अथ तदावरणद्वारं चेतसि निधाय वक्ष्यमाणगाथासंबन्धनार्थमाह—

[3]अहुणा जस्सोदयओ न लभइ दंसणाइसामइयं । लद्धं व पुणो भस्सइ तदिहावरणं कसायाई ॥ १२२४ ॥

सुगमा, नवरं तदिह कषायादिकमावरणमुच्यते । तत्रानन्तानुबन्धिकषायचतुष्टयं मिथ्यात्वं च सम्यक्त्वस्याऽऽवरणम्, श्रुतस्य श्रुतज्ञानावरणम्, चारित्रस्य चारित्रमोहनीयमिति, तदेवाह– 'पढमिल्लुआणेत्यादि' ॥ १२२४ ॥

अथवा पातनान्तरमाह—

[4]अहवा खयाइओ केवलाइं जं जेसिं ते कइ कसाया । को वा कस्सावरणं को व खयाइक्कमो कस्स? ॥१२२५॥

अथवा, यत् केवलादिकं, आदिशब्दाद् दर्शन-चारित्रादिपरिग्रहः, येषां कषायाणां क्षयादितो भवति, आदिशब्दात् क्षयोपशमादिपरिग्रहः ; ते कति कषायाः ?, को वा कस्य सामायिकस्याऽऽवरणम् ?, को वा क्षयादिक्रमः कस्य ? ॥ इत्येकविंशतिगाथार्थः ॥ १२२५ ॥

अथ क्रमेणोत्तरमाह—

[6]पढमिल्लुआण उदए नियमा संजोयणाकसायाणं । सम्मद्दंसणलंभं भवसिद्धीया वि न लहंति ॥१२२६॥

---

१ एवमप्रतिपतिते सम्यक्त्वे देव-मनुजजन्मसु । अन्यतरश्रेणिवर्जमेकभवेन वा सर्वाणि ॥ १२२३ ॥ २ क. ग. 'संनर' ।
३ अधुना यस्योदयतो न लभते दर्शनादिसामायिकम् । लब्धं वा पुनर्भ्रश्यति तदिहावरणं कषायादिः ॥ १२२४ ॥
४ अथवा क्षयादितः केवलादि यद् येषां ते कति कषायाः । को वा कस्यावरणं को वा क्षयादिक्रमः कस्य ? ॥ १२२५ ॥ ५ क. ग. 'नप' ।
६ प्रथमानामुदये नियमात् संयोजनाकाषायणाम् । सम्यग्दर्शनलाभं भवसिद्धिका अपि न लभन्ते ॥ १२२६ ॥

प्रथमिल्लुकानां संयोजनाकषायाणामुदये नियमात् सम्यग्दर्शनलाभं भवसिद्धिका अपि न लभन्ते, किमुताऽभव्याः ? । इत्य-क्षरयोजना । भावार्थस्त्वयम्– प्रथमा एव देशीवचनतः प्रथमिल्लुकास्तेषां प्रथमिल्लुकानामनन्तानुबन्धिक्रोध-मान माया लोभानामि-त्यर्थः । प्राथम्य चैषां सम्यक्त्वाख्यप्रथमगुणविघातित्वात्, क्षपणक्रमाद् वेति । उदये विपाकानुभवे सति । नियमाद् नियमेन, अस्य व्यवहितः सबन्धः, स च दर्शित एव । किंविशिष्टानां प्रथमिल्लुकानाम् ?, इत्याह– कर्मणा, तत्फलभूतसंसारेण वा सह संयोजयन्तीति संयोजनास्ते च ते कषायाश्चेति संयोजनकषायाः, दीर्घत्वं प्राकृतत्वात्; अथवा, संयोजनाहेतव कषायाः संयोजनाकषायास्तेषामुदये नियमात् सम्यगविपरीतं दर्शनं सम्यग्दर्शनं सम्यक्त्वं तस्य लाभस्तम् । भवे सिद्धिर्येषां ते भवसिद्धिकाः । ननु सर्वेषामपि सिद्धिर्भव एव कस्मिंश्चिद् भवेत्, इति किमनेन व्यवच्छिद्यते ? । सत्यम्, किन्त्विह व्याख्यानात् तद्भव एव भवो गृह्यते, तद्भवसिद्धिका इत्यर्थः, तेऽपि न लभन्ते, किमुताऽभव्याः ? ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १२२६ ॥

भाष्यम्—

खवण पडुच्च पढमा पढमगुणविघाइणो त्ति वा जम्हा । संजोयणाकसाया भवादिसंजोयणाउ त्ति॥ १२२७॥

गतार्थैव ॥ १२२७ ॥

कषायशब्दार्थमाह—

कम्मं कसं भवो वा कसमाओ सिं जओ कसाया तो । कसमाययंति व जओ गमयंति कसं कसाय त्ति॥१२२८॥

आओ व उवादाणं तेण कसाया जओ कसस्साया । चत्तारि बहुवयणओ एव विइयादओ वि मया ॥१२२९॥

कषन्ति परस्परं हिंसन्ति प्राणिनोऽस्मिन्निति कषं कर्म, भवो वा; अथवा, कृष्यन्ते शारीर-मानसदुःखलक्षैर्घृष्यन्ते प्राणिनो-ऽस्मिन्निति कषं कर्मैव, भव एव वा; यतो यस्मात् कषं कर्म, कषो वा भव आयो लाभो येषां ततस्ते कषायाः । अथवा, कषमाप-यन्ति यतः, अतः कषायाः– कषं गमयन्तीत्यर्थः । अथवा, आय उपादानं हेतुरित्यनर्थान्तरम्, यस्मात् कषस्याऽऽया हेतवस्तेन

१ क ग ष पु' । २ क्षपणं प्रतीत्य प्रथमाः प्रथमगुणविघातिन इति वा यस्मात् । संयोजनाकषाया भवादिसंयोजनादिति ॥ १२२७ ॥
३ कर्म कषं भवो वा कषमाय एषां यतो कषायास्ततः । कषमाययन्ति वा यतो गमयन्ति कषं कषाया इति ॥ १२२८ ॥
आयो वोपादानं तेन कषाया यतः कषस्यायाः । चत्वारो बहुवचनत एवं द्वितीयादयोऽपि मताः ॥ १२२९ ॥

कषायाः। ते च बहुवचननिर्देशाच्चत्वारः क्रोधादयो गम्यन्ते। एवं देशविरत्याद्युत्तरोत्तरगुणघातित्वाद् द्वितीय-तृतीय-चतुर्थत्वेन, कषायशब्दादिवाच्यत्वेन च द्वितीयादयोऽपि मताः संमता इति ॥ १२२८ ॥ १२२९ ॥

'[1]भवसिद्धीया वि' इत्येतद् व्याख्यानयति—

[2]भवसिद्धिया वि भणिए नियमा न लहंति तयमभव्वा वि। अविसद्देण व गहिया परित्तसंसारियाईया॥१२३०॥

'भवसिद्धिकाः' इत्युक्तेऽपिशब्दात् 'अभव्यास्तु नैव लभन्ते' इत्यवगम्यत एव। अथवा, अपिशब्दात् 'परीत्तसंसारादयोऽपि न लभन्ते' इति गम्यते ॥ इति गाथाचतुष्टयार्थः ॥ उक्ताः सम्यक्त्वस्याऽऽवरणभूताः कषायाः ॥ १२३० ॥

अथ देशविरत्यावरणभूतांस्तानाह—

[3]बीयकसायाणुदए अप्पच्चक्खाणनामधेयाणं। सम्मद्दंसणलंभं विरयाविरइं न उ लहंति ॥ १२३१ ॥

सर्वप्रत्याख्यानं देशप्रत्याख्यानं च येषामुदये न लभ्यते, तेऽप्रत्याख्यानाः; अकारस्य सर्वप्रतिषेधवचनत्वात्, अप्रत्याख्याना नामधेयं येषां तेऽप्रत्याख्याननामधेयास्तेषामप्रत्याख्याननामधेयानाम्। द्वितीयस्य देशविरतिगुणस्याऽऽवारकत्वाद् द्वितीयाः, ते च ते कषायाश्च द्वितीयकषायास्तेषां द्वितीयकषायाणामुदये 'भव्याः सम्यग्दर्शनलाभं लभन्ते' इति वाक्यशेषः। अयं च वाक्यशेषो 'विरयाविरइं न उ लहंति' इत्यत्र तुशब्दोपादानाल्लभ्यते, एषामुदये भव्याः सम्यग्दर्शनलाभं लभन्ते, विरताविरतिं देशविरतिं पुनर्न लभन्त इति वाक्यसंगतेरिति। विरतं चाऽविरतिश्च यस्यां निवृत्तौ सा विरताविरतिस्ताम् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १२३१ ॥

भाष्यम्—

[4]सव्वं देसो व जओ पच्चक्खाणं न जेसिमुदएणं। ते अप्पच्चक्खाणा सव्वनिसेहे मओऽकारो ॥१२३२॥

सम्मद्दंसणलंभं लभंति भविय त्ति वक्कसेसोऽयं। विरयाविरइविसेसणतुसद्दसंलक्खिओऽयं च ॥१२३३॥

---

1 गाथा १२२६। 2 भवसिद्धिका अपि भणिते नियमाद् न लभन्ते तदभव्या अपि। अपिशब्देन वा गृहीताः परीत्तसंसारादिकाः ॥ १२३० ॥

3 द्वितीयकषायाणामुदयेऽप्रत्याख्याननामधेयानाम्। सम्यग्दर्शनलाभं विरताविरतिं न तु लभन्ते ॥ १२३१ ॥

4 सर्वं देशो वा यतः प्रत्याख्यानं न येषामुदयेन। तेऽप्रत्याख्यानाः सर्वनिषेधे मतोऽकारः ॥ १२३२ ॥
सम्यग्दर्शनलाभं लभन्ते भव्या इति वाक्यशेषोऽयम्। विरताविरतिविशेषणतुशब्दसंलक्षितोऽयं च ॥ १२३३ ॥

गतार्थे एव ॥ १२३२ ॥ १२३३ ॥

अथ तृतीयस्य सर्वविरतिगुणस्याऽऽवारकांस्तृतीयकषायानाह—

तैइयकसायाणुदए पच्चक्खाणावरणनामधेज्जाण । देसे-क्कदेसविरइं चरित्तलभ न उ लहंति ॥ १२३४ ॥

सर्वविरतिलक्षणतृतीयगुणघातित्वात्, क्षपणक्रमाद् वा तृतीयाश्च ते कषायाश्च तृतीयकषायाः क्रोधादयश्चत्वारस्तेषामुदये। कथंभूतानाम् ?, आवृण्वन्तीत्यावरणाः, प्रत्याख्यानं सर्वविरतिलक्षण, तस्याऽऽवरणाः प्रत्याख्यानावरणाः, एतदेव नामधेयं येषां ते प्रत्याख्यानावरणनामधेयाः, तेषाम्। आह– ननु 'अप्रत्याख्याननामधेयानामुदये सर्वथा प्रत्याख्यान नास्ति' इत्युक्तम्, नञः प्रतिषिद्धत्वात्; इहाऽपि चावरणशब्देन प्रत्याख्यानस्य सर्वस्यापि निषेधो गम्यते, इति क एषां प्रतिविशेषः ? इति। अत्रोच्यते– तत्र नञ् सर्वनिषेध उक्तः, इह त्वाङो मर्यादे पदर्थत्वात्, आ– सर्वविरतिप्रत्याख्यानमर्यादया, अथवा, ईषत्– सावद्ययोगानुमतिमात्रविरतिरूप प्रत्याख्यानमावृण्वन्तीति प्रत्याख्यानावरणा इति व्युत्पत्तेः सर्वविरतिरूपप्रत्याख्याननिषेधार्थ एवायं वर्तते, न देशविरतिप्रत्याख्याननिषेध आवरणशब्दः, तथा चाह– देशश्चैकदेशश्च देशै कदेशौ तत्र देशः स्थूलप्राणातिपातादिः, एकदेशस्तु तस्यैव दशवनस्पतिकायाघातिपातः, तयोर्देशै-कदेशयोर्विरतिर्निवृत्तिस्तां 'लभन्ते' इति वाक्यशेषः। अत्राप्येष वाक्यशेषः 'चरित्तलभ न उ लहंति' इत्यत्र तुशब्दोपादानादेव लभ्यते। चरन्त्यनिन्दितमनेनेति चारित्रम्, अष्टविधकर्मचयरिक्तीकरणाद् वा चारित्रम्, सर्वविरतिक्रियेत्यर्थः, तस्य लाभस्तम्, एषामुदये न लभन्ते, देशै-कदेशविरतिं पुनर्लभन्ते ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १२३४ ॥

भाष्यम्—

सैव्वं पच्चक्खाण वरेंति ते ज न देसमेएणं । पच्चक्खाणावरणा आमज्जादी-सदत्थेसु ॥ १२३५ ॥

यद् यस्मात् सर्वविरतिरूपं सर्वं प्रत्याख्यानमावृण्वन्ति ते तृतीयकषायाः, न देशप्रत्याख्यानम्, एतेन कारणेन प्रत्याख्यानावरणा अमी उच्यन्ते, 'न तु प्रत्याख्यानमावृण्वन्तीति प्रत्याख्यानावरणा इति व्युत्पत्तेः सर्वमपि प्रत्याख्यानमेषामुदये न भवति' इति गम्यते। अयं तु विशेषः कुतः, यद् सर्वविरतिप्रत्याख्यानमावृण्वन्त्यमी, न देशप्रत्याख्यानम् ?, इत्याशङ्क्याह– 'आ मज्जादी सद-

१ घ छ 'तीयाना'। २ तृतीयकषायाणामुदये प्रत्याख्यानावरणनामधेयानाम्। देशै कदेशविरतिं चारित्रलाभं न तु लभन्ते ॥ १२३४ ॥
३ सर्वं प्रत्याख्यानमावृण्वन्ति ते यद् न देशमेतेन। प्रत्याख्यानावरणा आ मर्यादे पदर्थयोः ॥ १२३५ ॥

त्थेसु त्ति' आङ् इह मर्यादायाम्, ईषदर्थे वा; आ- सर्वविरतिप्रत्याख्यानमर्यादया प्रत्याख्यानमावृण्वन्ति, अथवा आ- ईषत् सावद्ययोगानुमतिमात्रविरतिरूपं प्रत्याख्यानमावृण्वन्तीति प्रत्याख्यानावरणा इत्यर्थः। देशविरतो ह्यनन्तं सावद्ययोगं प्रत्याख्याय यदेकादर्शी प्रतिमां प्रतिपन्नः सावद्ययोगस्य परिमितमनुमतिमात्रं न प्रत्याचष्टे, तदेतत्कषायावरणसामर्थ्यात्, इत्यनया विवक्षयेपत्प्रत्याख्यानावरणा एतेऽभिधीयन्त इति ॥ १२३५ ॥

आह- ननु प्रत्याख्यानस्यावरणं सतः, असतो वा ?, इत्याशङ्क्य प्राह—

नासंतस्सावरणं[3] न सतोऽभव्वाइविरमणपसंगा। पच्चक्खाणावरणा तम्हा तस्संभवावरणा ॥ १२३६ ॥

एकान्तेनाऽसतस्तावदावरणं न संभवति, खरविपाणस्यापि तत्प्रसङ्गात्। नापि सतः, अभव्यानामपि प्रत्याख्यानसत्त्वेन विरतिमत्त्वप्रसङ्गात्। तर्हि किमेते कषाया आवृण्वन्ति ?, इत्याह- तस्मात् तत्संभवस्य प्रत्याख्यानसंभवस्य प्रत्याख्यानपरिणतेरावरणाः प्रत्याख्यानावरणा उच्यन्ते, परिणतिशब्दलोपादिति ॥ १२३६ ॥

एतदेव व्यक्तीकुर्वन् सदृष्टान्तमाह—

उदए[4] विरइपरिणई न होइ जेसिं खयाइओ होइ। पच्चक्खाणावरणा त इह जहा केवलावरणं ॥१२३७॥

येषामुदये विरतिपरिणतिरात्मनो न भवति, यत्क्षय-क्षयोपशमादिभ्यस्त्वसौ भवति, त इह प्रत्याख्यानावरणा उच्यन्ते, केवलज्ञानावरणवदिति। इदमुक्तं भवति- केवलावरणेन केवलज्ञानं न सदाऽऽव्रियते, अभव्यानामपि केवलित्वप्रसङ्गात्। अस्त्यभव्यानां केवलम्, किन्त्वावृतमिति चेत्। तदयुक्तम्, मल्लकसंपुटावृतप्रदीपेन तन्मध्यस्येव स्वात्मनस्तेन प्रकाशनप्रसङ्गात्। नाऽप्यसत् केवलज्ञानं केवलज्ञानेनाऽऽव्रियते, खरविपाणस्याऽप्यावरणप्रसङ्गात्। तस्मात् सदसद्रूपं केवलज्ञानं तदावरणेनाऽऽव्रियते। तद्धि जीवद्रव्यरूपतया सदाऽऽव्रियते, आविर्भूततत्परिणत्या त्वसदाऽऽव्रियते, सदसद्रूपयोश्च कथञ्चिदेकत्वमेव। ततः सदसद्रूपस्य केवलज्ञानस्य यथा स्वरूपेण परिणातिसंभवस्तदावरणेनाऽऽव्रियते- आवरणसामर्थ्यात् केवलज्ञानपरिणत्या परिणन्तुं जीवो न लभत इत्यर्थः; एवं प्रत्याख्यानावरणकषायैरपि विरतिपरिणातिसंभव आव्रियते- विरतिपरिणामेन परिणन्तुं जीवो न प्राप्नोतीत्यर्थः। अत्र बहु वक्तव्यम्, तत्तु नोच्यते, ग्रन्थविस्तरभयात् ॥ इति गाथात्रयार्थः ॥ १२३७ ॥

---

१ क.ग. 'त्रू'। २ क.ग. 'शङ्कयाह'। ३ नाऽसत आवरणं न सतोऽभव्यादिविरमणप्रसङ्गात्। प्रत्याख्यानावरणास्तस्मात् तत्संभवावरणाः ॥ १२३६ ॥
४ उदये विरतिपरिणतिर्न भवति येषां क्षयादितो भवति। प्रत्याख्यानावरणास्त इह यथा केवलावरणम् ॥ १२३७ ॥

अथोक्तमेवार्थं सप्रपञ्चं विभणिषुः, तथा चतुर्थकषायाणां यथाख्यातचारित्रादिविघातित्वं च दिदर्शयिषुराह—

मूलगुणाणं लभं न लहइ मूलगुणघाइणो उदए । संजलणाण उदए न लहइ चरण अहक्खायं ॥१२३८॥

इह सम्यक्त्वं, व्रता-ऽणुव्रतानि च मूलभूता गुणा मूलगुणाः, उत्तरगुणानामाधारभूतत्वात्, तेषां मूलगुणानां लाभं न लभते । कदा ?, इत्याह– यथोक्तान् मूलगुणान् हन्तुं शीलं येषां ते मूलगुणघातिनस्तेषां मूलगुणघातिनामनन्तानुबन्ध्य-प्रत्याख्यान-प्रत्याख्यानावरणानां द्वादशानां कषायाणामुदये । एतच्च 'पढमिल्लुआण उदए' इत्यादिना सर्वं भावितमेव । तथा, ईषज्ज्वलनात् सज्वलनाः, सपदि ज्वलनाद् वा सज्वलनाः, परीषहादिसंपाते चारित्रिणमपि ज्वलयन्तीति वा सज्वलनाः क्रोधादय एव चत्वारः कषायाः, तेषामुदये न लभते, लब्धं वा त्यजति चरणं चारित्रम् । किं सर्वमपि ?, न, इत्याह– यथैव तीर्थंकर-गणधरैराख्यातं यथाख्यातमकषायमित्यर्थः, सकषायं तु लभते । न च यथाख्यातचारित्रमात्रमेवोपघ्नन्ति संज्वलनाः, किन्तु शेषचारित्राणामपि देशोपघातिनो भवन्ति, तदुदये शेषचारित्रातिचारसिद्धेः ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १२३८ ॥

के पुनस्ते मूलगुणाः, यद्विघातिनो द्वादश कषायाः ?, इत्याह—

सम्मत्तसमेयाइं महव्वया-णुव्वयाइं मूलगुणा । मूलं सेसाहारो बारस तग्घाइणो एए ॥ १२३९ ॥

गतार्था, नवरं शेषाणामुत्तरगुणानामाधारत्वात् सम्यक्त्व-महाव्रतादीनि मूलमुच्यते, तद्विघातिन एते द्वादश कषाया इति॥१२३९॥

अत्रार्थापत्त्याऽऽसितमनवगच्छन्नाह परः—

"निसिभत्तविरमणं पि हु ननु मूलगुणो कहं न गहियं तं ? । वयधारिणो च्चिय तयं मूलगुणो सेसयस्सियरो॥१२४०॥

आहारविरमणाओ तवो व तवं एव वा जओऽणसणं । अहव महव्वयसरक्खणाओ समिइउ व्व ॥ १२४१ ॥

१ मूलगुणानां लाभं न लभते मूलगुणघातिन उदये । सज्वलनानामुदये न लभते चरणमथाख्यातम् ॥ १२३८ ॥ २ प छ 'क्त्व महाव्रतानि । ३ गाथा ११२६ । ४ सम्यक्त्वसमेतानि महाव्रता ऽणुव्रतानि मूलगुणाः । मूलं शेषाधारो द्वादश तद्घातिन एते ॥ १२३९ ॥

५ निशिभक्तविरमणमपि हि ननु मूलगुणः कथं न गृहीतं तत् ? । व्रतधारिण एव तत् मूलगुणः शेषस्येतरः ॥ १२४० ॥

आहारविरमणात् तप इव तप एव वा यतोऽनशनम् । अथवा महाव्रतसंरक्षणात् समितय इव ॥ १२४१ ॥

ननु रात्रीभोजनविरमणमपि मूलगुणः, तदिह किमिति मूलगुणत्वेन नोपात्तम्? । अत्रोत्तरमाह– व्रतधारिणः संयतस्यैव तद् रात्रीभोजनविरमणं मूलगुणः, शेषस्य तु गृहिणो देशविरतस्योत्तरगुण इत्यर्थः । कुतः?, आहारविरमणरूपत्वात्, तपोवत् । अथवा, तप एव वा तद् निशिभोजनविरमणमिति प्रतिज्ञा, यतोऽनशनम्– अशनत्यागरूपत्वादिति हेतुः, चतुर्थादिवत्, इत्यनुक्तोऽपि दृष्टान्तः स्वयं दृश्यः, तपश्चोत्तरगुण एवेति भावः । इतश्चेदमुत्तरगुणः । कुतः?, महाव्रतसंरक्षणात्मकत्वात्, समित्यादिवदिति ॥१२४०॥१२४१॥

अत्राह– यद्येवम्, उक्तयुक्तेर्व्रतधारिणोऽपि तद् मूलगुणो न प्राप्नोति, इत्याह—

[1]तह वि तयं मूलगुणो भण्णइ मूलगुणपालयं जम्हा । मूलगुणगहणम्मि य तं गहियं उत्तरगुण व्व ॥१२४२॥

तथापि व्रतिनस्तन्मूलगुणो भण्यते, समस्तव्रतानुपालनात्, समस्तव्रतसंरक्षणेनाऽत्यन्तोपकारित्वात्, प्राणातिपातविरमणवत्, मूलगुणग्रहणाच्च साक्षादनुपात्तमपि तद् गृहीतमेव द्रष्टव्यम्, उत्तरगुणवदिति ॥ १२४२ ॥

कस्माद् मूलग्रहणे तद् गृह्यते?, इत्याह—

[2]जम्हा मूलगुण च्चिय न होंति तव्विरहियस्स पडिपुन्ना । तो मूलगुणग्गहणे तग्गहणमिहत्थओ नेयं ॥१२४३॥

यस्मात् तद्विरहितस्य रात्रीभोजनविरमणविरहितस्य महाव्रतादयो मूलगुणा एव परिपूर्णा न भवन्ति, अतो मूलगुणग्रहणे तद्ग्रहणमिहार्थतो विज्ञेयम्; तथाहि– रात्रौ भोजने विधेये रात्रौ भिक्षार्थमचक्षुर्विषये पर्यटनाद् वह्निप्रदीपनादिभिः स्पर्शनात्, पुरःकर्म-पश्चात्कर्मावनेपणादोपदुष्टाहारग्रहणादेश्च प्राणातिपातव्रतविघातः । अन्धकारबलेन च पतितहिरण्यादिद्रविणग्रहणादेः, योषित्परि-भोगसंभवाच्च शेषव्रतविलोपः । इत्येवं रात्रिभोजनविरमणमन्तरेण न संभवन्त्येव प्राणातिपातविरत्यादिमूलगुणाः । अत एव तद्ग्रहणेऽ-त्यन्तोपकारित्वाद् गृहीतमेवार्थतस्तादिति ॥ १२४३ ॥

अत्र प्रेरकः प्राह—

[3]जइ मूलगुणो मूलव्वयउवगारि त्ति तं तवाईया । तो सव्वे मूलगुणा जइव न तो, तं पि मा होज्जा ॥१२४४॥

---

१ तथापि तद् मूलगुणो भण्यते मूलगुणपालकं यस्मात् । मूलगुणग्रहणे च तद् गृहीतमुत्तरगुण इव ॥ १२४२ ॥
२ यस्माद् मूलगुणा एव न भवन्ति तद्विरहितस्य परिपूर्णाः । ततो मूलगुणग्रहणे तद्ग्रहणमिहार्थतो ज्ञेयम् ॥ १२४३ ॥
३ यदि मूलगुणो मूलव्रतोपकारीति सत् तपआदिकाः । ततः सर्वे मूलगुणा यदिवा न ते, तदपि मा भूत् ॥ १२४४ ॥

यदि तद् निशिभोजनविरमणं मूलगुणोपकारित्वाद् मूलगुण इष्यते, ततस्तर्हि तपःप्रभृतयः सर्वेऽपि मूलगुणाः प्राप्नुवन्ति, तेषामपि तदुपकारित्वात्। अतो विशीर्णोत्तरगुणकथा। यदि पुनस्ते तपःप्रभृतयो मूलगुणा न भवन्ति, तर्हि तदपि रात्रीभोजनविरमणं मूलगुणो मा भूत्, उपकारित्वाविशेषात्। पूर्वापरविरोधश्चैवमनभ्युपगच्छतो भवतः, तथाहि– भवतैवानन्तरमुक्तं यथा– 'महाव्रतसंरक्षणादुत्तरगुण इदं, समितिवत्' इति; इदानीं त्वभिधत्से–'महाव्रतसंरक्षणाद् मूलगुण एतदिति'। अत्रोच्यते– किमिह विरुद्धम्?, उभयधर्मकं हि रात्रीभोजनविरमणम्, यतो गृहस्थस्य तदुत्तरगुणः, तस्याऽऽरम्भजप्राणातिपातादनिवृत्तत्वात्, निशि भोजनेऽपि मूलगुणानामखण्डनात्, अत्यन्तोपकाराभावादिति; व्रतिनस्तु तदेव मूलगुणः, तस्याऽऽरम्भजादपि प्राणातिपाताद् निवृत्तत्वात्, रजनिभोजने च तत्संभवात्, अतस्तद्विधाने मूलगुणानां खण्डनात्, तद्विरमणे तु तेषां संरक्षणेनात्यन्तोपकारात् तत् तस्य मूलगुणः। तपःप्रभृतीनां चैत्थमत्यन्तोपकारित्वाभावादुत्तरगुणत्वमिति ॥ १२४४ ॥

आह च—

[1]सव्वव्वओवगारिं जह त न तहा तवादओ वीसुं। ज ते, तेणुत्तरिया होंति गुणा तं च मूलगुणो ॥१२४५॥

'जं ति' यस्मात् कारणाद् यथा तद् रात्रीभोजनविरमणं सर्वव्रतोपकारकम्, न तथा तपःसमित्यादयो विष्वक् पृथक्, तेन कारणेन त उत्तरिका उत्तरगुणा भवन्ति। तत्तु रात्रीभोजनव्रतं मूलगुणानामत्यन्तोपकारित्वाद् मूलगुणः। यथा हि प्राणातिपातादिव्रतानां पञ्चानामेकस्याप्यभावे शेषाणामभावाद् मूलगुणत्वम्, एवं रात्रिभोजनव्रतस्याऽप्यभावे सर्वव्रताभावादत्यन्तोपकारित्वाद् मूलगुणत्वमिति भावः ॥ १२४५ ॥

अथ '[3]संजलणाणं उदए' इत्यादिनिर्युक्तिगाथोत्तरार्धव्याख्यामाह–

[4]ईसिं सयराह वा सपाए वा परीसहाईण। जलणाओ संजलणा नाहक्खाय तदुदयम्मि ॥ १२४६ ॥

अकसायमहक्खाय ज संजलणोदए न त तेण। लब्भइ लद्धं च पुणो भस्सइ सव्व तदुदयम्मि ॥१२४७॥

१ घ छ 'अथवा म'। २ सर्वव्रतोपकारि यथा तद् न तथा तपआदयो विष्वक्। यत् ते, तेनोत्तरा भवन्ति गुणास्तच्च मूलगुणः ॥ १२४५ ॥ ३ गाथा १२३८।
४ ईषद् झगिति वा सपाते वा परीषहादीनाम्। ज्वलनात् संज्वलना नाऽथाख्यातं तदुदये ॥ १२४६ ॥
अकषायमथाख्यातं यत् संज्वलनोदये न तत् तेन। लभ्यते लब्धं च पुनर्भ्रश्यति सर्वं तदुदये ॥ १२४७ ॥

न हु नवरिमहक्खाओवघाइणो सेसचरणदेसं पि । घाएंति, ताणमुदए होइ जओ साइयारं तं ॥१२४८॥[1]

इह संशब्दस्य त्रयोऽर्थाः, तद्यथा– ईषज्ज्वलनात् संज्वलनाः, अथवा, 'सयराहं' झगिति ज्वलनात् संज्वलनाः, यदिवा, परीषहादिसंपाते चारित्रिणमपि ज्वलयन्तीति संज्वलनाः, तदुदये यथाख्यातचारित्रं न भवति । कुतस्तदुदये तद् न भवति ?, इत्याह– 'अकसायमित्यादि' । 'जं ति' यस्मादकषायं यथाख्यातमुच्यते, तेन कारणेन संज्वलनकषायोदये तद् न लभ्यते, पूर्वलब्धमपि च पुनस्तदुदये सर्वं तद् भ्रश्यतीति । न हि नैव यथाख्यातमात्रोपघातिनः संज्वलनाः, किन्तु शेषचारित्राणामपि देशोपघातिनो भवन्ति, यतस्तेषामुदये तदपि शेषचारित्रं सातिचारं भवति ॥ इति गाथादशकार्थः ॥ १२४६ ॥ १२४७ ॥ १२४८ ॥

अत एवाह—

सव्वे चिय अइयारा संजलणाणं तु उदयओ हौंति । मूलछेज्जं पुण होइ बारसण्हं कसायाणं ॥१२४९॥[2]

सर्वेऽप्यालोचना-प्रतिक्रमणोभयादिच्छेदपर्यन्तप्रायश्चित्तशोध्याः, अपिशब्दात् कियन्तोऽपि च, अतिचरणान्यतिचाराश्चारित्र-विराधनाविशेषाः संज्वलनानामेवोदयतो भवन्ति । द्वादशानां पुनः कषायाणामुदयतो मूलच्छेद्यं भवति– मूलेनाऽष्टमस्थानवर्तिना प्रायश्चित्तेन च्छिद्यतेऽपनीयते यद् दोषजातं तद् मूलच्छेद्यम्– अशेषचारित्रोच्छेदकारीत्यर्थः । तदेवंभूतं दोषजातं द्वादशानामनन्तानुबन्ध्य-ऽप्रत्याख्यान-प्रत्याख्यानावरणलक्षणानां कषायाणामुदये संजायते । अथवा, इदं मूलच्छेद्यं दोषजातं यथासंभवतो योज्यते, तद्यथा– प्रत्याख्यानावरणकषायचतुष्टयोदये सर्वविरतिरूपस्य चारित्रस्य मूलच्छेद्यं सर्वनाशरूपं भवति, अप्रत्याख्यानकषायचतुष्कोदये तु देशविरतिचारित्रस्य, अनन्तानुबन्धिकषायचतुष्कोदये पुनः सम्यक्त्वस्य ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १२४९ ॥

भाष्यम्—

अइयारा छेदंता सव्वे संजलणहेयवो हौंति । सेसकसायोदयओ मूलच्छेज्जं वयारुहणं ॥ १२५० ॥[3]

सप्तमस्थानवर्ती प्रायश्चित्तविशेषश्छेदः । ततश्चालोचनादिना छेदान्तेन सप्तविधप्रायश्चित्तेनान्तो येषां ते, एकस्याऽन्तशब्दस्य

१ न हि नवरमथाख्यातोपघातिनः शेषचरणदेशमपि । घ्नन्ति, तेषामुदये भवति यतः सातिचारं तत् ॥ १२४८ ॥
२ सर्वे एवातिचाराः संज्वलनानां तूदयतो भवन्ति । मूलच्छेद्यं पुनर्भवति द्वादशानां कषायाणाम् ॥ १२४९ ॥
३ अतिचाराश्छेदान्ताः सर्वे संज्वलनहेतवो भवन्ति । शेषकषायोदयतो मूलच्छेद्यं व्रतारोहणम् ॥ १२५० ॥

लोपाच्छेदान्ताः, सर्वेऽप्यतिचाराः संज्वलनकषायोदयजन्या भवन्ति । शेषकषायाणां द्वादशानामुदये मूलच्छेद्यं समस्तचारित्रोच्छेद-कारकं दोषजातं भवति । तद्विशुद्धये च मायश्चित्तं पुनर्व्रतारोपणमिति ॥ १२५० ॥

अथवा, यथासंभवं मूलच्छेद्यं योज्यते, इत्येतदाह—

अहवा संजममूलच्छेज्जं तइयकलुसोदए नियमं । सम्मत्ताईमूलच्छेज्जं पुण बारसण्ह पि ॥ १२५१ ॥

तृतीयानां प्रत्याख्यानावरणकषायाणामुदये संयमस्य सर्वविरतिरूपस्य मूलच्छेद्यं नियतं निश्चितं भवति, सम्यक्त्वादिमूलच्छेद्यं तु द्वादशानामप्युदये संपद्यत इति ॥ १२५१ ॥

अथ प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

मूलच्छेज्जे सिद्धे पुव्वद्धे मूलगुणघाइगहणेण । इय कीस पुणो गहणं अइयारविसेसणत्थं ति ॥१२५२॥

पगयमहक्खायं ति य अइयारे तम्मि चेव मा जोए । तो मूलच्छेज्जमिणं सेसचरित्ते निओएइ ॥१२५३॥

आह– नन्वनन्तरनिर्दिष्टनिर्युक्तिगाथायां 'मूलगुणाणं लंभ न लहइ मूलगुणघाइणो उदए' इत्येतस्मिन् पूर्वार्धे मूलगुण-घातिग्रहणेन द्वादशकषायाणामुदये मूलच्छेद्यं सिद्धमेव, किमितीह पुनस्तद्ग्रहणम् ?। अत्रोत्तरमाह– अतिचारविशेषणार्थमिति– अतिचाराणां विशेषे व्यवस्थापनार्थमित्यर्थः । इदमेव व्यक्तीकुर्वन्नाह– 'पगयमित्यादि' । इदमुक्तं भवति– "संजलणाण उदए न लहइ चरण अहक्खायं' इत्यनन्तरनिर्युक्तिगाथोत्तरार्धादिह यथाख्यातचारित्रं प्रकृतमनुवर्तते । ततश्च 'सव्वे विय अइयारा संजलणाणं तु उदयओ होंति' इत्येतानतिचाराननन्तरानुवर्तमाने यथाख्यातचारित्र एव शिष्योऽयौक्षीत्, तदेतद् मा भूत्; ततस्तेनेह पुनरपि मूलच्छेद्यमेतद् यथाख्यातवर्जितेऽशेषचारित्रे सामायिकादिके नियोजयति । अस्यां हि गाथायां मूलच्छेद्यग्रहणात् पुनःशब्दविशेषणाच्चायमर्थः संपद्यते । संज्वलनानामुदये शेषचारित्रस्य सर्वेऽप्यतिचारा भवन्ति, द्वादशकषायाणामुदये पुनर्मूलच्छेद्यं भवति । यस्यैवास्यां गाथायां मूलच्छेद्यमुक्तम्, तस्यैवातिचारा अपि, न तु यथाख्यातचारित्रस्य, कषायोदयरहितत्वेन तस्य निरतिचारत्वात् ॥ इति गाथाचतुष्टयार्थः ॥ १२५२ ॥ १२५३ ॥

१ अथवा संयममूलच्छेद्यं तृतीयकलुषोदये नियतम् । सम्यक्त्वादिमूलच्छेद्यं पुनर्द्वादशानामपि ॥ १२५१ ॥
२ मूलच्छेद्ये सिद्धे पूर्वार्धे मूलगुणघातिग्रहणेन । इति कस्मात् पुनर्ग्रहणमतिचारविशेषणार्थमिति ॥ १२५२ ॥
प्रकृतमथाख्यातमिति चातिचारे तस्मिन्नेव मा यौक्षीत् । ततो मूलच्छेद्यमिदं शेषचारित्रे नियोजयति ॥१२५३॥ ३ गाथा १२२८ । ४ गाथा १२४९ ।

॥ उक्रमावरणद्वारम् ॥

अथ तत्क्षयोपशमादिभ्यश्चारित्रप्राप्तिमभिधित्सुराह—

[1]बारसविहे कसाए खइए उवसामिए व जोगेहिं । लब्भइ चरित्तलंभो तस्स विसेसा इमे पंच ॥ १२५४ ॥

द्वादशविधे द्वादशप्रकारेऽनन्तानुबन्ध्यादिभेदभिन्ने कषाये, जातावेकवचनम्, क्रोधादिलक्षणे क्षपिते विध्याताग्नितुल्यतां नीते, उपशमिते भस्मच्छन्नदहनकल्पतां प्रापिते; वाशब्दात् क्षयोपशमे चार्धविध्यातज्वलनसमतामुपकल्पिते, योगैर्मनो-वाक्-कायरूपैः प्रशस्तैर्हेतुभिर्लभ्यते चारित्रलाभः, तस्य च सामान्येन चारित्रस्य विशेषा भेदा एते वक्ष्यमाणाः पञ्च ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १२५४ ॥

भाष्यम्—

[2]खविए उवसमिए वासद्देणं खओवसमिए वा । बारसविहे कसाए पसत्थझाणाइजोगेहिं ॥ १२५५ ॥

गतार्था, नवरं प्रशस्तध्यानं प्रशस्तं मनः ॥ १२५५ ॥

क्षीणादिकषायस्वरूपमाह—

[3]खीणा निव्वायहुयासणो व छारपिहिय व्व उवसंता । दरविज्झायविहाडियजलणोवम्मा खओवसमा ॥१२५६॥

व्याख्यातार्था, नवरमर्धविध्यातविघट्टितज्वलनोपमाः क्षायोपशमिककषायाः । क्षयोपशमावस्थेषु हि कषायेषु दलिकस्य वेदनमप्यस्ति, तच्च विघट्टितवह्निकल्पमिति ॥ १२५६ ॥

अथ कस्य चारित्रस्य कथं लाभः ?, इत्याह—

[4]खयओ वा समओ वा खओसमओ व तिण्णि लब्भन्ति । सुहुम-हक्खायाइं खयओ समओ व नण्णत्तो ॥१२५७॥

---

१ द्वादशविधे कषाये क्षपिते उपशमिते वा योगैः । लभ्यते चारित्रलाभस्तस्य विशेषा इमे पञ्च ॥ १२५४ ॥

२ क्षपिते उपशमिते वाशब्देन क्षायोपशमिके वा । द्वादशविधे कषाये प्रशस्तध्यानादियोगैः ॥ १२५५ ॥

३ क्षीणा निर्वातहुताशन इव भस्मपिहित इवोपशान्ताः । दरविध्यातविघट्टितज्वलनौपम्याः क्षयोपशमाः ॥ १२५६ ॥

४ क्षयतो वा शमतो वा क्षयोपशमतो वा त्रीणि लभ्यन्ते । सूक्ष्मा-ऽथाख्याते क्षयतः शमतो वा नान्यतः ॥ १२५७ ॥

सामायिक-च्छेदोपस्थापनीय परिहारविशुद्धिकलक्षणान्याद्यानि त्रीणि चारित्राणि श्रेणिद्वयादन्यत्र कषायक्षयोपशमात् पूर्वमप्रतिपन्नानि प्रतिपद्यमानानि च लभ्यन्ते, अनिवृत्तिबादरस्य पुनरुपशमश्रेणौ तदुपशमात् पूर्वप्रतिपन्नानां तेषां लाभः, क्षपकश्रेणौ तु क्षयादिति। सूक्ष्मसंपराय-यथाख्यातचारित्रे तूपशमश्रेणौ कषायोपशमात्, क्षपकश्रेणौ तु तत्क्षयाल्लभ्येते, नान्यत.– क्षयोपशमाद् न प्राप्यत इत्यर्थः ॥१२५७॥

आह– ननु 'तस्स विसेसा इमे पंच' इत्यत्र किं सामान्यं चारित्रमात्रं तच्छब्दस्य वाच्यम्, आहोस्विद् द्वादशानां कषायाणां क्षयादिभ्यो यदनन्तरमेवोक्तं तदेव ?, इत्याशङ्क्याह—

लब्भइ चरित्तलाभो खयाइओ बारसण्ह नियमोऽयं । न उ पंचविहनियमणं पंच विसेस त्ति सामण्णं ॥१२५८॥

द्वादशानां कषायाणां क्षयादितः क्षय क्षयोपशमो-पशमेभ्य एव लाभश्चारित्रस्य, नान्यथा, इत्येवमेवेह नियमो द्रष्टव्यः, न तु पञ्चविधनियमनम्– द्वादशकषायाणामेव क्षयादितो लब्धस्य चारित्रस्य पञ्चैते विशेषा इत्येवंभूतो नियमोऽत्र न कर्तव्य इत्यर्थः । किं तर्हि ? । द्वादशानां, अधिकानां वा कषायाणां क्षयादितो लब्धस्य तस्य सामान्येनैव चारित्रस्यैते वक्ष्यमाणाः पञ्च विशेषा इत्येवं सामान्यं चारित्रमात्रं तच्छब्दस्य सम्बध्यत इति ॥ १२५८ ॥

अथ कस्माद् द्वादशकषायाणामेव क्षयादितो लब्धस्य चारित्रस्य पञ्चैते विशेषा इत्येवंभूतो नियमोऽत्र न क्रियते ?, इत्याह—

जं तिण्णि बारसण्ह लब्भंति खयाइओ कसायाणं । सुहुमं पण्णरसण्ह चरिमं पुण सोलसण्ह पि ॥ १२५९ ॥

यतः सामायिक-च्छेदोपस्थापनीय परिहारविशुद्धिकलक्षणानि त्रीण्येव चारित्राणि द्वादशकषायाणां क्षयादितो लभ्यन्ते, इति कथं तत्क्षयादिलभ्यस्य चारित्रस्य पञ्चविधत्वं स्यात् ?। सूक्ष्मसंपरायचारित्रं तु सञ्ज्वलनलोभवर्जितानां शेषपञ्चदशकषायाणां क्षयात्, उपशमाद् वा लभ्यते । चरमं तु यथाख्यातचारित्रं षोडशानामपि कषायाणां क्षयात्, उपशमाद् वा प्राप्यते । एवं च सति सामान्यस्यैव चारित्रस्य पञ्च विशेषा भवन्ति ॥ इति गाथापञ्चकार्थः ॥ १२५९ ॥

के पुनस्ते पञ्च विशेषाः ?, इत्याह—

---

१ गाथा १२५४ । २ लभ्यते चारित्रलाभः क्षयादितो द्वादशानां नियमोऽयम् । न तु पञ्चविधनियमनं पञ्च विशेषा इति सामान्यम् ॥ १२५८ ॥
३ क ब 'न क्रियत इ' । ४ यत् त्रीणि द्वादशानां लभ्यन्ते क्षयादितः कषायाणाम् । सूक्ष्मं पञ्चदशानां चरमं पुनः षोडशानामपि ॥ १२५९ ॥
७०

सामाइय त्थ पढमं छेओवट्ठावणं भवे बीयं । परिहारविसुद्धीयं सुहुमं तह संपरायं च ॥ १२६० ॥
तत्तो य अहक्खायं खायं सव्वम्मि जीवलोयम्मि । जं चरिऊण सुविहिया वच्चंतयरा-मरं ठाणं ॥१२६१॥

राग-द्वेषविरहितः समस्तस्य प्रतिक्षणमपूर्वापूर्वनिर्जराहेतुभूताया विशुद्धेरायो लाभः समायः, स एव सामायिकं सर्वसावद्ययोगविरमणमित्यर्थः । ततश्च सर्वमप्येतच्चारित्रमविशेषतः सामायिकमेव; छेदादिविशेषैस्तु विशेष्यमाणमर्थतः संज्ञातश्च नानात्वं प्रतिपद्यते । तदत्रैतेषु मध्ये प्रथमं छेदादिविशेषाणामभावात् सामान्यसंज्ञायामेवावतिष्ठते सामायिकम् । एतच्च द्विधा– इत्वरम्, यावत्कथिकं च । तत्र स्वल्पकालभावीत्वरम् । इदं च भरतै-रावतक्षेत्रेषु प्रथम-पश्चिमतीर्थकरतीर्थेऽनारोपितमहाव्रतस्य शिष्यस्य विज्ञेयम् । अत्र जन्मनि यावज्जीवितकथाऽस्त्यात्मनः, तावत्कालभावि यावत्कथं तदेव यावत्काथिकम्, आभववर्तीत्यर्थः। एतच्च भरतै-रावतमध्यमद्वाविंशतितीर्थकरसाधूनां, महाविदेहार्हत्संयतानां चावसेयम्, एषामुपस्थापनाया अभावादिति ।

द्वितीयं तु चारित्रं छेदोपस्थापनमुच्यते । तत्र च्छेदश्चोपस्थापना च यस्मिंश्चारित्रे तच्छेदोपस्थापनम्– पूर्वपर्यायस्य च्छेदः, महाव्रतेषूपस्थापनं चात्मनो यत्र तच्छेदोपस्थापनमित्यर्थः । एतदपि द्विधा– सातिचारम्, अनतिचारं च । तत्रानतिचारं यदित्वरसामायिकस्य शिष्यस्योपस्थापनायामारोप्यते; तीर्थान्तरसंक्रान्तौ वा, यथा पार्श्वनाथतीर्थाद् महावीरतीर्थं संक्रामतः पञ्चयामधर्मप्रतिपत्ताविति। सातिचारं तु मूलगुणघातिनो यत्पुनरपि महाव्रतारोपणमिति ।

तृतीयं तु चारित्रं परिहारविशुद्धिकम् । तत्र परिहरणं परिहारस्तपोविशेषः, तेन कर्मनिर्जरारूपा विशुद्धिर्यस्मिंश्चारित्रे तत् परिहारविशुद्धिकम् । एतदपि द्विभेदम्– निर्विशमानकम्, निर्विष्टकायिकं च । तत्रास्यैव चारित्रस्यासेवकाः साधवो निर्विशमानका उच्यन्ते, तदव्यतिरेकादिदमपि चारित्रं निर्विशमानकं भण्यते । आसेवितैतच्चारित्रकायास्तु मुनयो निर्विष्टकायाः, त एव स्वार्थिकप्रत्ययोपादानाद् निर्विष्टकायिकाः, तदभेदादिदमपि चारित्रं निर्विष्टकायिकम् । एतत्स्वरूपं च विस्तरतो भाष्येऽभिधास्यत इति ।

'तथा' इत्यानन्तर्ये, गाथाभङ्गभयाद् व्यवहितस्योपन्यासः, 'सूक्ष्मम्' इत्यनुस्वारोऽप्यलाक्षणिकः । सूक्ष्मसंपरायं चतुर्थं चारित्रम्। तत्र संपर्येत्यैभिः संसारमिति संपरायाः कषायाः, सूक्ष्मा लोभांशावशेषत्वात् संपराया यत्र तत् सूक्ष्मसंपरायम्। इदमपि द्विविधम्– विशुध्यमानकं संक्लिश्यमानकं च । तत्र विशुध्यमानकं क्षपको-पशमश्रेणिद्वयमारोहतो भवति । संक्लिश्यमानकं तूपशमश्रेणेः प्रच्यवमा-

१ सामायिकमत्र प्रथमं छेदोपस्थापनं भवेद् द्वितीयम् । परिहारविशुद्धिकं तथा सूक्ष्मसंपरायं च ॥ १२६० ॥
ततश्च यथाख्यातं ख्यातं सर्वस्मिञ्जीवलोके । यच्चरित्वा सुविहिता व्रजन्त्यजरा-मरं स्थानम् ॥ १२६१ ॥

नस्य प्राप्यते। चः समुच्चये। ततश्च सूक्ष्मसंपरायानन्तरं सर्वत्र साधुजीवलोके ख्यातं प्रसिद्धं यथाख्यातं पञ्चमं सर्वविशुद्धं चारित्रं भवति। तत् कथम्भूतम् ?, इत्याह– यथारित्वाऽऽसेव्य, शोभनं विहितमनुष्ठानं येषां ते सुविहिताः सुसाधवो व्रजन्त्यजरा मरं मोक्षलक्षण स्थानम्। तत्र मरण मर.। स्वरान्तत्वादल्प्रत्ययः। न विद्यते जरा मरौ यत्र तदजरा मरम्। इदं च कषायोदयरहितत्वात् क्षीणमोहो-पशान्तमोहलक्षणस्य च्छद्मस्थवीतरागस्य सयोग्य-ऽयोगिकेवलिनश्च भवति॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयसंक्षेपार्थः॥ १२६० ॥ १२६१ ॥

विस्तरार्थं तु भाष्यकृदाह—

सव्वमिण सामाइय छेयाइविसेसओ पुणो भिन्न। अविसेसियमाइमय ठियमिह सामन्नसन्नाए ॥१२६२॥

सावज्जजोगविरइ त्ति तत्थ सामाइय दुहा त च। इत्तरमावकहं ति य पढम पढम-तिमजिणाण ॥१२६३॥

तित्थेसुमणारोवियवयस्स सेहस्स थोवकालीय। सेसाणमावकहिय तित्थेसु, विदेहयाण च ॥ १२६४ ॥

सर्वमपीदं चारित्रमविशेषतः सामायिकमेव। एतदेव च च्छेदादिविशेषैर्विशेष्यमाणमर्थतः[1] संज्ञातश्च नानात्वं प्रतिपद्यते। तत्राद्य विशेषणाभावात् सामान्यसंज्ञायामेवावतिष्ठते सामायिकमिति। तत्र सावद्ययोगविरतिस्वरूपमेतत् सामायिकम्। तच्च द्विधा– इत्वरम्, यावत्कथिकं च। तत्रेत्वरं स्वल्पकालीनं भरतै-रावतोऽऽद्य-चरमतीर्थकरतीर्थयोरेवानारोपितमहाव्रतस्य शिष्यकस्य द्रष्टव्यम्। यावत्कथिकं यावज्जीविकं भरतै-रावतप्रथम-चरमवर्जशेषतीर्थकरतीर्थसाधूनां, महाविदेहजानां च साधूनामवसेयमिति ॥ १२६२ ॥ १२६३ ॥ १२६४ ॥

अथ प्रेरकः प्राह—

नणु जावज्जीवाए इत्तिरिय पि गहियं मुयतस्स। होइ पइण्णालोवो जहावकहियं मुयतस्स ॥ १२६५॥

आह– ननु 'करोमि भदन्त! सामायिकं यावज्जीवम्' इत्येवं व्रतग्रहणकाले इत्वरमपि सामायिकं गृहीतमुपस्थापनायां मुञ्चतः प्रतिज्ञालोपः प्राप्नोति, यावत्कथिकपरित्याग इव ॥ १२६५ ॥

१ सर्वमिद सामायिकं छेदादिविशेषतः पुनर्भिन्नम्। अविशेषितमादिमकं स्थितमिह सामान्यसंज्ञायाम् ॥ १२६२ ॥
सावद्ययोगविरतिरिति तत्र सामायिकं द्विधा तच्च। इत्वर यावत्कथमिति च प्रथम प्रथमा-ऽन्तिमजिनयो ॥ १२६३ ॥
तीर्थयोरनारोपितव्रतस्य शैक्षस्य स्तोककालिकम्। शेषाणां यावत्कथिकं तीर्थेषु, विदेहजानां च ॥ १२६४ ॥ २ क ग 'यमह'।
३. ननु यावज्जीवमित्वरमपि गृहीतं मुञ्चत। भवति प्रतिज्ञालोपो यथा यावत्कथिक मुञ्चत ॥ १२६५ ॥

अत्रोत्तरमाह—

[1]नणु भणियं सव्वं चिय सामाइयमिणं विसुद्धिओ भिन्नं । सावज्जविरइमइयं को वयलोवो विसुद्धीए ?॥१२६६॥

ननूक्तं सर्वमेवेदं चारित्रमविशेषतः सावद्ययोगविरतिसामान्यात् सामायिकमेव, छेदादिविशुद्धिविशेषैर्विशेष्यमाणमन्यथात्वं प्रतिपद्यते । ततः को नाम विशिष्टतरायां विशुद्धौ प्रतिपद्यमानायां व्रतलोपः ?– न कश्चिदित्यर्थः ॥ १२६६ ॥

कुतः ?, इत्याह—

[2]उन्निक्खमओ भंगो जो पुण तं चिय करेइ सुद्धयरं । सन्नामित्तविसिट्ठं सुहुमं पिव, तस्स को भंगो ? ॥१२६७॥

उन्निष्क्रामतः प्रव्रज्यात्यागमेव कुर्वतो व्रतभङ्गो भवति । यः पुनस्तदेव प्राग् गृहीतं चारित्रं विशुद्धतरं संपादयति, संज्ञामात्रेण तु चारित्रं विशिष्टं भिन्नम्, तस्य भङ्गो न भवति, किन्तु सुतरामेव व्रतनैर्मल्यं संपद्यते । यथा सामायिकसंयतस्य ' सुहुमं ति ' सूक्ष्मसंपरायं प्रतिपद्यमानस्य, च्छेदोपस्थापनीयस्य वा परिहारविशुद्धिकमङ्गीकुर्वतो व्रतनिर्मलत्वमिति ॥ १२६७ ॥

छेदोपस्थापनीयस्य व्याख्यामाह—

[3]परियायस्स य छेओ जत्थोवट्ठावणं वएसुं च । छेओवट्ठावणमिह तमणइयारे-यरं दुविहं ॥१२६८॥

सेहस्स निरइयारं तित्थंतरसंकमे च तं होज्जा । मूलगुणघाइणो साइयारमुभयं च ठियकप्पे ॥१२६९॥

'जत्थ त्ति' यत्र चारित्रे पूर्वपर्यायस्य च्छेदः, व्रतेषु चोपस्थापनं विधीयते, तदिह च्छेदोपस्थापनम् । तच्च द्विधा– सातिचारम्, अनतिचारं च । तत्र शिष्यकस्योपस्थापनायां, तीर्थान्तरसंक्रान्तौ वा यदारोप्यते तद् निरतिचारं भवेत् । यत्तु मूलगुणघातिनः पुनरपि समारोप्यते तत् सातिचारम् । एतच्चोभयमपि स्थितकल्प एव भवति, न स्थितास्थितकल्पे । तत्र भरतै-रावतप्रथम-चरमतीर्थकरसाधूनां स्थितकल्पः—

१ ननु भणितं सर्वमेव सामायिकमिदं विशुद्धितो भिन्नम् । सावद्यविरतिमयं को व्रतलोपो विशुद्धौ ? ॥ १२६६ ॥
२ उन्निष्क्रामतो भङ्गो यः पुनस्तदेव करोति शुद्धतरम् । संज्ञामात्रविशिष्टं सूक्ष्ममिव, तस्य को भङ्गः ? ॥ १२६७ ॥
३ पर्यायस्य च च्छेदो यत्रोपस्थापनं व्रतेषु च । छेदोपस्थापनमिह तदनतिचारे-तरं द्विविधम् ॥ १२६८ ॥
शैक्षस्य निरतिचारं तीर्थान्तरसंक्रमे च तद् भवेत् । मूलगुणघातिनः सातिचारमुभयं च स्थितकल्पे ॥ १२६९ ॥

"[1]आचेलक्कु-द्देसिअ सेज्जायर-रायपिंड-किइकम्मे। वय जिट्ठ पडिक्कमणे मास पज्जोसणाकप्पे ॥ १ ॥"

इत्येतस्मिन् दशविधेऽपि कल्पे तेषां स्थितत्वात्। भरतै-रावतयोः पद्माविंशतितीर्थकरसाधूनां, महाविदेहार्हत्साधूनां च स्थितास्थितकल्पः-

"[2]सिज्जायरपिंडम्मि चाउज्जामे य पुरिसजेट्ठे य। किइकम्मस्स य करणे चत्तारि अवट्ठिया कप्पा ॥ १ ॥"

एतेषु चतुर्षु कल्पेषु नियमेन तेषामपि स्थितत्वात्, शेषेषु तु षट्सु नियमाभावेनाऽस्थितत्वादिति ॥ १२६८ ॥ १२६९ ॥

अथ परिहारविशुद्धिकं विवृणोति—

[3]परिहारेण विसुद्धं सुद्धो वा तओ जहिं विसेसेण। तं परिहारविसुद्धं परिहारविसुद्धियं नाम ॥ १२७० ॥

तं दुविगप्पं निव्विस्समाण-निव्विट्ठकाइयवसेण। परिहारिया-णुपरिहारियस्स कप्पट्ठियस्स वि य ॥१२७१॥

परिहारस्तपोविशेषः, तेन विशुद्धं परिहारविशुद्धम्, अथवा, तकोऽसौ परिहारो विशेषेण शुद्धो यत्र तत्परिहारविशुद्धम्, तदेव स्वार्थिकप्रत्ययोपादानात् परिहारविशुद्धिकं नामेति। एतच्च निर्विशमान-निर्विष्टकायिकभेदाद् द्विविधम्। कस्य पुनरेतच्चारित्रं भवति ?, इत्याह- 'परिहारिणत्यादि' इदमुक्तं भवति- नवको गण इदं प्रतिपद्यते, तद्यथा- चत्वारः परिहारिकाः, चत्वारश्चानुपरिहारिकाः एकस्तु कल्पस्थित'। तत्र परिहारिकाणां तदासेवकत्वादिदं निर्विशमानकमुच्यते, अनुपहारिकाणां कल्पस्थितस्य च विहितवक्ष्यमाणतपसां निर्विष्टकायिकमभिधीयत इति ॥ १२७० ॥ १२७१ ॥

'परिहारेण तपसा विशुद्धम्' इत्युक्तम्, किं पुनरिह परिहारः ?, इत्याह—

[4]परिहारो पुण परिहारियाण सो गिम्ह-सिसिर-वासासु। पत्तेय तिविगप्पो चउत्थयाई तवो नेओ ॥१२७२॥

१ आचेलक्यौ द्देशिक-शय्यातर-राज पिण्ड-कृतिकर्माणि। व्रत-ज्येष्ठ-प्रतिक्रमणानि मास पर्युषणाकल्पः ॥ १ ॥
२ शय्यातरपिण्डे चातुर्यामे च पुरुषज्येष्ठे च। कृतिकर्मणश्च करणे चत्वारोऽवस्थिताः कल्पाः ॥ १ ॥
३ परिहारेण विशुद्धं शुद्धो वा तको यत्र विशेषेण। तत् परिहारविशुद्धं परिहारविशुद्धिकं नाम ॥ १२७० ॥
तद् द्विविकल्पं निर्विशमान निर्विष्टकायिकवशेन। परिहारिका नुपरिहारिकाणां कल्पस्थितस्यापि च ॥ १२७१ ॥
४ परिहारः पुनः परिहारिकाणां स ग्रीष्म-शिशिर-वर्षासु। प्रत्येकं त्रिविकल्पश्चतुर्थादि तपो ज्ञेयः ॥ १२७२ ॥

[1]गिम्ह-सिसिर-वासासुं चउत्थयाईणि बारसंताइं । अड्ढापक्कंतीए जहण्ण-मज्झिमु-क्कोसयतवाणं ॥१२७३॥

स च परिहारस्तपः पुनः परिहारिकाणां प्रस्तुततपो वोढॄणां ग्रीष्म-शिशिर-वर्षासु प्रत्येकं जघन्यादित्रिविकल्पश्चतुर्थादि तपो ज्ञेय इति । एतदेव व्यक्तीकरोति– 'गिम्हेत्यादि' ग्रीष्म-शिशिर-वर्षासु चतुर्थादीनि द्वादशान्तानि तपांसि विज्ञेयानि । कया ? । अर्धापक्रान्त्या । केषां याऽर्धापक्रान्तिः ?, इत्याह– जघन्य-मध्यमो-त्कृष्टतपसाम् । इदमुक्तं भवति– ग्रीष्मे सामान्येनैवोष्णकाले जघन्यं तपश्चतुर्थं ते कुर्वन्ति, मध्यमं तु षष्ठम्, उत्कृष्टं पुनरष्टमम् । स्थापना– १ । २ । ३ ॥ एतदेवार्धापक्रान्त्या शिशिरे कुर्वन्ति । तत्रार्धस्याऽसमप्रविभागरूपस्यैकदेशस्य वैकादिपदात्मकस्यापक्रमणमवस्थानम्, शेषस्य तु द्व्यादिपदसंघातरूपस्यैकदेशस्योर्ध्वं गमनं यस्यां रचनायां सा समयपरिभाषयाऽर्धापक्रान्तिरुच्यते । तत्र चतुर्थ-षष्ठा-ऽष्टमानि ग्रीष्मे प्रोक्तानि । एतेषां मध्यादेकदेशश्चतुर्थलक्षणोऽपक्रामत्यत्रातिष्ठते, शेषं तु षष्ठा-ऽष्टमपदद्वयमूर्ध्वं शिशिरे गच्छति, तृतीयं तु दशमलक्षणं पदं मील्यते । ततश्च जघन्यतः षष्ठं, मध्यमतोऽष्टमम्, उत्कृष्टतस्तु दशमं शिशिरे कुर्वन्तीति सिद्धं भवति– २ । ३ । ४ ॥ एतेषां मध्यादेकदेशः षष्ठलक्षणोऽपक्रामति, अष्टम-दशमे तूर्ध्वं वर्षासु गच्छतः, तृतीयं त्वग्रेतनं द्वादशं मील्यते । ततश्च जघन्यतोऽष्टमम्, मध्यमतस्तु दशमम्, उत्कृष्टतस्तु द्वादशं तपो वर्षासु कुर्वन्ति– ३ । ४ । ५ ॥ तदत्र पदत्रयमध्यादेकदेशापक्रान्त्याऽर्धापक्रान्तिरुक्ता ॥ १२७२ ॥ १२७३ ॥

ननु परिहारिकास्तावदिदमुक्तस्वरूपं तपः कुर्वन्ति, अनुपरिहारिक-कल्पस्थितानां तु का वार्ता ? इत्याह—

[2]सेसा उ निययभत्ता पायं भत्तं च ताणमायामं । होइ नवण्हं वि नियमा न कप्पए सेसयं सव्वं॥१२७४॥

शेषाः पुनरनुपरिहारिक-कल्पस्थिताः पञ्चापि प्रायो नियतभक्ता नित्यभोजिनो भवन्ति । प्रायोग्रहणाद् निजेच्छया कदाचिदुपवासमपि कुर्वन्ति । भक्तं च तेषां सर्वदैवाऽनुपरिहारि-कल्पस्थितानां पारणके परिहारिकाणां च सर्वेषामाचाम्लमेव भवति । शेषं तु विकृति-लेपकृदादिकं वस्तु सर्वं नवानामपि नियमाद् न कल्पत इति ॥ १२७४ ॥

कियन्ति दिनानि केनेदं तपः कर्तव्यम् ?, इत्याह—

[3]परिहारिया-ऽणुपरिहारियाण कप्पट्ठियस्स वि य भत्तं । छ छम्मासा उ तवो अट्ठारसमासिओ कप्पो॥१२७५॥

---

1 ग्रीष्म-शिशिर वर्षासु चतुर्थकादीनि द्वादशान्तानि । अर्धापक्रान्त्या जघन्य-मध्यमो-त्कृष्टतपसाम् ॥ १२७३ ॥
2 शेषास्तु नियतभक्ताः प्रायो भक्तं च तेषामाचाम्लम् । भवति नवानामपि नियमाद् न कल्पते शेषकं सर्वम् ॥ १२७४ ॥
3 परिहारिका-ऽनुपरिहारिकाणां कल्पस्थितस्यापि च भक्तम् । षट् षट् मासांस्तु तपोऽष्टादशमासिकः कल्पः ॥ १२७५ ॥

एवमुक्तप्रकारेण पारिहारिकाणाम्, अनुपारिहारिकाणाम्, कल्पस्थितस्यापि च भक्तं भोजनमाचाम्लेन भवतीति शेषः, षट् षट् मासान् यथोक्तरूप तपश्च यथायोगं वक्तव्यम्। तत्र पारिहारिकास्तावद् ग्रीष्मादिषु पारणके आचाम्लपरिगृहीतचतुर्थादिक्रमेण षट् मासान् यावत् तपः कुर्वन्ति। परिहारिकाश्च विहि- मासान् यावत् तपः कुर्वन्ति। ततश्चानुपहारिकाः परिहारिकत्व प्रतिपद्येरथमेव षट् मासान् यावत् तपः कुर्वन्ति। परिहारिकाश्च विहि-ततपसस्तेषामनुपरिहारिकत्वमनुचरत्वं प्रतिपद्यन्ते। ततश्च कल्पस्थित एक एव परिहारिकत्व प्रतिपद्येत्थमेव षट् मासान् यावत् तपः करोति, एकस्त्वितरेषां मध्यात् कल्पस्थितो वाचनाचार्यो भवति, शेषास्तु सप्ताऽनुचरा भवन्ति। एवमय परिहारविशुद्धिककल्पोऽष्टादशभिर्मासैः समर्थ्यते ॥ १२७५ ॥

कल्पसमाप्तौ ते किं कुर्वन्ति ?, इत्याह—

कप्पसमत्तीए तय जिणकप्प वाउर्वेति गच्छं वा। ठियकप्पे नियमा दो पुरिसजुगाइ ते होंति ॥१२७६॥

कल्पसमाप्तौ चैषां त्रयी गतिः, तद्यथा– कदाचित् पुनरपि 'तय ति' तमेव परिहारविशुद्धिककल्पं प्रतिपद्यन्ते, जिनकल्प वाऽभ्युपगच्छन्ति, गच्छ वा पुनरप्युपयान्ति प्रविशन्ति। ते च परिहारविशुद्धिका नियमेन स्थितिकल्पे भरतै रावतप्रथमा-ऽन्तिमजिनतीर्थे द्वे एव पुरुषयुगे यावद् भवन्ति, तीर्थकरसमीपे चामु कल्प प्रतिपद्यन्ते– तीर्थकरसमीपे प्रतिपन्नः, अन्यसमीपे वा, नान्यत्रेत्यर्थः। तदेवमभिहित परिहारविशुद्धिकचारित्रम् ॥ १२७६ ॥

अथ सूक्ष्मसपरायचारित्रमाह—

कोवाइ सपराओ तेण जओ सपरीइ ससारं। त सुहुमसपराय सुहुमो जत्थावसेसो सो ॥ १२७७ ॥

सेढिं विलग्गओ तं विसुज्झमाण तओ चयतस्स। तह सकिलिस्समाण परिणामवसेण विन्नेय ॥१२७८॥

क्रोधादि' कषायवर्गः सपराय उच्यते। कुतः ?, इत्याह– यतः सपरैति पर्यटति संसारमनेनेति सपरायः सूक्ष्मोऽवशेषो यत्र तत् सूक्ष्मसपरायम्। तच्च श्रेणिं विलगत आरोहतो विशुध्यमानकं भवति। तथा, तस्याः प्रच्यवमानस्य सक्लिश्यमानकं परिणामवशेन तद् विज्ञेयमिति ॥ १२७७ ॥ १२७८ ॥

१ कल्पसमाप्तौ तज्जिनकल्प वोपयान्ति गच्छं वा। स्थितकल्पे नियमाद् द्वे पुरुषयुगे ते भवन्ति ॥ १२७६ ॥

२ कोपादिः सपरायस्तेन यतः सपर्येति ससारम्। तत् सूक्ष्मसपराय सूक्ष्मो यत्रावशेषः सः ॥ १२७७ ॥

श्रेणिं विलगतस्तद् विशुध्यमानं ततश्च्यवमानस्य। तथा सक्लिश्यमान परिणामवशेन विज्ञेयम् ॥ १२७८ ॥

अथ यथाख्यातचारित्रं विवृण्वन्नाह—

[2]अहसद्दो जाहत्थे आङोऽभिविहीए कहियमक्खायं । चरणमकसायमुदितं तमहक्खायं जहक्खायं ॥१२७९॥

'अथ' इत्ययं याथातथ्यार्थे, आङ् अभिविधौ । ततश्च याथातथ्येन, अभिविधिना वाख्यातं कथितं तदकषायं चरणं तद्‌यथाख्यातं यथाख्यातं चोदितमिति ॥ १२७९ ॥

एतच्च कतिविधम् ?, इत्याह—

[3]तं दुविगप्पं छउमत्थ-केवलिविहाणओ पुणेक्केक्कं । खय-चसमज-सजोगा-ऽजोगिकेवलिविहाणओ दुविहं ॥१२८०॥

तच्च यथाख्यातचारित्रं छद्मस्थ-केवलिस्वामिभेदाद् द्विभेदम् । छद्मस्थसंबन्धि पुनरपि द्विविधम्– मोहक्षयसमुत्थम्, तदुपशमप्रभवं च । केवलिसंबन्ध्यपि सयोग्य-ऽयोगिकेवलिभेदतो द्विविधमेवेति ॥ १२८० ॥

अथ पूर्वोक्तं निगमयन्, उत्तरनिर्युक्तिगाथां च संबन्धयन्नाह—

[4]भणियं खओवसमओ अहुणोवसमेणं लहइ जह जीवो । सामइयं तं भण्णइ सो जं च खओवसमपुव्वो॥१२८१॥

तदेवं 'सत्तण्हं पयडीणं अब्भिंतरओ कोडकोडीए' इत्यादिना भणितः क्षयोपशमात् सामायिकलाभः । अधुना तु '[5]अण-दंस-न-पुंसि-त्थी' इत्यादिना वक्ष्यमाणाद् यथा मोहोपशमात् सामायिकं लभ्यते तद् भण्यते । किमिति प्रथमं क्षयोपशमात् तल्लाभ उक्तः ?, इत्याह– 'सो जं चेत्यादि' स यस्माद् वक्ष्यमाण उपशमः क्षयोपशमपूर्वः । पूर्वं हि मोहनीयक्षयोपशमात् सम्यक्त्वादिकं लभ्यते, पश्चाच्चोपशमश्रेणिः । अतोऽनेनैव क्रमेणैतदभिधानम् । इत्येका पातना ॥ १२८१ ॥

अथ पातनान्तरमाह—

[6]अहवा खओवसमओ चरणतियं उवसमेण खयओ वा । सुहुमा-हक्खायाइं तेणोवसम-क्खयया कमसो ॥१२८२॥

---

1 छ. ग. 'ख्यातं चि' । 2 अथशब्दो याथार्थ्ये आङभिविधौ कथितमाख्यातम् । चरणमकषायमुदितं तदथाख्यातं यथाख्यातम् ॥ १२७९ ॥

3 तद् द्विविकल्पं छद्मस्थ-केवलिविधानतः पुनरेकैकम् । क्षयोपशमज सयोग-ऽयोगिकेवलिविधानतो द्विविधम् ॥ १२८० ॥

4 भणितं क्षयोपशमतोऽधुनोपशमेन लभते यथा जीवः । सामायिकं तद् भण्यते स यच्च क्षयोपशमपूर्वः ॥ १२८१ ॥ 5 गाथा १२८२ ।

6 गाथा १२८४ । 7 अथवा क्षयोपशमतश्चरणत्रिकमुपशमेन क्षयतो वा । सूक्ष्म-यथाख्याते तेनोपशम क्षयौ क्रमतः ॥ १२८२ ॥

अथवा, आद्यं चारित्रत्रयं कषायाणां क्षयोपशमादुक्तम्, उपलक्षणत्वात् क्षयात्, उपशमाच्चेति । सूक्ष्मसंपराय यथाख्यातचारित्रद्वयं तु यस्मादुपशमेन, क्षयेण वा लभ्यत इत्युक्तम्, तेन तस्मात् कारणात् तावेवोपशम-क्षयौ क्रमेण भण्येते । यो हि श्रेणिद्वयमुपलप्स्यते स पूर्वमुपशमश्रेणिं करोति, पश्चात्तु क्षपकश्रेणिम्, इत्यमुं क्रममाश्रित्य युगपद् द्वयाभिधाने प्राप्तेऽपि प्रथममत्रोपशमश्रेणी, पश्चात्तु क्षपकश्रेणी वक्ष्यत इति भावः ॥ १२८२ ॥

अथ तृतीयामपि पातनामाह—

[1]सेढिगयस्स सुहुम सेढीओ निग्गयस्सहक्खाय । सा उवसम-क्खयओ पढम तत्थोवसमसेढी ॥१२८३॥

'वा' इत्यथवा, श्रेण्यन्तर्भाविनः सूक्ष्मसंपरायमुक्तम्, तद्विनिर्गतस्य तु यथाख्यातम्, अतः श्रेणिद्वयं भणनीयमापातम्, उभयश्रेणिलाभे चोपशमश्रेणिमेवादौ कुरुते, इति सैव तावत् प्रथममुच्यते ॥ इति द्वाविंशतिगाथार्थः ॥ १२८३ ॥

तामेव विहितप्रस्तावनामुपशमश्रेणिमाह—

[2]अण-दंस-नपुंस-त्थीवेय-च्छक्कं च पुरिसवेयं च । दो दो एगंतरिए सरिसे सरिसं उवसमेइ ॥१२८४॥

इहोपशमश्रेणिमारम्भकोऽप्रमत्तसंयतो भवतीति केचित् । अविरत-देशविरत प्रमत्ता-ऽप्रमत्तसंयतानामन्यतर इत्यन्ये । श्रेणेः समाप्तौ च निवृत्तोऽप्रमत्तगुणस्थाने प्रमत्तगुणस्थाने वाऽवतिष्ठते, कालगतस्तु देवेष्वविरतो वा भवति । कार्मग्रन्थिकाभिप्रायेण तु प्रतिपतितोऽसौ मिथ्यादृष्टिगुणस्थानकमपि यावद् गच्छति । तत्रेत्यमेतामारभते— 'अण त्ति' । 'अण रण-' इत्यादिदण्डकधातुः । अणन्तीवाऽविफलहेतुत्वेनाऽसातवेद्यम्, नारकाद्यायुष्कं च शब्दयन्त्याकारयन्तीत्यणा आद्याः क्रोधादयश्चत्वारः कषायाः । अथवा, 'अण त्ति' प्राकृतत्वेन अनाः, एकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वादनन्तानुबन्धिनस्त एवाऽऽद्याः क्रोधादयश्चत्वारः कषाया इत्यर्थः । तत्राऽसौ प्रतिपत्ता प्रशस्तेष्वध्यवसायस्थानेषु वर्तमानः प्रथमं युगपदन्तर्मुहूर्तमात्रेण कालेनाऽनन्तानुबन्धिनः क्रोधादीनुपशमयति । 'दंस त्ति' दर्शनं दर्शं, तच्च दर्शनं मिथ्यात्व मिश्र सम्यक्त्वभेदात् त्रिविधम् । ततोऽनन्तानुबन्ध्युपशमानन्तरमेतदपि युगपदन्तर्मुहूर्तेनोपशमयति । ततो यदा पुरुषः श्रेणिसमारम्भको भवति, तदाऽनुदीर्णमपि 'नपुंस त्ति' नपुंसकवेदमन्तर्मुहूर्तेनोपशमयति, ततः स्त्रीवेदमन्तर्मुहूर्तेन,

१ क ग 'समपि स' । २ श्रेणिगतस्य सूक्ष्मं श्रेणीतो निर्गतस्याऽथाख्यातम् । सोपशम-क्षयतः प्रथमं तत्रोपशमश्रेणिः ॥ १२८३ ॥
३ अन-दृश नपुंसक-स्त्रीवेद षट्कानि च पुरुषवेदं च । द्वौ द्वावेकान्तरितौ सदृशौ सदृशमुपशमयति ॥ १२८४ ॥

ततो हास्य-रत्य-ऽरति-शोक-भय-जुगुप्सालक्षणं हास्यादिषट्कं युगपदन्तर्मुहूर्तेन, ततः पुरुषवेदमन्तर्मुहूर्तेन । अथ स्त्री प्रारम्भिका, ततः प्रथमं नपुंसकवेदम्, ततः पुरुषवेदम्, ततो हास्यादिषट्कं, ततः स्त्रीवेदमुपशमयति, इत्येवं द्रष्टव्यम् । अथ नपुंसकः प्रारम्भकः, ततो-ऽसावनुदीर्णमपि प्रथमं स्त्रीवेदमुपशमयति, ततः पुरुषवेदम्, ततः षट्कम्, ततो नपुंसकवेदम्, इत्येष क्रमः । अत ऊर्ध्वं द्वौ द्वौ क्रोधाद्या-वेकान्तरितौ संज्वलनक्रोधादिव्यवहितौ, सदृशौ क्रोधादित्वेन परस्परं तुल्यौ सदृशं युगपदेव प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तेनोपशमयति । एतदुक्तं भवति— अप्रत्याख्यान-प्रत्याख्यानावरणौ क्रोधौ क्रोधरूपतया सदृशौ सदृशं युगपदन्तर्मुहूर्तेनोपशमयति, ततः संज्वलनं क्रोधमेकाकि-नमेकान्तर्मुहूर्तेनोपशमयति । ततोऽप्रत्याख्यान-प्रत्याख्यानावरणौ मानौ मानरूपतया सदृशौ सदृशं युगपदेव, ततः संज्वलनं मानम्, ततोऽप्रत्याख्यान-प्रत्याख्यानावरणमायाद्वयं मायारूपतया सदृशम्, ततः संज्वलनां मायाम्; ततोऽप्रत्याख्यान-प्रत्याख्यानावरणलोभद्वयं लोभरूपतया सदृशं युगपदुपशमयति, ततः संज्वलनं लोभम् । अमुं चोपशमयंस्त्रिधा करोति– द्वौ भागौ युगपदुपशमयति; तृतीयं तु भागं संख्येयानि खण्डानि करोति, तान्यपि पृथक् पृथक् कालभेदेनोपशमयति । तत एतेषां संख्येयखण्डानां यच्चरमं खण्डं तदसंख्येयानि खण्डानि करोति । ततः समये समय एकैकं खण्डमुपशमयति । इह च दर्शनसप्तक उपशान्तेऽपूर्वकरणः, निवृत्तिबादरो वाऽभिधीयते । तत ऊर्ध्वमनिवृत्तिबादरो यावत्संख्येयखण्डानां चरमखण्डम् । चरमसंख्येयखण्डनिष्पन्नानि त्वसंख्येयखण्डान्युपशमयन् सूक्ष्मसंपरायः । तदेवमन्तर्मुहूर्तेन संज्वलनं लोभमपि सर्वमुपशमयति । एवं सर्वत्र प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तमुपशमकालः । सर्वापि चेयं श्रेणिर्महताऽन्तर्मुहूर्तेन समर्थ्यते ।

अस्याश्च श्रेणेरनन्तानुबन्धिचतुष्टयादीनां प्रत्येकं शून्यस्थापनया स्वरूपं भावनीयम् । तत्रानन्तानुबन्धिचतुष्टयस्थापने चत्वारि शून्यानि तिर्यग् व्यवस्थाप्यन्ते, तद्यथा– ० ० ० ० । एषामुपशमस्य प्रारम्भो निष्ठा च समकालमेव, इति तिर्यक्समतया स्थाप्यन्ते । एवमुत्तरत्रापि तिर्यक्समस्थापनायां भावार्थोऽवसेयः । एतदुपरि तिर्यक्समशून्यत्रयेण दर्शनत्रयं स्थाप्यते– ० ० ० । एतदुपर्येकस्य वेदकस्यैकं शून्यम्, तदुपरि द्वितीयस्य द्वितीयम्– ०̊ । तदुपरि हास्यादिषट्कं समश्रेण्या तिर्यक् स्थाप्यते– ० ० ० ० ० ० । एतदुपरि तृतीयवेदशून्यम्, तदुपर्यपि तिर्यक्क्रोधशून्यद्वयम्– ० ० । एतदुपरि संज्वलनक्रोधस्य शून्यम्– ० । एतदुपरि तिर्यग्मानद्वयस्य शून्यद्वयम्– ० ० । तदुपरि मानस्यैकं शून्यम्– ० । तदुपरि मायाद्वयस्य तिर्यक् शून्यद्वयम्– ० ० । तदुपरि मायायाः शून्यम्– ० । तदुपरि लोभद्वयस्य तिर्यगेव शून्यद्वयम्– ० ० । एतदुपरि संज्वलनस्य लोभस्यैकं शून्यम्– ० । एवमूर्ध्वं स्थापनां विधाय सर्वं भाव-नीयम् ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ १२८४ ॥

विस्तरार्थं तु भाष्यकारः प्राह—

[1]उवसामगसेढीए पट्ठवओ अप्पमत्तविरओ उ। पज्जवसाणे सो वा होइ पमत्तो अ विरओ वा ॥१२८५॥

अन्ने भणंति अविरय-देस-पमत्ता-ऽपमत्तविरयाण। अन्नयरो पडिवज्जइ दंसणसमणम्मि उ नियट्टी ॥१२८६॥

द्वे अपि गतार्थे, नवरमविरतादप्रमत्तान्तानां मध्यात् केनापि दर्शनसप्तकेनोपशमिते ततो 'नियट्टि त्ति' निवृत्तिबादरो भवतीति ॥ १२८५ ॥ १२८६ ॥

'अण' इत्येतद् व्याख्यातुमाह—

[2]भवमणुबंधंति जओऽणंतमणंताणुबंधिणोऽण त्ति। ते चत्तारि वि समयं समेइ अंतोमुहुत्तेण ॥ १२८७ ॥

गाथापूर्वार्धस्यान्ते 'अण' इत्येतद्ग्रहणवाक्यम्, अतो व्याख्यानयति– 'भवमित्यादि' भवं संसारमनुबध्नन्तीत्येवंशीला अनन्तानुबन्धिनस्तान् प्रशस्तध्यानतोऽन्तर्मुहूर्तेन युगपदुपशमयति, उदयोद्वर्तनादिकरणाऽयोग्यान् सतोऽप्यसत्कल्पान् करोतीति॥१२८७॥

शेषावयवव्याख्यामाह—

[3]तत्तो य दंसणतिगं तओऽणुइण्णं जहन्नयरवेयं। तत्तो बीयं छक्कं तओ य वेयं सयमुदिन्नं ॥ १२८८ ॥

ततश्चानन्तानुबन्ध्युपशमानन्तरं मिथ्यात्वादिदर्शनत्रिकम्, ततोऽनुदीर्णस्य वेदद्वयस्य मध्ये यो जघन्यो वेदस्तमुपशमयति, ततो द्वितीयम्, ततः षट्कम्, ततो यः कश्चिदुदये वर्तते वेदस्तमुपशमयति। इदमुक्तं भवति– यदि पुरुषः श्रेणिप्रारम्भकः, तदा पुरुषवेदस्तस्योदये वर्तते, स्त्री-नपुंसकवेदौ त्वनुदीर्णौ, तयोश्च मध्ये नपुंसकवेदो जघन्यतरः, ततो दर्शनत्रिकादुपरि प्रथमं तमुपशमयति, ततः स्त्रीवेदम्, उदीर्णं तु पुंवेदं षट्कादुपरि पश्चादुपशमयति। अथ स्त्री प्रारम्भिका, तदा स्त्रीवेदस्तस्या उदये, पुं-नपुंसकवेदौ त्वनुदयावस्थौ। अनयोरपि नपुंसकवेदो जघन्यतरः, इति तं प्रथममुपशमयति, ततः पुंवेदम्, उदीर्णं तु स्त्रीवेदं पश्चात् षट्कादुपर्युपशमयति।

1 उपशमश्रेण्यां प्रस्थापकोऽप्रमत्तविरतस्तु। पर्यवसाने स वा भवति प्रमत्तश्च विरतो वा ॥ १२८५ ॥
अन्ये भणन्त्यविरत देश-प्रमत्ता-ऽप्रमत्तविरतानाम्। अन्यतरः प्रतिपद्यते दर्शनशमने तु निवृत्ति ॥ १२८६ ॥ 2 गाथा १२८४।
2 भवमनुबध्नन्ति यतोऽनन्तमनन्तानुबन्धिनोऽन इति। तांश्चतुरोऽपि समकं शमयत्यन्तर्मुहूर्तेन ॥ १२८७ ॥
3 ततश्च दर्शनत्रिकं ततोऽनुदीर्णं जघन्यतरवेदम्। ततो द्वितीयं षट्कं ततश्च वेदं स्वकमुदीर्णम् ॥ १२८८ ॥

यदा तु नपुंसकः प्रारम्भकः, तदोदीर्णं नपुंसकवेदं पश्चादुपर्युपशमयति, अनुदीर्णं तु स्त्रीवेदं जघन्यतरत्वाद् दर्शनत्रिकादुपरि प्रथममुपशमयति, ततः पुरुषवेदमिति ॥ १२८८ ॥

ततः किम् ?, इत्याह—

[1]मज्झिल्लकसायाणं कोहाइसमाणजाइए दो दो । एक्केक्केणंतरिए संजलणेणं उवसमेइ ॥ १२८९ ॥

अनन्तानुबन्ध्युपशमस्योक्तत्वात् संज्वलनानां तूपशमस्याऽन्तरालेषु भावात्, अर्थाद् मध्यमकषाया अप्रत्याख्यान-प्रत्याख्यानावरणा एवावशिष्यन्ते । तेषां मध्यात् क्रोधादिसमानजातीयौ द्वौ द्वावेकैकेन क्रोधादिसंज्वलनेनान्तरितावुपशमयतीति ॥ १२८९ ॥

अत्र प्रेरकः प्राह—

[2]संजलणाईणं समो जुत्तो, संजोयणादओ जे उ । ते पुव्वं चिय समिया नणु सम्मत्ताइलाभम्मि ॥१२९०॥

ननु संज्वलनकषाय हास्यादीनामुदयवर्तित्वाच्छमो युक्तः । ये तु संयोजनादयः कषायास्ते पूर्वमेव सम्यक्त्वादिगुणप्राप्तिकाले उपशमिता एव, सम्यक्त्वादिलाभान्यथानुपपत्तेः । अत इदानीं तेषामुपशमाभिधानमयुक्तमेवेति भावः ॥ १२९० ॥

अत्रोत्तरमाह—

[3]आसि खओवसमो सिं समोऽहुणा, भणइ को विसेसो सिं ?। नणु खीणम्मि उइण्णे सेसोवसमे खओवसमो ॥१२९१॥

हन्त ! सम्यक्त्वादिलाभकाले आसीदेषां संयोजनादिकषायाणां क्षयोपशमः, अत इदानीं तेषामुपशमोऽभिधातव्य एव । अथ प्रेरको भणति– ननु क्षयोपशमो-पशमयोः कः किल विशेषः ?। सूरिराह– ननूदीर्णे उदयप्राप्ते कर्मणि क्षीणे, शेषे चानुदीर्णे उपशान्ते सति क्षयोपशमोऽभिधीयत इति ॥ १२९१ ॥

प्रेरकः प्राह—

[4]सो चेव नणूवसमो उइए खीणम्मि सेसए समिए । सुहुमोदयता मीसे न तूवसमिए विसेसोऽयं ॥ १२९२ ॥

---

१ मध्यमकषायाणां क्रोधादिसमानजातीयौ द्वौ द्वौ । एकैकेनान्तरितौ संज्वलनेनोपशमयति ॥ १२८९ ॥
२ संज्वलनादीनां शमो युक्तः, संयोजनादयो ये तु । ते पूर्वमेव शमिता ननु सम्यक्त्वादिलाभे ॥ १२९० ॥
३ आसीत् क्षयोपशम एषां शमोऽधुना, भणति को विशेषोऽनयोः ? । ननु क्षीण उदीर्णे शेषोपशमे क्षयोपशमः ॥ १२९१ ॥
४ स एव ननूपशम उदिते क्षीणे शेषके शमिते । सूक्ष्मोदयता मिश्रे न तूपशमिते विशेषोऽयम् ॥ १२९२ ॥

ननूपशमोऽप्ययमेव, यः। किम् ?, इत्याह– उदिते कर्मणि क्षीणे, अनुदिते तूपशान्ते भवति। अत्रोत्तरमाह– ननु मिश्रे क्षयोपशमे सूक्ष्मोदयताऽस्ति– प्रदेशोदयेन सत्कर्मवेदनमस्तीत्यर्थः। उपशमितेऽपि तु कर्मणि तदपि नास्ति, इत्यतोऽनयोर्विशेष इति ॥१२९२॥

एतदेवाह—

[1]वेएइ संतकम्मं खओवसमिएसु नाणुभावं सो। उवसंतकसाओ पुण वेएइ न संतकम्मं पि ॥ १२९३ ॥

स क्षयोपशमावस्थकषायवाञ्जीवः क्षायोपशमिकेष्वनन्तानुबन्ध्यादिषु तत्सबन्धि सत्कर्माऽनुभवति– प्रदेशकर्म वेदयति, न पुनरनुभावम्– विपाकतस्तु तान् वेदयतीत्यर्थः। उपशान्तकषायस्तु सत्कर्माऽपि न वेदयति, इति क्षयोपशमो-पशमयोर्विशेष इति ॥१२९३॥

पुनरपि परः प्राह—

[2]संजोयणाइयाणं नणूदयो संजयस्स पडिसिद्धो। सच्चमिह सोऽणुभावं पडुच्च न पएसकम्मं तु ॥ १२९४ ॥

ननु संयतस्य संयोजनादिकषायाणामुदयो निषिद्ध एव, तदुदये संयतत्वहानिप्रसङ्गात्। अत्रोत्तरमाह– सत्यम्, अनुभावं रसं विपाकमाश्रित्येहासौ तदुदयो निषिद्धः संयतादीनाम्, न तु प्रदेशकर्म प्रतीत्य ॥ १२९४ ॥

अनुभावविरहिता अपि प्रदेशा नियमेन वेद्यन्त इत्यागमेऽप्यभिहितमेवेति दर्शयन्नाह—

[3]भणियं च सुए जीवो वेएइ नवाणुभावकम्मं ति। जं पुण पएसकम्मं नियमा वेएइ तं सव्वं ॥ १२९५ ॥

नाणुदियं निज्जीरइ नासंतमुदेइ जं तओऽवस्सं। सव्वं पएसकम्मं वेएउं मुच्चए सव्वो ॥ १२९६ ॥

सूत्रेऽपि भगवतीलक्षणे प्रोक्तम्। किम् ?, इत्याह– जीवोऽनुभावकर्म वेदयते, नवा। यत् पुनः प्रदेशकर्म तद् नियमात् सर्वं वेदयतीति। तथा चोक्तम्– "[4]एवं खलु गोयमा ! दुविहे कम्मे पन्नत्ते, तं जहा– पएसकम्मे य, अणुभावकम्मे य। तत्थ णं जं तं

---

1 वेदयति सत्कर्म क्षायोपशमिकेषु नानुभावं सः। उपशान्तकषायः पुनर्वेदयति न सत्कर्मापि ॥ १२९३ ॥

2 संयोजनादिकानां ननूदयः संयतस्य प्रतिषिद्धः। सत्यमिह सोऽनुभावं प्रतीत्य न प्रदेशकर्म तु ॥ १२९४ ॥

3 भणितं च श्रुते जीवो वेदयति नवाऽनुभावकर्मेति। यत्पुनः प्रदेशकर्म नियमाद् वेदयति तत् सर्वम् ॥ १२९५ ॥
नानुदितं निर्जीर्यते नासदुदेति यत् ततोऽवश्यम्। सर्वं प्रदेशकर्म वेदयित्वा मुच्यते सर्वः ॥ १२९६ ॥

4 एवं खलु गौतम ! द्विविधं कर्म प्रज्ञप्तम्, तद्यथा– प्रदेशकर्म च, अनुभावकर्म च। तत्र यत् तत् प्रदेशकर्म तन्नियमेन वेदयति, यत्तदनुभावकर्म तदस्त्येकं वेदयति, अस्त्येकं नो वेदयति। 1 ध छ 'मा मए इ'।

पएसकम्मं तं अत्थेगइयं वेएइ, अत्थेगइयं नो वेएइ " इति। यस्माद् न खल्वनुदितं कर्म निर्जीर्यते, न चासदुदेति, किन्तु सदेवोदेति। यस्मात् सर्वोऽपि मुमुक्षुः सर्वमपि प्रदेशकर्म वेदयित्वैव मुच्यते, नान्यथा। ततः प्रदेशवेद्यानामनन्तानुबन्ध्यादीनामिदानीमुपशमो निरूप्यत इति प्रकृतम् ॥ १२९५ ॥ १२९६ ॥

पुनरपि परः प्राह—

[1]किह दंसणाइघाओ न होइ संजोयणाइ वेदयओ ?। मंदाणुभावयाए जहाणुभावम्मि वि कहिंचि ॥१२९७॥

निच्चोदिन्नं पि जहा सयलचउण्णाणिणो तदावरणं। न विघाइ मंदयाए पएसकम्मं तहा नेयं ॥ १२९८ ॥

नन्वेवं सति प्रदेशतोऽपि संयोजनादिकपायान् वेदयतः संयतादेः कथं सम्यग्दर्शनादिविघातो न भवति ?। अत्र प्रतिविधानमाह– मन्दानुभावतया नीरसप्रदेशमात्रवेदनाद् न सम्यक्त्वादिघात इत्यर्थः। यथेह क्वचिदनुभावकर्मापि नातिविघातकं दृष्टम्, तद्यथा– नित्योदितमपि मति-श्रुता-ऽवधि-मनःपर्यायावरणचतुष्टयं संपूर्णचतुर्ज्ञानिनो न मत्यादिज्ञानविघाताय दृष्टम्, मन्दत्वात्; तद्वत् तत्प्रदेशकर्मापि नीरसत्वाद् न दर्शनादिविघातायेति ॥ १२९७ ॥ १२९८ ॥

किञ्च,

[2]किरियाए कुणइ रोगो मंदं पीलं जहाऽवणिज्जंतो। किरियामेत्तकयं चिय पएसकम्मं तहा तवसा ॥१२९९॥

यथेह रोगो भिपजादिक्रियया विधिवदपनीयमानो मन्दां क्रियामात्रकृतामेवाऽऽतुरस्य पीडां करोति, नातिगुर्वीम्; तद्वत् प्रदेशकर्मापि तपसाऽपनीयमानं तपोरूपक्रियामात्रकृतामेव पीडां करोतीति; तथाहि–नरकगत्यादिकाः कर्मप्रकृतयस्तद्भवसिद्धिकानामपि मुनीनां सत्तायां विद्यन्त एव, न चाननुभूतास्ताः कदाचिदपि क्षीयन्ते, न च तद्भवसिद्धिका नरकादिजन्मविपाकेन ताः समनुभवन्ति, किन्तु तपसा प्रदेशरूपतया समनुभूय ताः क्षपयति। न च वेदयिता काञ्चिद् वाधामनुभवति। ततो ज्ञायते– न प्रदेशकर्मवेदनं गुणविघाताय, वाधाकरणं वेति ॥ १२९९ ॥

---

१ कथं दर्शनादिघातो न भवति संयोजनादि वेदयतः ?। मन्दानुभावतया यथानुभावेऽपि कुत्रचित् ॥ १२९७ ॥
नित्योदीर्णमपि यथा सकलचतुर्ज्ञानिनस्तदावरणम्। न विघाति मन्दतया प्रदेशकर्म तथा ज्ञेयम् ॥ १२९८ ॥
२ क्रियया करोति रोगो मन्दां पीडां यथाऽपनीयमानः। क्रियामात्रकृतामेव प्रदेशकर्म तथा तपसा ॥ १२९९ ॥

कियति कर्मण्युपशान्ते कथंभूतोऽसौ प्रोच्यते ?, इत्याह—

[1]दंसणमोहाईओ भण्णइ अनियट्टिबायरो परओ । जाव उ सेसो संजलणलोभसंखेज्जभागो त्ति ॥१२००॥

स च दर्शनसप्तक उपशमिते तदतीतः सन् परतः शेष नपुंसकवेदादिक कर्मोपशमयन्ननिवृत्तिबादरोऽभिधीयते, यावत् सञ्ज्वलनलोभस्य संख्याततमो भागः शेषः । निवृत्तिबादरस्तु न किञ्चिदुपशमयति, इति नेहासौ सगृहीतः ॥ १२०० ॥

ततः किमसौ करोति ?, इत्याह—

[2]तंदसंखेज्जइभाग समए समए समेइ एक्केक्कं । अंतोमुहुत्तमेत्त तस्सासंखिज्जभाग पि ॥ १२०१ ॥

तमपि संज्वलनलोभस्य संख्येयभागमसंख्येयैः खण्डैः करोति । ततस्तस्य लोभसंख्येयभागस्याऽसंख्याततममेकैकं भागं समये समय उपशमयति । तस्य च लोभसंख्यातभागस्याऽसंख्याततममपि भाग प्रतिसमयमुपशमयन्नन्तर्मुहूर्तमात्र काल सूक्ष्मसपरायोऽभिधीयत इत्युत्तरगाथायां सम्बन्धः ॥ इति सप्तदशगाथार्थः ॥ १२०१ ॥

तदेव सूक्ष्मसपरायस्वरूपं सविशेषमाह—

[3]लोभाणू वेयतो जो खलु उवसामओ व खवओ वा। सो सुहुमसपराओ अहक्खाया ऊणओ किंचि॥१२०२॥

अन्तर्मुहूर्तमात्रं कालं यावत् सूक्ष्मसपरायोऽभिधीयते । यः किम् ?, इत्याह– 'लोभाणू इत्यादि' लोभसंख्यातभागस्याऽसंख्याततमांशवर्त्यणून् प्रतिसमयं वेदयन् यत उपशमकः क्षपको वा भवति। अयं च लोभांशमात्रावशेषत्वाद् यथाख्याताद् किञ्चिदेव न्यूनः ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १२०२ ॥

आह– ननूपशमकाधिकारे किमिति क्षपको निर्दिष्टः ?, इत्याह—

[4]उवसामयाहिगारे तस्समभागो त्ति खवगनिद्देसो । सुहुमसरागातीतो अहक्खाओ होइ निग्गयो ॥१२०३॥

---

1 दर्शनमोहातीतो भण्यतेऽनिवृत्तिबादरः परतः । यावत्तु शेषः सञ्ज्वलनलोभसंख्येयभाग इति ॥ १२०० ॥
2 तदसंख्येयभागं समये समये शमयत्येकैकम् । अन्तर्मुहूर्तमात्र तस्यासंख्येयभागमपि ॥ १२०१ ॥
3 लोभाणून् वेदयन् यः खलूपशमको वा क्षपको वा । स सूक्ष्मसपरायोऽथाख्यातादूनकः किञ्चित् ॥ १२०२ ॥
4 उपशमकाधिकारे तत्समभाग इति क्षपकनिर्देशः । सूक्ष्मसरागातीतोऽथाख्यातो भवति निर्ग्रन्थः ॥ १२०३ ॥

उपशमकसूक्ष्मसंपरायस्याधिकारे तत्समभाग इति कृत्वा तत्क्षपकोऽप्ययमेव निर्दिष्टः। यथोपशमश्रेण्यां नवमगुणस्थानकादुपरितनभागे सूक्ष्मसंपरायो भवति, तथा क्षपकश्रेण्यामपि, इति सामानभागत्वादुपशमकाधिकारे लाघवार्थं क्षपकोऽपि निर्दिष्ट इत्यर्थः। उपशमकसूक्ष्मसंपरायश्चैतद्गुणस्थानकादतिक्रान्त उपशान्तमोहनिर्ग्रन्थलक्षणो यथाख्यातो भवति ॥ १३०३ ॥

ततः किम्?, इत्याह—

[1]बद्धाऊ पडिवन्नो सेढिगओ वा पसंतमोहो वा। जइ कुणइ कोइ कालं वच्चइ तोऽणुत्तरसुरेसु ॥१३०४॥

अनिबद्धाऊ होउं पसंतमोहो मुहुत्तमेत्तद्धं। उइयकसायो नियमा नियत्तए सेढिपडिलोमं ॥ १३०५ ॥

यदि बद्धायुरुपशमश्रेणिं प्रतिपन्नः श्रेणिमध्यगतगुणस्थानकवर्ती वा, उपशान्तमोहो वा भूत्वा कालं करोति, तदा नियमेनानुत्तरसुरेष्वेवोत्पद्यते, श्रेणिप्रतिपतितस्य तु कालकरणेऽनियमः, नानामतित्वेन नानास्थानगमनादिति। अथाऽबद्धायुस्तां प्रतिपद्यते, तदाऽन्तर्मुहूर्तमुपशान्तमोहो भूत्वा ततः कुतश्चिद् निमित्तादुदितकषायः स नियमेन श्रेणिप्रतिलोमं पश्चान्मुखं निवर्तते प्रतिपतति, एतावन्मात्रकालभावित्वादेवास्याः ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ १३०४ ॥ १३०५ ॥

अत एव दुरन्तं कषायसामर्थ्यमुत्कीर्तयन्नाह—

[2]उवसामं उवणीया गुणमहया जिणचरित्तसरिसं पि। पडिवायंति कसाया किं पुण सेसे सरागत्थे? ॥१३०६॥

उपशमनमुपशमस्तमपिशब्दात् क्षयोपशममप्युपनीताः। केनोपशममुपनीताः?, इत्याह— गुणैर्महान् गुणमहान् उपशमकस्तेन गुणमहतोपशमकेन। प्रतिपातयन्ति कषायाः संयमात्, भवे वा। कम्?। तमेवोपशमकम्। कथंभूतम्?। जिनस्य केवलिनश्चारित्रेण कृत्वा सदृशस्तुल्यो जिनचारित्रसदृशः, द्वयोरप्युपशान्त-मोहकेवलिनोः कषायोदयरहितचारित्रयुक्तत्वाज्जिनसमानचारित्र इत्यर्थः, तमेवंभूतमपि। किं पुनः शेषान् सरागस्थान् न प्रतिपातयन्ति? ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १३०६ ॥

---

१ बद्धायुः प्रतिपन्नः श्रेणिगतो वा प्रशान्तमोहो वा। यदि करोति कोऽपि कालं व्रजति ततोऽनुत्तरसुरेषु ॥ १३०४ ॥
अनिबद्धायुर्भूत्वा प्रशान्तमोहो मुहूर्तमात्राद्धम्। उदितकषायो नियमाद् निवर्तते श्रेणिप्रतिलोमम् ॥ १३०५ ॥

२ उपशममुपनीता गुणमहता जिनचारित्रसदृशमपि। प्रतिपातयन्ति कषायाः किं पुनः शेषान् सरागस्थान्? ॥ १३०६ ॥

भाष्यम्—

देवदग्धियजणदुमो छारच्छन्नोऽगणि व्व पच्चयओ। दावेइ जह सरूवं तह स कसायोदए भुज्जो ॥१३०७॥

यथा दवाग्निदग्धोऽञ्जनद्रुमः पुनरपि प्रत्ययत उदकाऽऽसेचनादिकारणसंसर्गादङ्कुर-प्रवाल-पत्र-पुष्पादिरूपं निजस्वरूपं दर्शयति, यथा वा भस्मावच्छन्नोऽग्निः प्रत्ययतस्तृणादीन्धनकारणसाहाय्यात् पुनरपि दाहपाकादिकर्तृत्वलक्षणं निजस्वरूपं प्रकटयति, यथा वा मिथ्यापनीतामयोऽपथ्यादिप्रत्ययतः पुनरपि निजस्वभावमाविष्करोति, तथा सोऽप्युपशान्तकषायो जीवः स्वशरीरोपध्यादिमूर्च्छादिप्रत्ययतः पुनरपि कषायोदये पूर्वस्वरूपं दर्शयति, यतोऽप्युपशान्तमोहः 'अण्णयरसेढिवज्जं' इत्यादिवचनात् सैद्धान्तिकमतेन तस्मिन्नेव भवे क्षपकश्रेणिं न करोति, तामन्तरेण च न सिध्यति, उत्कृष्टतश्च देशोनार्धपुद्गलपरावर्तरूपं संसारं पर्यटति। तस्माद् विहितोपशमश्रेणिरन्तर्मुहूर्ताद् नियमेन प्रतिपततीति ॥ १३०७ ॥

एतदेवाह—

तम्मि भवे निव्वाणं न लभइ उक्कोसओ व संसारं। पोग्गलपरियट्टद्धं देसोणं कोइ हिण्डेज्जा ॥१३०८॥

गतार्था ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ १३०८ ॥

अहो! महदाश्चर्यम्, यदेकादश मोक्षप्रासादसोपानमारुह्यापि हतजीवः पुनरपि परिभ्रष्ट एतावद् दुःखमनुभवति, इति विस्मितात्मा गुरूपदेशमाह—

जइ उवसंतकसाओ लहइ अणंतं पुणो वि पडिवायं। न हु भे वीससियव्वं थेवे वि कसायसेसम्मि ॥१३०९॥

अणथोवं वणथोवं अग्गीथोवं कसायथोवं च। न हु भे वीससियव्वं थेवं पि हु तं बहु होइ ॥१३१०॥

'न हु भे त्ति' नैव भवद्भिर्विश्वसितव्यं स्तोकेऽपि कषायशेषे, किन्तु मिथ्यादुष्कृतादिभिर्झटित्येव ततो निवर्तनीयमिति। अणं ऋणम्। शेषं सुगमम् ॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयम् ॥ १३०९ ॥ १३१० ॥

१ देवदग्धाञ्जनद्रुमो भस्मच्छन्नोऽग्निरिव प्रत्ययतः। दर्शयति यथा स्वरूपं तथा स कषायोदये भूयः ॥ १३०७ ॥ २ गाथा १२२३।

३ तस्मिन् भवे निर्वाणं न लभत उत्कृष्टतो वा संसारम्। पुद्गलपरिवर्तार्धं देशोनं कश्चिद् हिण्डेत ॥ १३०८ ॥

४ यद्युपशान्तकषायो लभतेऽनन्तं पुनरपि प्रतिपातम्। न हि भवद्भिर्विश्वसितव्यं स्तोकेऽपि कषायशेषे ॥ १३०९ ॥

ऋणस्तोकं व्रणस्तोकमग्निस्तोकं कषायस्तोकं च। न हि भवद्भिर्विश्वसितव्यं स्तोकमपि हि तद् बहु भवति ॥ १३१० ॥

द्वितीयनिर्युक्तिगाथाभावार्थमाह—

दासत्तं देइ अणं अइरा मरणं वणो विसप्पंतो । सव्वस्स दाहमग्गी दिंति कसाया भवमणंतं ॥१३११॥

स्तोकमपि ऋणं क्रमेण वर्धमानं दासत्वं ददाति, यथा— काचिद् वणिग्दुहिता गृहीतव्रतस्य निजभ्रातुरागतस्य प्रतिदिनं कर्पदृध्या हट्टात् तैलस्य कर्षमानीय दत्तवती । साधुसेवाव्याक्षेपाच्च तया वणिजोऽसौ न दत्तः । वर्धमानश्च क्रमेण घटादिसंख्यां प्राप्तः । तथा च कर्पासकर्तनमात्रेणैव जीवनादसौ दातुं न शकितः । ततस्तस्यैव वणिजः सा ऋणदासी संजाता । अन्यदा चागतेन तेनैव बन्धुसाधुना विज्ञातस्तद्व्यतिकरः । कृता च तस्य वणिजो देशना । मोचयित्वा चेयं ग्राहिता दीक्षाम् । इत्येवं दासत्वदायकं स्तोकमपि ऋणम् । स्तोकोऽपि च व्रणशेषोऽपथ्यादिकमासाद्य विसर्पन्नन्तर्बहिश्च प्रसरन्नचिराद् मरणं प्रयच्छति । अग्नेश्च लवोऽपि मार्गादौ पतितस्तृणादिके लग्नः परंपरया क्रमेण प्रसरन् समस्तमपि ग्राम-नगरादिकं निर्दहति । एवं स्तोकशेषा अपि कषायाः कुतश्चिद् निमित्ताद् वृद्धिमुपगच्छन्तोऽनन्तं भवमुपकल्पयन्तीति ॥ १३११ ॥

वक्ष्यमाणगाथाप्रस्तावनार्थमाह—

ओवसमं सामाइयमुइयं खाइयमओ पवक्खामि । सुहुममहक्खायं पि य खयसेढिसमुब्भवं तं च ॥१३१२॥

तदेवमौपशमिकं सामायिकं चारित्रमुक्तम्, इदानीं क्षायिकं तदुच्यते । इत्येका पातना । अथवा, सूक्ष्मसंपरायचारित्रं यथाख्यातचारित्रं चोपशमश्रेण्याश्रितमुक्तम्, इदानीं क्षपकश्रेणिसमुद्भवं तदेवाह ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ १३१२ ॥

अण-मिच्छ-मीस-सम्मं अट्ठ नपुंस-त्थिवेय-छक्कं च । पुमवेयं च खवेइ कोहाईए य संजलणे ॥ १३१३ ॥

इह क्षपकश्रेणिप्रतिपत्तोत्तमसंहननोऽविरत-देशविरत-प्रमत्ता-ऽप्रमत्तानामन्यतम उत्पन्नविशुद्धपरिणामो विज्ञेयः । तत्र पूर्वधरोऽप्रमत्तः शुक्लध्यानोपगतोऽप्येतां प्रतिपद्यते, शेषास्त्वविरतादयो धर्मध्यानोपगता एव । क्षपणक्रमश्चायम्, तद्यथा— प्रथममन्तर्मुहूर्तेना-

1 दासत्वं ददाति ऋणमचिराद् मरणं व्रणो विसर्पन् । सर्वस्य दाहमग्निर्ददति कषाया भवमनन्तम् ॥ १३११ ॥
2 औपशमिकं सामायिकमुदितं क्षायिकमतः प्रवक्ष्यामि । सूक्ष्मसंपराययथाख्यातमपि च क्षपकश्रेणिसमुद्भवं तच्च ॥ १३१२ ॥
3 अन-मिथ्या-मिश्र-सम्यक्त्वानि अष्ट नपुंसक-स्त्रीवेद-षट्कानि च । पुंवेदं च क्षपयति क्रोधादींश्च संज्वलनान् ॥ १३१३ ॥

नन्तानुबन्धिनश्चतुरोऽपि क्रोधादीन् युगपत् क्षपयति, तदनन्तभागं च मिथ्यात्वे प्रक्षिप्य ततो मिथ्यात्वं सहैव तदंशेन युगपत् क्षपयति; तथाहि– अतिसंभृतो दावानलः स्वस्वर्धदग्धेन्धन एवेन्धनान्तरमासाद्योभयमपि निर्दहति, एवमसावपि क्षपकस्तीव्रशुभपरिणामत्वात् सावशेषमन्यत्र प्रक्षिप्य क्षपयति। ततस्तथैव सम्यग्मिथ्यात्वम्, ततः सम्यक्त्वम्। इह च यदि बद्धायुः प्रतिपद्यते, अनन्तानुबन्धिक्षये च व्युपरमते, ततः पश्चात् कदाचिद् मिथ्यात्वोदये पुनरप्यनन्तानुबन्धिचतुष्टयं बध्नाति, तस्याऽनन्ध्यतत्कारणत्वात्; क्षीणमिथ्यात्वस्तु तद् न बध्नाति, कारणाभावात्। तस्मिंश्चानन्तानुबन्धिचतुष्टये क्षीणेऽप्रतिपतितशुभपरिणाम एव यदि म्रियते तदा सुरलोकमेव व्रजति। एवं दर्शनसप्तकक्षयेऽपि कृते वाच्यम्। प्रतिपतितपरिणामस्तु यदि पश्चाद् म्रियते, तदा नानामतित्वाद् नानागतिको भवति। यदि च बद्धायुरिमां श्रेणिं प्रतिपद्यते तदा दर्शनसप्तकं समस्तमपि क्षपयित्वा नियमाद् व्युपरमत एव, ततो यत्रायुर्बद्धं तत्रोत्पद्यते। यः पुनरबद्धायुः प्रतिपद्यते स निःशेषामप्येतां श्रेणीं समापयत्येव। तस्याश्चायं क्रमः– सम्यक्त्वस्य क्षपितशेषे स्वल्पेऽवतिष्ठमान एवाप्रत्याख्यान प्रत्याख्यानावरणकषायाष्टकं समकमेव क्षपयितुमारभते। एतैश्चार्धक्षपितैरेवान्याः षोडश कर्मप्रकृतीः क्षपयति, तद्यथा– नरकानुपूर्वी, तिर्यगानुपूर्वी, नरकगति तिर्यग्गतिलक्षणं गतिद्वयम्, पञ्चेन्द्रियजातिवर्जाश्चतस्रश्चाद्या जातयः– एक द्वि त्रि चतुरिन्द्रियजातय इत्यर्थः, आतपोद्योत स्थावर साधारण-सूक्ष्माणि। निद्रानिद्रा प्रचलाप्रचला-स्त्यानर्धिलक्षणं महानिद्रात्रयम्। एतत्क्षपणोत्तरकालं कषायाष्टकस्य यच्छेषं तत् क्षपयति। ततो नपुंसकवेदम्, ततः स्त्रीवेदम्, ततो हास्यादिषट्कम्, ततः पुरुषवेदं खण्डत्रयं कृत्वा खण्डद्वयं युगपत् क्षपयति। तृतीयखण्डं तु सञ्ज्वलनक्रोधे प्रक्षिपति। पुरुषे प्रतिपत्तर्येष क्रमो बोद्धव्यः, नपुंसकादौ तु प्रतिपत्तर्युदितवेदस्य पश्चात् क्षपणम्, शेषानुदितवेदद्वयस्य तु मध्येऽधमवेदस्य प्रथमम्, इतरस्य तु तदनन्तरं क्षयः प्रागुक्तोपशमवद् वाच्यः। ततः क्रोधादींश्चतुरः सञ्ज्वलनान् प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तकालेन क्षपयति। क्षपणं चैषां खण्डत्रयादिकरणक्रमेण पुरुषवेदवद् वाच्यम्। क्रोधसत्कं च तृतीयखण्डं माने प्रक्षिपति, मानसत्कं मायायाम्, तत्सत्कं तु लोभे। क्षपणकालश्च प्रत्येकं सर्वत्रान्तर्मुहूर्तमानो मन्तव्यः। श्रेणिरप्येषा बृहत्तरान्तर्मुहूर्तमानैव। सर्वाण्येकस्मिन्नपि बृहदन्तर्मुहूर्ते लघुतरान्तर्मुहूर्तानामसंख्येयानां भावे, लोभतृतीयखण्डं तु संख्येयानि खण्डानि कृत्वा पृथक् पृथक् कालभेदेन क्षपयति। एषामपि संख्याततमं चरमखण्डमसंख्येयानि खण्डानि करोति। तान्यपि समये समय एकैकं क्षपयति। इह च क्षीणदर्शनसप्तको निवृत्तिबादर उच्यते। तत ऊर्ध्वं त्वनिवृत्तिबादरो यावत् संख्याततमं लोभखण्डम्। तत ऊर्ध्वमसंख्येयानि तत्खण्डानि क्षपयन् सूक्ष्मसंपरायोऽभिधीयते, यावच्चरमलोभांशक्षयः। तत ऊर्ध्वं क्षीणमोहयथाख्यातचारित्री भवति। स्थापना चेहोक्तानुसारेण विधेया॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः॥ १३१३॥

भाष्यकारः प्राह—

[1]पडिवत्तीए अविरय-देस-पमत्ता-पमत्त-विरयाणं । अन्नयरो पडिवज्जइ सुद्धज्झाणोवगयचित्तो ॥१३१४॥

पढमकसाए समयं खवेइ अंतोमुहुत्तमेत्तेणं । तत्तो चिय मिच्छत्तं तओ य मीसं तओ सम्मं ॥ १३१५ ॥

बद्धाऊ पडिवन्नो पढमकसायक्खए जइ मरेज्जा। तो मिच्छत्तोदयओ विणिज्ज भुज्जो न खीणम्मि ॥१३१६॥

तम्मि मओ जाइ दिवं तप्परिणामो य सत्तए खीणे । उवरयपरिणामो पुण पच्छा नाणामइगइओ ॥१३१७॥

चतस्रोऽपि व्याख्यातार्थाः ॥ १३१४ ॥ १३१५ ॥ १३१६ ॥ १३१७ ॥

प्रेरकः प्राह—

[2]खीणम्मि दंसणतिए किं होइ तओ तिदंसणाईओ ? । भण्णइ सम्मदिट्ठी, सम्मत्तक्खए कओ सम्मं ? ॥१३१८॥

ननु मिथ्यात्वादिकदर्शनत्रिके क्षीणे किं तकोऽसौ क्षपकस्त्रिदर्शनातीतो भवति ?– न मिथ्यादृष्टिः, मिथ्यात्वस्य क्षीणत्वात् ; न मिश्रः सम्यग्मिथ्यादृष्टिः, सम्यग्-मिथ्यात्वाभावात् ; न च सम्यग्दृष्टिः सम्यक्त्वासत्त्वादित्येवं प्राप्नोति ? इत्यर्थः । आचार्य आह– भण्यतेऽत्रोत्तरम्– दर्शनत्रिके क्षीणे विशुद्धसम्यग्दृष्टिर्भवत्यसौ । पुनरपि परः प्राह– ननूक्तं मया– सम्यक्त्वक्षये सति कुतोऽयं सम्यग्दृष्टिः ?– न घटत एवेत्यर्थः ॥ १३१८ ॥

सूरिराह—

[3]निव्वलियमयणकोद्दवरूवं मिच्छत्तमेव सम्मत्तं । खीणं, न उ जो भावो सद्दहणालक्खणो तस्स ॥१३१९॥

---

१ प्रतिपत्तावविरत-देश-प्रमत्ता-ऽप्रमत्तविरतानाम् । अन्यतरः प्रतिपद्यते शुद्धध्यानोपगतचित्तः ॥ १३१४ ॥
प्रथमकषायान् समकं क्षपयत्यन्तर्मुहूर्तमात्रेण । तत एव मिथ्यात्वं ततश्च मिश्रं ततः सम्यक्त्वम् ॥ १३१५ ॥
बद्धायुः प्रतिपन्नः प्रथमकषायक्षये यदि म्रियते । ततो मिथ्यात्वोदयतो विनयेद् भूयो न क्षीणे ॥ १३१६ ॥
तस्मिन् मृतो याति दिवं तत्परिणामश्च सप्तके क्षीणे । उपरतपरिणामः पुनः पश्चाद् नानामतिगतिकः ॥ १३१७ ॥

२ क्षीणे दर्शनत्रिके किं भवति सकस्त्रिदर्शनातीतः ? । भण्यते सम्यग्दृष्टिः, सम्यक्त्वक्षये कुतः सम्यक्त्वम् ? ॥ १३१८ ॥

३ निर्वलितमदनकोद्रवरूपं मिथ्यात्वमेव सम्यक्त्वम् । क्षीणं, न तु यो भावः श्रद्धानलक्षणस्तस्य ॥ १३१९ ॥

सो तस्स विसुद्धयरो जायइ सम्मत्तपोग्गलक्खयओ। दिट्ठि व्व सुण्हसुद्धब्भपडलविगमे मणूसस्स ॥१३२०॥

जह सुद्धजलाणुगयं वत्थं सुद्धं जलक्खए सुतरं । सम्मत्तसुद्धपोग्गलपरिक्खए दंसणं पेवं ॥ १३२१ ॥

हन्त ! यः सम्यक्पदार्थश्रद्धानरूपो जीवस्य भावः परिणामः स एव तावद् मुख्यतः सम्यक्त्वमुच्यते, यस्तु शोधितमिथ्यात्वपुद्गलपुञ्जः स तत्त्वतो मिथ्यात्वमेव, केवलं सम्यक्तत्त्वश्रद्धानरूपस्य जीवभावस्याशुद्धमिथ्यात्वपुञ्जवदनावारकत्वादुपचारतः सम्यक्त्वमुच्यते । एवं च सति यदाच्छादितमदनकोद्रवरूपं मिथ्यात्वमेव सदुपचारतः सम्यक्त्वं प्रसिद्धम्, तदेव तस्य क्षपकस्य क्षीणम्, न तु यस्तत्त्वश्रद्धानलक्षणो जीवस्य भावः । स च तस्य तत्त्वश्रद्धानभाव औपचारिकसम्यक्त्वरूपे सम्यक्त्वपुद्गलपुञ्जे क्षपिते प्रत्युत विशुद्धतरो जायते, यथा श्लक्ष्णशुद्धाभ्रपटलविगमे मनुष्यस्य लोचनद्वयरूपा दृष्टिः । स्वच्छाभ्रपटलसदृशो हि सम्यक्त्वपुद्गलपुञ्जः, स च क्षपितोऽभ्रपटलमिव दृष्टेर्येव यावच्च तत्त्वश्रद्धानपरिणामस्य विघातक एव । ततोऽनर्थरूपे तस्मिन् क्षपितेऽभ्रपटलविगमे लोचनद्वयीव तत्त्वश्रद्धानपरिणतिर्निर्मलतरैव भवति ।

दृष्टान्तान्तरमाह– 'जहेत्यादि' यथा सुधौतं शुद्धं निर्मलं जलानुगतं किञ्चिदार्द्रं वस्त्रमातपशोषात् समस्तजलक्षये सुतरामेव शुद्धं भवति; एवमौपचारिकसम्यक्त्वरूपा ये शुद्धपुद्गलास्तत्परिक्षयात् पारमार्थिकरुचिरूपं सम्यग्दर्शनमपि सुतरां निर्मलं भवति ॥ १३१९ ॥ १३२० ॥ १३२१ ॥

अपरमपि दृष्टान्तमाह—

[2]सेसन्नाणावगमे सुद्धयरं केवलं जहा नाणं । तह खाइयसम्मत्तं खओवसमसम्मविगमम्मि ॥ १३२२ ॥

यथेह शेषस्य क्षायोपशमिकस्य मत्यादिज्ञानचतुष्टयस्यापगमेऽन्यत् क्षायिकं शुद्धतरं केवलज्ञानलक्षणं ज्ञानान्तरं प्रादुरस्ति, न पुनरज्ञो भवति जीवः, तद्वत् क्षायोपशमिकसम्यक्त्वविगमेऽप्यपरं विशुद्धतरं क्षायिकं सम्यग्दर्शनान्तरमुपजायते, न त्वदर्शनी भवति जीवः ॥ १३२२ ॥

१ स तस्य विशुद्धतरो जायते सम्यक्त्वपुद्गलक्षयतः । दृष्टिरिव श्लक्ष्णशुद्धाभ्रपटलविगमे मनुष्यस्य ॥ १३२० ॥
यथा शुद्धजलानुगतं वस्त्रं शुद्धं जलक्षये सुतराम् । सम्यक्त्वशुद्धपुद्गलपरिक्षये दर्शनमप्येवम् ॥ १३२१ ॥
२ शेषज्ञानापगमे शुद्धतरं केवलं यथा ज्ञानम् । तथा क्षायिकसम्यक्त्वं क्षयोपशमसम्यक्त्वविगमे ॥ १३२२ ॥

ननु कथं पुनः क्षायिकं सम्यक्त्वं विशुद्धतरं, क्षायोपशमिकं त्वविशुद्धम् ?, इत्याह—

[1]निव्वलियमयणकोद्दवभत्तं तिल्लाइमीसियं मदए । न उ सोऽवाओ निव्वलिय-मीसमयकोद्दवच्चाए ॥१३२३॥

तह सुद्धमिच्छसम्मत्तपोग्गला मिच्छमीसिया मिच्छं । होज्ज परिणामओ वा सोऽवाओ खइए नत्थि ॥१३२४॥

इह निर्वलिता निर्मदनीकृताः शोधिता ये मदनकोद्रवास्तन्निष्पन्नं यद् भक्तमोदनस्तत् तैलादिविरुद्धद्रव्यमिश्रितं भुज्यमानं मदयेत्– विक्रियां गमयेदेव भोक्तारम् । न पुनः सोऽपायोऽस्ति । क्व सति ?, निर्वलित-मिश्रमदनकोद्रवत्यागे सति । इदमुक्तं भवति– यः शोधितान् शुद्धाशुद्धस्वरूपान् वा मदनकोद्रवान् न भुङ्क्ते तस्योक्तस्वरूपो मदनलक्षणोऽपायो न भवत्येव, तथा तेनैव प्रकारेण शुद्धं च तद् मिथ्यात्वं च शुद्धमिथ्यात्वम्– अपूर्वकरणाध्यवसायेनापनीतमिथ्यात्वभावमित्यर्थः, तदेवोपचारतः सम्यक्त्वं शुद्धमिथ्यात्वसम्यक्त्वं तस्य पुद्गलाः शुद्धमिथ्यात्वसम्यक्त्वपुद्गलाः शोधितमदनकोद्रवस्थानीया विरुद्धतैलादिद्रव्यकल्पेन मिथ्यात्वेन मिश्रिताः सन्तस्तत्क्षण एव मिथ्यात्वं भवति, कुतीर्थिकसंसर्ग-तद्वचःश्रवणादिजनितपरिणामाद् वा क्लिष्टचतुरमीकृता मिथ्यात्वरूपतां प्रतिपद्यन्ते । ततस्तथैव मिथ्यादृष्टिर्भूत्वा पुनः संसारनीरधिं बम्भ्रमीति । स चैवंभूतोऽपायः क्षायिकसम्यक्त्वे नास्ति, सर्वानर्थमूलानां शुद्धानामशुद्धानां वा मिथ्यात्वपुद्गलानां क्षपितत्वेनाऽसत्त्वात् । तस्मात् शुद्धतरं क्षायिकसम्यक्त्वम् , मलीमसं न क्षायोपशमिकम् । अत एतदपगमेऽपि क्षायिकसम्यक्त्वभावाद् नाऽदर्शनी जीवः, किन्तु प्रत्युत विशुद्धसम्यग्दर्शनीति स्थितम् ॥ १३२३ ॥ १३२४ ॥

प्रस्तुतमाह—

[2]बद्धाऊ पडिवन्नो नियमा खीणम्मि सत्तए ठाइ । इयरोऽणुवरओ च्चिय सयलं सेढिं समाणेइ ॥१३२५॥

गतार्था ॥ १३२५ ॥

योऽबद्धायुः प्रतिपद्यते स दर्शनसप्तके क्षपिते किं करोति ?, इत्याह—

१ निर्वलितमदनकोद्रवभक्तं तैलादिमिश्रितं मदयेत् । न तु सोऽपायो निर्वलित-मिश्रमदनकोद्रवत्यागे ॥ १३२३ ॥
तथा शुद्धमिथ्यात्वसम्यक्त्वपुद्गला मिथ्यात्वमिश्रिता मिथ्यात्वम् । भवेद् परिणामतो वा सोऽपायो क्षायिके नास्ति ॥ १३२४ ॥
२ बद्धायुः प्रतिपन्नो नियमात् क्षीणे सप्तके तिष्ठति । इतरोऽनुपरत एव सकलां श्रेणिं समापयति ॥ १३२५ ॥

[1]बिइय-तइए कसाए अट्ठारंभेइ समयमेसिं च। खवियम्मि मज्झभागे पयडिओ सोलस खवेइ ॥१३२६॥

गतार्था ॥ १३२६ ॥

कास्ताः पुनः षोडश प्रकृतयः ?, इत्याह—

नेरय-तिरियाणुपुव्वी गईओ चत्तारि चादिजाईओ। आयावं उज्जोयं थावरसाहारणं सुहुमं ॥ १३२७ ॥

तिन्नि महानिद्दाओ अड्डगसेसं तओऽणुदिण्णाण। वेयाण जहन्नयर तत्तो बीय तओ छक्कं ॥ १३२८ ॥

तत्तो य तइयं वेय एक्केक्कं तो कमेण संजलणं। सव्वत्थ सावसेसे मग्गिल्ले लग्गइ पुरिल्ले ॥ १३२९ ॥

आख्यातार्था, नवरं 'सव्वत्थेत्यादि' सर्वत्र 'मग्गिल्ले' पाश्चात्येऽनन्तानुबन्ध्यादिके कर्मणि क्षपयितुमारब्धे सावशेष एव 'पुरिल्ले' अग्रेतने मिथ्यात्वादिके कर्मणि लगति क्षपयितु प्रवर्तते, इत्येवं तावद् वाच्य यावद् मायायां सावशेषायामेव लोभे लगति। ततश्च मायाशेषं लोभं च युगपत् क्षपयतीति ॥ १३२७ ॥ १३२८ ॥ १३२९ ॥

ननु कियति कर्मणि क्षीणे किंनामाऽसौ भवति ?, इत्याह—

[3]दंसणमोहक्खवणे नियट्टि अनियट्टिबायरो परओ। जाव उ सेसो संजलणलोभसंखेज्जभागो त्ति ॥१३३०॥

तदसंखिज्जइभागं समए समए खवेइ एक्केक्कं। तत्थइ सुहुमसरागो लोभाणू जावमेक्को वि ॥ १३३१ ॥

खीणे खवगनिग्गंठो वीसमए मोहसागरं तरिउं। अंतोमुहुत्तमुदहिं तरिउं थाहे जहा पुरिसो ॥१३३२॥

---

१ द्वितीय तृतीयकषायानष्टारभते समकमेषां च। क्षपिते मध्यभागे प्रकृतीः षोडश क्षपयति ॥ १३२६ ॥

२ नरक-तिर्यगानुपूर्व्यौ गती चतस्रश्चाद्यजातयस्तु। आतापमुद्योतं स्थावरसाधारणं सूक्ष्मम् ॥ १३२७॥

तिस्रो महानिद्रा अष्टकशेषं ततोऽनुदीर्णयोस्तु। वेदानां जघन्यतरं ततो द्वितीयं ततः षट्कम् ॥ १३२८ ॥

ततश्च तृतीयं वेदमेकैकं ततः क्रमेण संज्वलनम्। सर्वत्र सावशेषे पाश्चात्ये लगति पुरातने ॥ १३२९ ॥

३ दर्शनमोहक्षपणे निवृत्तिरनिवृत्तिबादरः परतः। यावत्तु शेषः संज्वलनलोभसंख्येयभाग इति ॥ १३३० ॥

तदसंख्येयभागं समये समये क्षपयत्येकैकम्। तत्रापि सूक्ष्मसरागो लोभाणून् यावदेकोऽपि ॥ १३३१ ॥

४ क्षीणे क्षपकनिर्ग्रन्थो विश्राम्यति मोहसागरं तीर्त्वा। अन्तर्मुहूर्तमुदधिं तीर्त्वा स्ताघे यथा पुरुषः ॥ १३३२ ॥

'तदसंखिज्जइभागं ति' तस्य संज्वलनलोभसंख्येयभागस्यासंख्येयतमो भागस्तदसंख्येयतमो भागस्तम् । 'खीणे त्ति' लोभाणुमात्रेऽपि सर्वथा क्षीण इत्यर्थः, क्षपकनिर्ग्रन्थतामवाप्य मोहसागरं तीर्त्वाऽन्तर्मुहूर्तकालं विश्राम्यति, यथोदधिं बाहुभ्यामुत्तीर्य स्ताघेऽगाधे पदप्रचारलङ्घनीये जानुदघ्नादिके जले प्राप्तः कश्चित् तारकपुरुषो विश्राम्यति । शेषं गतार्थमेवेति ॥ १३३० ॥ १३३१॥ १३३२॥

ततः क्षीणमोहः सन्नसौ किं करोति ?, इत्याह—

छउमत्थकालदुचरिमसमए निद्दं खवेइ पचलं च । चरिमे केवललाभो खीणावरणंतरायस्स ॥१३३३॥[1]

क्षीणमोहच्छद्मस्थकालस्यान्तर्मुहूर्तमानस्य योऽसौ द्विचरमसमयः, चरमाद् द्वितीयो द्विचरमः, चरमो वा द्वितीयो यस्मादसौ द्विचरमः, असंख्येयानामेतद्गुणस्थानकसमयानामुपान्त्यसमय इत्यर्थः, तत्र द्विचरमसमये निद्रां प्रचलां च क्षपयति, चरमसमये तु पञ्चविधं ज्ञानावरणम्, पञ्चविधमन्तरायम्, दर्शनचतुष्टयलक्षणं च चतुर्विधं दर्शनावरणं क्षपयित्वा केवलज्ञानमवाप्नोति ॥ १३३३ ॥

अथावरणक्षये केवलज्ञानलाभ इत्यत्र निश्चय-व्यवहारनयवादमुपदर्शयन्नाह—

आवरणक्खयसमए नेच्छइअनयस्स केवलुप्पत्ती । तत्तोऽणंतरसमए ववहारो केवलं भणइ ॥१३३४॥[2]

निश्चयनयस्याऽयमभिप्रायः— यस्मिन्नेव समये आवरणस्य क्षयः— क्षीयमाणमावरणमित्यर्थः, तस्मिन्नेव समये केवलज्ञानोत्पत्तिः, क्षीयमाणस्य क्षीणत्वात्, क्रियाकाल-निष्ठाकालयोरेकत्वात्; भेदे चान्यत्र काले क्रिया, अन्यत्र च कार्योत्पत्तिरिति स्यात्, इदं चायुक्तम्, क्रियाविरहेऽपि कार्योत्पत्त्यभ्युपगमात्, इत्थं च क्रियारम्भकालात् पूर्वमपि कार्योत्पत्तिप्राप्तेरतिप्रसङ्गादिति ।

व्यवहारनयस्तु— आवरणक्षयसमयादनन्तरसमये केवलोत्पत्तिं भणति, आवरणस्य क्षयसमये क्षीयमाणत्वात्, क्षीयमाणस्य चाक्षीणत्वात्, क्रियाकाल-निष्ठाकालयोर्भेदात्, तदेकत्वे च क्रियाकालेऽपि कार्यस्य सत्त्वे क्रियानैरर्थक्यप्रसङ्गात् । न च समानकालभाविनोः क्रिया-कार्ययोः कार्यकारणभावो युज्यते, सव्ये-तरगोविषाणादीनामपि तत्प्रसङ्गात् ॥ १३३५ ॥

तथाच व्यवहारनयो निजपक्षं समर्थयति—

१ छद्मस्थकालद्विचरमसमये निद्रां क्षपयति प्रचलां च । चरमे केवललाभः क्षीणावरणान्तरायस्य ॥ १३३३ ॥
२ आवरणक्षयसमये नैश्चयिकनयस्य केवलोत्पत्तिः । ततोऽनन्तरसमये व्यवहारः केवलं भणति ॥ १३३४ ॥

नाण न खिज्जमाणे, खीणे जुत्त जओ तदावरणे। न य किरियानिट्ठाण कालेगत्तं जओ जुत्त॥ १३३५ ॥

यस्मात् क्षीयमाणे तदावरणे ज्ञानमुत्पद्यत इत्येतद् न युक्तम्, अस्य क्रियाकालत्वात्, तत्काले च कार्यसत्त्वाभ्युपगमस्य दूषितत्वात्; किन्तु क्षीण एव तदावरणे ज्ञानं युज्यते, अस्य निष्ठाकालत्वात्। न च क्रिया-निष्ठयोः कालैकत्वं युज्यते, प्रतिविहितत्वादिति॥ १३३५ ॥

अथ निश्चयनयः प्राह—

जेइ किरियाए न खओ को हेऊ तप्परिक्खए अन्नो?। अह ताए, किह काले अन्नत्थ तई, खओऽणत्थ? ॥१३३६॥

हन्त! व्यवहारवादिन्! आवरणस्य क्षये भवता केवलोत्पत्तिरिष्यते, न तु तत्र क्षीयमाणे। तदत्र भवन्तं पृच्छामः— आवरणक्षयकाले क्रिया समस्ति, नवा?। यदि नास्ति, तर्हि क्रियामन्तरेणावरणक्षये कोऽन्यो हेतुरिति वक्तव्यम्?— न कोऽपि माप्नोतीत्यर्थः। अथास्त्यावरणक्षयकाले तद्धेतुभूता क्रिया, तया च तत्क्षयो विधीयते; तर्ह्यायातं क्रियाकाल निष्ठाकालयोरेकत्वम्, इति कथमुच्यते— 'अन्यसमये क्रिया, अन्यत्र च तत्परिक्षयः'? ॥ १३३६ ॥

किञ्च—

³किरियाकालम्मि खओ जइ नत्थि तओ न होज्ज पच्छावि। जइ वाकिरियस्य खओ पढमम्मि वि कीस किरियाए?॥१३३७॥

यदि क्रियाकालेऽप्यावरणस्य क्षयो नास्ति, ततः पश्चादप्यसौ न भवेत्, अक्रियत्वात्, पूर्वकालवदिति। अथवा, यदि क्रियानिवृत्तौ द्वितीयसमयेऽक्रियस्य सत आवरणक्षयोऽभ्युपगम्यते, तर्हि क्रियान्वितप्रथमसमये किं क्रियया, तामन्तरेणाप्यावरणक्षयोपपत्तेः, क्रियाविरहितद्वितीयसमयवदिति?॥ १३३७ ॥

क्रियाकाल निष्ठाकालयोरैकत्वमागमेऽप्युक्तम्, इति निश्चयः स्वपक्षं द्रढयन्नाह—

१ ज्ञानं न क्षीयमाणे, क्षीणे युक्तं यतस्तदावरणे। न च क्रियानिष्ठानं कालैकत्वं यतो युक्तम्॥ १३३५॥
२ यदि क्रियया न क्षयः को हेतुस्तत्परिक्षयेऽन्यः?। अथ तया, कथं कालेऽन्यत्र सा, क्षयोऽन्यत्र?॥ १३३६॥
३ क्रियाकाले क्षयो यदि नास्ति ततो न भवेत् पश्चादपि। यदि वाऽक्रियस्य क्षयः प्रथमेऽपि किं क्रियया?॥ १३३७॥

[1]जं निज्जरिज्जमाणं निज्जिण्णं ति भणियं सुए जं च । नोकम्मं निज्जरिइ नावरणं तेण तस्समए॥१३३८॥

यद् यस्मात् "[2]चलमाणे चलिए, जाव निज्जरिज्जमाणे निज्जिण्णे" इति वचनाद् निर्जार्यमाणं कर्म निर्जीर्णं श्रुतेऽप्युक्तम्, अतः क्षीयमाणं क्षीणमेव, इति नानयोः कालभेदः । 'जं च त्ति' यस्मादिदं चागमे प्रोक्तम् । किम् ?, इत्याह– "[3]कम्मं वेइज्जइ नोकम्मं निज्जरेज्ज" इत्येतावत् सूत्रं द्रष्टव्यम्, वेद्यमानावस्थायां कर्म वेद्यते, निर्जरावस्थायां तु नोकर्म– अकर्मेत्यर्थः, अन्यश्च वेदनासमयः, अन्यश्च निर्जरासमयः । ततस्तस्मात् कारणात् तत्समय आवरणक्षीयमाणतासमये– आवरणस्य निर्जरणसमय इत्यर्थः, 'नावरणं ति' नास्त्यावरणं-नास्ति प्रतिबन्धकं कर्म, क्षीयमाणस्य क्षीणत्वादित्यर्थः ॥ १३३८ ॥

प्रतिबन्धकाभावाच भवत्येवावरणक्षीयमाणतासमये केवलज्ञानोत्पत्तिः, कस्तां निरुणद्धि ? । अहमिति चेत्, इत्याह—

[4]जइ नाणमनावरणे वि नत्थि तो तं न नाम पच्छा वि । जायं च अकारणओ तमकारणओ च्चिय पडेज्जा ॥१३३९॥

यद्यनावरणेऽप्यावरणाभावेऽपि केवलज्ञानमुत्पत्तिं न लभते, ततः पश्चादप्यावरणक्षयोत्तरकालं यदा किल त्वयेष्यते तदापि तदुत्पत्तिर्न स्यात् । अथावरणाभावाविशेषेऽप्यावरणक्षयसमये केवलज्ञानं न भवति, तदुत्तरकाले तु पश्चाद् भवति, इति यदृच्छया प्रोच्यते; हन्त ! तर्ह्यकारणा यदृच्छयैव प्रसूतिरस्य, ततोऽकारणत एव जातम्, अकारणतयैव तत् प्रतिपतेत्, विशेषाभावादिति ॥ १३३९ ॥

तस्मात् किमिह स्थितम् ?, इत्याह—

[5]नाणस्सावरणस्स य समयं तम्हा पगास-तमसो व्व । उप्पाय-व्वयधम्मा तह नेया सव्वभावाणं ॥१३४०॥

तस्मात् केवलज्ञानस्य तदावरणस्य च युगपदेवोत्पाद-व्ययधर्मौ द्रष्टव्यौ । कयोरिव ?, इत्याह– प्रकाश-तमसोरिव । यथा हि युगपदेव तमो निवर्तते, प्रदीपादिप्रकाशस्तूत्पद्यते, इति य एव तमसो निवृत्तिसमयः स एव प्रकाशस्योत्पादसमयः । एवमिहापि युगपदेवावरणं निवर्तते, केवलज्ञानं तूत्पद्यत इति । आत्मद्रव्यं त्ववतिष्ठत इति । य एवावरणस्य क्षयसमयः स एव केवलज्ञानस्योत्पादस-

---

1 यद् निर्जीर्यमाणं निर्जीर्णमिति भणितं श्रुते यच्च । नोकर्म निर्जीर्यते नावरणं तेन तत्समये ॥ १३३८ ॥

2 चल्यमाने चलितः, यावद् निर्जीर्यमाणे निर्जीर्णः । 3 कर्म वेदयते नोकर्म निर्जीर्येत् ।

4 यदि ज्ञानमनावरणेऽपि नास्ति ततस्तद् न नाम पश्चादपि । जातं चाकारणकं तमकारणक एव पतेत् ॥ १३३९ ॥

5 ज्ञानस्यावरणस्य च समकं तस्मात् प्रकाश-तमसोरिव । उत्पाद-व्ययधर्मौ तथा ज्ञेयौ सर्वभावानाम् ॥ १३४० ॥

भयः, तत्र हि समय आवरणस्य क्षीयमाणस्य क्षीणत्वात्, केवलज्ञानस्य चोत्पद्यमानस्योत्पन्नत्वात्, आत्मद्रव्यस्य त्ववस्थितत्वादिति। एवं सर्वेषामपि भावानां मृद ऽङ्गुल्यादिपदार्थानां घट-ऋजुतादिभिरपूर्वपर्यायैरुत्पाद', पिण्ड-शिवक स्थास कोशादिभि', वक्रत्वादिभिश्च प्राक्तनपर्यायैर्व्ययः, मृद-ऽङ्गुल्यादिद्रव्यरूपतया त्ववस्थानं युगपद् भवतीति ज्ञातव्यमिति ॥ १३४० ॥

यदि चरमसमये केवललाभः, ततः किम् ?, इत्याह—

उभयावरणाईओ केवलवरनाण-दसणसहावो। जाणइ पासइ य जिणो नेय सव्व सयाकाल ॥ १३४१ ॥[1]

ततश्च सर्वमपि ज्ञेयं साद्य ऽपर्यवसितं सदाकाल जिनः केवली जानाति केवलज्ञानेन, पश्यति च केवलदर्शनेन। कथभूतः सन् ?, केवलवरज्ञान-दर्शनस्वभावस्तदव्यतिरिक्तस्वरूपः। तर्हि पूर्वमित्थमदृष्ट्वा किमितीदानीमेव पश्यति ?, इत्याह— यत इदानीमुभयावरणातीतः केवलज्ञान केवलदर्शनावरणद्वितयातीतत्वादित्यर्थः ॥ इत्यष्टाविंशतिगाथार्थः ॥ १३४१ ॥

अत एवाह—

संभिन्न पासतो लोगमलोग च सव्वओ सव्व। त नत्थि ज न पासइ भूय भव्व भविस्स च ॥१३४२॥[2]

सम्– एकीभावेन भिन्न सभिन्न– यथा बहिस्तथा मध्येऽपीत्यर्थः, अथवा, द्रव्य क्षेत्र-काल-भावलक्षणं सर्वमपि ज्ञेयमत्र केवलज्ञानस्य विषयत्वेन दर्शितम्, तत्र सभिन्नमिति द्रव्यं गृह्यते, काल-भावौ च तत्पर्यायत्वाद् गृह्येते; ताभ्यां च समस्ताभ्यां समन्ताद् वा भिन्न संभिन्नमिति कृत्वा द्रव्य सभिन्नमुच्यते। तत् पश्यन्नुपलभमानो 'लोकमलोकं च प्रसिद्धस्वरूप पश्यन्' अनेन क्षेत्रं प्रतिपादितं भवति। एतावदेव द्रव्यादि चतुर्विध ज्ञेयं, नान्यदिति। किमेवमेकया दिशा पश्यन् ?, इत्याह— सर्वतः सर्वासु दिक्षु। तास्वपि किं किंयदपि द्रव्यादि, उत न ?, इत्याह— सर्वं निरवशेषम्। अमुमेवार्थं स्पष्टयन्नाह— तद् नास्ति किमपि ज्ञेयं भूतमतीतम्, भवतीति भव्य वर्तमानम्, भविष्यच्च, यद् न पश्यति केवली ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १३४२ ॥

'सभिन्न पश्यन्' इत्युक्तम्, तत्र 'सभिन्नम्' इति कोऽर्थः ?, इत्याह—

---

१ उभयावरणातीतः केवलवरज्ञान दर्शनस्वभावः। जानाति पश्यति च जिनो ज्ञेयं सर्वं सदाकालम् ॥ १३४१ ॥
२ संभिन्न पश्यन् लोकमलोक च सर्वतः सर्वम्। तद् नास्ति यद् न पश्यति भूत भव्यं भविष्यच्च ॥ १३४२ ॥

अथोपसंहारपूर्वकं प्रकृतं सम्बन्धमाह—

[1]निज्जुत्तिसमुत्थाणप्पसंगओ जाव पवयणुप्पत्ती। पासंगियं गयमियं वुच्छामि अओ उवग्घायं ॥१३४७॥

तदेव सामायिकनिर्युक्तिसमुत्थानप्रसङ्गतः 'तव नियम-नाणरुक्खं आरूढो केवली अमियनाणी' इत्यादेरारभ्येदानीं जिनप्रवचनोत्पत्तिं यावत् प्रासङ्गिकमेवेदं गतम्। अतः प्रकृतमुपोद्घातं प्रकमतिज्ञातं वक्ष्यामीति ॥ १३४७ ॥

परं प्रस्तुतोऽपि तिष्ठत्वथापि तावदुपोद्घातः। कुतः ?, इत्याह—

[2]अच्छउ ताव उग्घाओ का पुण जिणप्पवयणप्पसूइ त्ति। किं कित्तियाभिहाणं पवयणमिह को विभागो सो ?॥१३४८॥

[3]एयं पसंगसेसं वुत्तुमुवग्घायवित्थरं वोच्छं। तो सेसदाराइं कमेण तस्संगहो चेमो ॥ १३४९ ॥

तिष्ठतु तावदुपोद्घातः, केयं जिनप्रवचनोत्पत्तिः ?, तद्वा जिनप्रवचनं कियदभिधानम् ?, को वाऽभिधानविभागः स तस्य प्रवचनस्य ? इति विनेयप्रश्नमाशङ्क्य, एतज्जिनप्रवचनोत्पत्ति-प्रवचनैकार्थिकता तद्विभागलक्षणं तृतीयं प्रसङ्गशेषमुक्त्वाऽभिधाय ततः 'उद्देसे निद्देसे य निग्गमे' इत्यादिद्वारविध्युपन्यासेनोपोद्घातविस्तरं वक्ष्यामि। ततश्च 'नयविही वक्खाणविही य अणुओगो' इत्येतानि शेषद्वाराणि क्रमेण वक्ष्यामि। एतस्य च भणनीयत्वेन प्रतिज्ञातस्यार्थं वक्ष्यमाणः सङ्ग्रहो मन्तव्यः ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥१३४८॥१३४९॥

कः सङ्ग्रहः ?, इत्याह—

[4]जिणपवयणउप्पत्ती पवयणएगट्ठिया विभागो य। दारविही य नयविही वक्खाणविही य अणुओगो॥१३५०॥

इह जिनप्रवचनोत्पत्तिः, प्रवचनैकार्थिकानि, एकार्थिकविभागश्च, इत्येतत् त्रितयमपि तावत् प्रसङ्गशेषं; द्वाराण्युद्देश निर्देशादीनि तेषां विधानं प्ररूपणं विधिर्द्वारविधिः, अयं तूपोद्घातः, नयविधिस्तूपक्रमादीनां मूलानुयोगद्वाराणां चतुर्थमनुयोगद्वारम्, शिष्याऽऽचार्यपरीक्षाभिधानं तु व्याख्यानविधिः, अनुयोगस्तु सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिः, सूत्रानुगमश्च ॥ इति निर्युक्तिसंग्रहगाथार्थः ॥ १३५० ॥

1 निर्युक्तिसमुत्थानप्रसङ्गतो यावत् प्रवचनोत्पत्तिः। प्रासङ्गिकं गतमिदं वक्ष्यामि अत उपोद्घातम् ॥ १३४७ ॥ 2 गाथा १०१४।
3 तिष्ठतु तावदुपोद्घातः का पुनर्जिनप्रवचनप्रसूतिरिति ?। तत् कियदभिधानं प्रवचनमिह को विभागः सः ? ॥ १३४८ ॥
एतं प्रसङ्गशेषमुक्त्वोपोद्घातविस्तरं वक्ष्यामि। ततः शेषद्वाराणि क्रमेण तत्सङ्ग्रहश्चायम् ॥ १३४९ ॥ 4 गाथा ९७३। 5 गाथा १३५०।
6 जिनप्रवचनोत्पत्तिः प्रवचनैकार्थिता विभागश्च। द्वारविधिश्च नयविधिर्व्याख्यानविधिश्चानुयोगः ॥ १३५० ॥

एतदेवाह भाष्यकारः—

पासंगियमाइतियं दारविहि त्ति विहि उ उवग्घाओ । अणुओगदारं पुण चउत्थमिदं नयविहि त्ति ॥१३५१॥

सीसा-यरियपरिक्खा वक्खाणविहि त्ति कहणमज्जाया। सुत्तप्फासियजुत्ती सुत्ताणुगमोऽयमणुओगो ॥१३५२॥

गाथाद्वयमपि गतार्थम् ॥ १३५१ ॥ १३५२ ॥

अथ प्रेरकः प्राह—

[2]किं पुण चउत्थदारं नयविहिमभिधाय तोऽणुओगो त्ति। चउदारासंगहिया वक्खाणविहि त्ति किं गहिया? ॥१३५३॥

नन्वनुयोगो व्याख्यानरूपत्वादनुगम एव, अत उपक्रमो निक्षेपोऽनुगमो नय इत्यनुयोगद्वारोपन्यासक्रममाश्रित्य नयानां पूर्वमेवानुयोगोपन्यासो युज्यते। इति कथमिह चतुर्थद्वारवर्तिनो नयानभिधाय पश्चात् तृतीयद्वारवर्त्यनुगमरूपस्यानुयोगस्योपन्यासः कृतः ? । अपरञ्च, चतुरनुयोगद्वारात्मकमेव शास्त्रं भवति । यश्चायमत्र व्याख्यानविधिरुपन्यस्तः स चतुर्णामनुयोगद्वाराणां मध्यादेकेनापि न संगृह्यते; तथाहि- न तावदयमुपक्रम-निक्षेप-नयेष्वन्तर्भवति, तल्लक्षणायोगात्; नाप्यनुगमे । अतो न व्याख्यानविधिः सूत्रानुगमरूपः, नापि सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यात्मकः, अतश्चतुरनुयोगद्वारासंगृहीतत्वेनाऽप्रस्तुतत्वात् कथमाकस्मिकोऽत्र व्याख्यानविधिर्गृहीतः ? इति ॥ १३५३ ॥

अत्राचार्यदेशीयस्य कस्याप्युत्तरमुपदर्श्य, निराकृत्य च तदनन्तरं स्वकीयमुत्तरं सूरिराह—

[3]बंधाणुलोमयाए केई न जओ तई कमेणं पि। तीरइ निबंधेउं जे तेणेयं बुद्धिपुव्व त्ति ॥ १३५४ ॥

केचिदाचार्यदेशीया मन्यन्ते- प्रायेण बन्धानुलोम्यादनुयोगनयाभिधानविपर्ययः । एतच्च 'न जओ तइ त्ति' यतः क्रमेणापि निब-

---

1 प्रासङ्गिकमादित्रिकं द्वारविधिरिति विधिस्तूपोद्घातः । अनुयोगद्वारं पुनश्चतुर्थमिदं नयविधिरिति ॥ १३५१ ॥
शिष्याऽऽचार्यपरीक्षा व्याख्यानविधिरिति कथनमर्यादा । सूत्रस्पर्शिकयुक्तिः सूत्रानुगमोऽयमनुयोगः ॥ १३५२ ॥

2 किं पुनश्चतुर्थद्वारं नयविधिमभिधाय ततोऽनुयोग इति । चतुर्द्वारासंगृहीतो व्याख्यानविधिश्च किं गृहीतः ? ॥ १३५३ ॥

3 बन्धानुलोमतया केचिन्न यतः स क्रमेणापि । शक्यते निबन्धुं तेनेयं बुद्धिपूर्वेति ॥ १३५४ ॥

न्यूर्धुं ग्रन्थितुं शक्यत एवाऽसौ गाथा; तद्यथा 'दारविही वक्खाणविहि अणुओगो नयविही य त्ति'। तस्माद् बुद्धिपूर्विकेयं विपर्यरचना ॥ १३५४ ॥

कथम् ?, इत्याह—

अंतम्मि उ वण्णसिउं पुव्वमणुगमस्स ज नए भणइ । तं जाणावेइ समं वच्चंति नयाणुओगो य ॥१३५५॥

उपक्रमः, निक्षेप , अनुगमः, नयाः, इत्यनुयोगद्वाराणामन्ते पूर्वं नयानुपन्यस्य यदिदानीमनुगमस्यानुयोगस्य पूर्वं प्रथम नयान् भणति, तज्ज्ञापयति भद्रबाहुस्वामी– नया ऽनुयोगौ प्रतिसूत्र युगपदेव व्रजतः। न हि नाम नयैः शून्यः काप्यनुयोगोऽस्ति, यदि युगपद् नया-ऽनुगमौ गच्छतः, तर्हि तदुपन्यासोऽपि युगपदेवास्तु, इति चेत् । तदयुक्तम् , अशक्यत्वात् । तस्मादनुयोगद्वारेष्वनुगमस्यान्त उपन्यस्तानामपि नयानां यदिह तदादौ तत्कथनं तद् यौगपद्यगमनज्ञापनार्थमिति ॥ १३५५ ॥

अथ द्वितीयमर्थस्य परिहारमाह—

सुत्ताणुगमावसरे गुरु-सीसाणुग्गहोवएसत्थ । वक्खाणविहिं जपइ मूलद्दाराणहिकय पि ॥ १३५६ ॥

चतुर्षु मूलानुयोगद्वारेष्वनधिकृतमपि च– तेष्वनुक्तमपि च, व्याख्यानविधिं सूरिर्जल्पति । क ?, इत्याह– इह सूत्रानुगमावसरे– अनुयोगस्यादावित्यर्थः । किमर्थम् ?, इत्याह– गुरुश्च शिष्यश्च गुरु शिष्यौ, तयोरनुग्रहो गुरु-शिष्यानुग्रहः, तदुपलक्षित उपदेशो गुरु शिष्यानुग्रहोपदेशस्तदर्थम् । इदमुक्त भवति– गुणवताऽऽचार्येण गुणवते शिष्याय समस्तगुणोपेतं सूत्र व्याख्येयम् , इत्येव गुरु शिष्यानुग्रहार्थं व्याख्यानविधावुपदिष्टे सुव्याख्यानं सुश्रवणं च भवति, इति गुणमपेक्ष्यानुयोगद्वारासंगृहीतोऽपीह व्याख्यानविधिरुक्त इति ॥ १३५६ ॥

तदेवं व्याख्यानविधेरनधिकृतत्वमभ्युपगम्योक्तम् । यदि वा, तदेवासिद्धम् , इत्येतदाह—

अहवा साहिकय च्चिय वक्खाणग ति ज तओऽणुगमे । ज ज वक्खाणग तं त सव्व जओऽणुगमो ॥१३५७॥

१ द्वारविधिर्व्याख्यानविधिरनुयोगो नयविधिश्चेति ।

२ अन्ते तु वा न्यस्य पूर्वमनुगमस्य यद् नयान् भणति । तज्ज्ञापयति सम व्रजतो नयोऽनुयोगश्च ॥ १३५५ ॥

३ सूत्रानुगमावसरे गुरु-शिष्यानुग्रहोपदेशार्थम् । व्याख्यानविधिं जल्पति मूलद्वारानधिकृतमपि ॥ १३५६ ॥

४ अथवा सोऽधिकृत एव व्याख्यानाङ्गमिति यत् ततोऽनुगमे । यद् यद् व्याख्यानाङ्गं तत् तत् सर्वं यतोऽनुगमः ॥ १३५७ ॥

अथवा, स व्याख्यानविधिरधिकृत एवेह द्रष्टव्यः 'सा' इति प्राकृतत्वात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। कथं पुनरसाविहाधिकृतः ?, इत्याह- यद् यस्माद् व्याख्यानाङ्गमिति, ततस्तस्मादनुगमेऽधिक्रियत इति प्रक्रमः । यदि नाम व्याख्यानाङ्गमसौ, तथापि कथमनुगमेऽन्तर्भवति ?, इत्याह- यद् यद् व्याख्यानाङ्गं, तत् तद् यस्मादनुगमः, तत्कारणत्वात्, व्याख्यानाङ्गं च व्याख्यानविधिः, तस्मादनुगमेऽन्तर्भवतीति ॥ १३५७ ॥

व्याख्यानाङ्गत्वमेवाऽस्य भावयितुमाह—

सुत्ताणुगमाईए वक्खाणविही जओ तदंगं सा। जं च सुयावसरे च्चिय सफलाइं गवाइनायाइं ॥१३५८॥

यतश्च सूत्रानुगमस्यादौ प्रथमं व्याख्यानविधिः 'तीर्थकर-गणधरैरुक्तः'[1] इति शेषः, तथा चेहापि व्याख्याविधानं पूर्वमुक्तम्[2]—

'सुत्तं पयं पयत्थो संभवओ विग्गहो वियारो य। दूसियसिद्धी नयमयविसेसओ नेयमणुसुत्तं ॥ १ ॥'[3]

यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धात्, तस्माद् व्याख्यानाङ्गमसौ। यच्च यस्मात् श्रुतावसर एव सूत्रानुगमप्रस्ताव एव 'गोणी चंदणकंथा चेडीउ सावए बहिरगोहे' इत्यादिनाऽत्रैवानन्तरं वक्ष्यमाणानि व्याख्यानविधिगतानि गवाद्युदाहरणानि सफलानि भवन्ति, नान्यथा। इदमुक्तं भवति- सूत्रव्याख्यानविधिविषयाण्येव हि गवाद्युदाहरणानि वक्ष्यन्ते, तानि च सफलानि तदा भवन्ति यदा व्याख्यानविधिरनुगमाङ्गमेव भवति। तद्बहिर्भूतत्वे तु तस्य तानि निरालम्बनान्येव स्युरिति ॥ १३५८ ॥

अत्र प्रेरकः प्राह—

जइ साणुगमंगं च्चिय दारविहीए तओ किमाईए। उयारेउं भन्नइ उक्कमकरणे गुणो को णु ? ॥१३५९॥[4]

यदि स व्याख्यानविधिरनुगमाङ्गमेवेष्यते, तर्ह्यग्रतोऽनुगमादेरवतार्याऽऽकृष्य किमिति 'उद्देसे निद्देसे य निग्गमे'[5] इत्यादिवक्ष्यमाणद्वारविधेरादौ समानीय भण्यते- 'गोणी चंदनकंथा' इत्यादिना किमिति द्वारविध्यादौ भणिष्यते ? इत्यर्थः। यदेव ह्यग्रे सूत्रं व्याख्यास्यते तदेव तर्हि व्याख्यानविधिः 'गोणी चंदनकंथा' इत्यादिर्वक्तुमुचितः, किमिति 'उद्देसे निद्देसे य' इत्यादिद्वारविधिरर्वागेव प्रस्तुतस्थाने निर्दिष्टः ?, इति भावः। को ह्येवमुत्क्रमकरणे गुणलाभः ?- न कश्चिदित्यर्थः ॥ १३५९ ॥

---

१ सूत्रानुगमादौ व्याख्यानविधिर्यतस्तदङ्गं सः। यच्च श्रुतावसर एव सफलानि गवादिज्ञातानि ॥ १३५८ ॥ २ गाथा १००२। ३ गाथा १४३५।
४ यदि सोऽनुगमाङ्गमेव द्वारविधेः ततः किमादौ। अवतार्य भण्यते उत्क्रमकरणे गुणः को नु ? ॥ १३५९ ॥ ५ गाथा ९७३।

अत्रोत्तरमाह—

दारविही वि महत्था तत्थ वि वक्खाणविहिविवज्जासो । मा होज्ज तदाईए वक्खाणविहिं निरूवेइ ॥१३६०॥ बृहद्वृत्तिः।

द्वारविधिरपि मूलनद् बहुवृत्तान्तः कल्याणहेतुः, इत्यतस्तत्रापि व्याख्यानविधिविपर्ययोऽविधिव्याख्यानं मा भूत्। अतो 'दारविही य नयविही वक्खाणविही य अणुओगो' इत्येवं संग्रहगाथायामनुयोगादौ निर्दिष्टोऽपि ततोऽवतार्य तदादौ द्वारविध्यादौ व्याख्यानविधिं निरूपयति ॥ १३६० ॥

द्वारविध्यादौ निर्दिष्टस्य व्याख्यानविधेर्व्यक्ततरगुणदर्शनार्थमेवाह—

ऐत्थेव गुरू सीसं सीसो य गुरुं परिच्छिउं पच्छा । वोच्छिइ सोच्छिइ व सुहं मोच्छिइ व सुदिट्ठपेयालो ॥१३६१॥

'एत्थेव त्ति' अत्रैव द्वारविध्यादौ निर्दिष्टे व्याख्यानविधिं श्रुत्वा 'सुदिट्ठपेयालो त्ति' सुदृष्टव्याख्यानविधिविचारो गुरुः शिष्यम्, शिष्यो वा गुरुं परीक्ष्य पश्चाद् गुणवते शिष्याय द्वारविधेरप्यर्थं सुखेनैव वक्ष्यति गुरुः, गुणवदाचार्यान्तिके श्रोष्यति वा शिष्यः, मोक्ष्यति वा त्यक्ष्यति वा दोषवन्तं शिष्यं गुरुः, गुरुं वा तद्वन्तं शिष्यः, इति गुणमपेक्ष्य द्वारविध्यादौ व्याख्यानविधिर्निर्दिष्ट इति ॥ १३६१ ॥

अत्र परेकः प्राह—

सौऽणुगमओ वि इहं जइ भण्णइ किं न कीरइ इहेव ? । दाएइ पयंतरए वक्खाणविही य सुत्तम्मि ॥ १३६२ ॥

ननु यद्यनुगमाङ्गमपि सन् गुणापेक्षया व्याख्यानविधिरिह द्वारविधेरादौ भण्यते, न तु सूत्रानुगमादौ, तर्हि 'जिणपवयणउप्पत्ती' इत्यादिसंग्रहगाथायामपीहैव द्वारविधेरादौ किं न क्रियते– किं नोपादीयते, येन 'वक्खाणविही य अणुओगो' इत्येवमनुगमादौ निर्दिष्टः ? । अत्रोत्तरमाह– संग्रहगाथायामित्थमुपन्यासं कुर्वन्नेतद् दर्शयति । किम् ?, इत्याह– प्रपञ्चतर यथा भवत्येवं सूत्रानुगमे व्याख्यानविधिरन्वेषणीय एव । यद्यपि हि द्वारविधौ कथमप्यसौ न जायते तथापि सूत्रानुगमावसरे गुणवदाचार्य शिष्यपरिग्रहादिको विधिरवश्यमेव कर्तव्यः, इति संग्रहगाथायामनुगमादौ व्याख्यानविधिरुपात्त इति भाव. ॥ १३६२ ॥

---

१ द्वारविधिरपि महार्थस्तत्रापि व्याख्यानविधिविपर्यासः । मा भूद् तदादौ व्याख्यानविधिं निरूपयति ॥ १३६० ॥ २ गाथा १३५० । ३ अत्रैव गुरुः शिष्यं शिष्यश्च गुरुं परीक्ष्य पश्चात् । वक्ष्यति श्रोष्यति वा सुखं मोक्ष्यति वा सुदृष्टविचारः ॥ १३६१ ॥ ४ सोऽनुगमाङ्गमपीह यदि भण्यते किं न क्रियत इहैव ? । दर्शयति प्रपञ्चतरं व्याख्यानविधिश्च सूत्रे ॥ १३६२ ॥

अन्ये त्वाचक्षते । किम् ?, इत्याह—

अणुओगाइविभागे वक्खाणविही वि तप्पसंगेण । जंपंति केइ तेसिं वुत्तुं सोउं व को जोग्गो ? ॥१३६३॥

संगहगाहाए पुणो अणुओगाईए बिंति दाएंता। जो वन्निओऽणुओगो सोऽयं स विही जदत्थं ति ॥ १३६४ ॥

इह केचित् पुनरेवं जल्पन्ति । किम् ?, इत्युच्यते– 'अणुओगो य निओगो भास-विभासा य वत्तियं चेव' इत्यादिना ग्रन्थेनाऽनुयोग-नियोग-भाषादीनां विभागविशेषेऽभिधास्यमाने व्याख्यानविधिरपि तत्प्रसङ्गेन द्वारविधेरग्रे संग्रहगाथायामुक्तोऽपि पूर्वमेव निर्दिष्टः । किमर्थम् ?, इत्याह– तेषामप्यनुयोग-नियोग-भाषादीनां वक्तुं श्रोतुं वा को योग्यः ?, इति परिज्ञानार्थम् । '[3]जिणपवयणउप्पत्ती' इत्यादिसंग्रहगाथायां पुनः '[4]वक्खाणविही य अणुओगो' इत्येवमनुयोगस्यादौ द्वारविधेस्त्वग्रतो व्याख्यानविधिमुपदर्शयन्त एतद् ब्रुवते यदुत– योऽनुयोगादिविभागावसरे द्वारविधेः पूर्वमनुयोगो वर्णितः, सोऽयं संग्रहगाथान्ते । अयमत्र भावः– '[3]जिणपवयण' इत्यादिसंग्रहगाथायां प्रथमं द्वारविधिः, ततो व्याख्यानविधिः, ततोऽनुयोग उक्त इति, ततः प्रवचनैकार्थिकद्वारव्याख्यायां 'अणुओगो य निओगो' इत्यादिगाथयाऽनुयोग उक्तः, ततो 'गोणी चंदण' इत्यादिना स्वरूपतो व्याख्यानविधिः, ततो 'उद्देसे निद्देसे' इत्यादिद्वारविधिः, ततोऽपि सूत्रानुयोगः, इत्ययं क्रमः । अत्र च यथा द्वारविधेः पूर्वं स्वरूपतो व्याख्यानविधिरुक्तः, एवं यदि संग्रहगाथायामपि द्वारविधेः पूर्वं नामतोऽप्युच्येत तदा कस्याऽप्येवं संशयः स्यात्– संग्रहगाथान्तोक्तानुयोगद्वारविध्यनन्तरोक्तसूत्रानुयोगयोस्तावदेकत्वं सुबोधम्, संग्रहगाथान्तोक्तानुयोगव्याख्यानरूपत्वात् सूत्रानुयोगस्य, किन्तु प्रवचनैकार्थिकव्याख्यावसरे 'अणुओगो य निओगो' इत्यत्र योऽनुयोग उक्तः स संग्रहगाथान्तोक्तानुयोगादन्योऽनन्यो वा ? इति । यदा तु संग्रहगाथायामनुयोगप्रत्यासन्न एव विधिरुच्यते, तदैतद् निश्चीयते– यस्य 'अणुओगो य निओगो' इति गाथान्तोक्तानुयोगस्य निमित्तं द्वारविधिरुक्तः, संग्रहगाथान्तोक्तानुयोगोऽपि स एवेति निर्दिष्टः, यदर्थं स व्याख्यानविधिर्द्वारविधेः पूर्वं स्वरूपत उक्तः, अत्र तु संग्रहगाथायामनुयोगस्यादौ नाममात्रेणैवोक्त इति ॥१३६३॥१३६४॥

तदेवं चालना-प्रत्यवस्थाने विधाय प्रस्तुतं '[3]जिणपवयणउप्पत्ती' इत्यादिगाथाव्याख्याशेषं, वक्ष्यमाणगाथाप्रस्तावनां चाह—

१ अनुयोगादिविभागे व्याख्यानविधिरपि तत्प्रसङ्गेन । जल्पन्ति केचित् तयोर्वक्तुं श्रोतुं वा को योग्यः ? ॥ १३६३ ॥ संग्रहगाथायां पुनरनुयोगादौ ब्रुवन्ति दर्शयन्तः । यो वर्णितोऽनुयोगः सोऽयं स विधिर्यदर्थमिति ॥ १३६४ ॥
२ गाथा १३८५ । ३ गाथा १३५० । ४ गाथा १४३५ । ५ गाथा ९७३ ।

[1]सुयमिहं जिणपवयणं तस्सुप्पत्ती पसंगओऽभिहिया। जिण-गणहरवयणाओ इमाइं तस्साभिहाणाइं ॥१३६५॥

यदुक्तम्– 'किय जिनप्रवचनोत्पत्तिः ?' तत्रेह जिनप्रवचन तावत् श्रुतमुच्यते, इत्यसकृत् प्रसिद्धमेव। अस्य चोत्पत्तिर्निर्युक्तिसमुत्थानप्रसङ्गतः 'अत्थं भासइ अरहा सुत्त गथंति गणहरा निउणं' इत्यादौ[2] 'जिन-गणधरेभ्यः' इति वचनात् पूर्वमप्यभिहितैव। यत्पुनरुक्तम्– 'तथा, जिनप्रवचन कियदभिधानम् ?, अभिधानविभागो वाऽस्य कः ?' इति। तत्रैतानि तावदस्याभिधानानि ॥ इति पञ्चदशगाथार्थः ॥ १३६५ ॥

कानि पुनस्तानि ?, इत्याह—

[3]एगट्ठियाणि तिन्नि उ पवयण सुत्त तहेव अत्थो य। एक्केक्कस्स य एत्तो नामा एगट्ठिया पंच ॥ १३६६ ॥

एकोऽर्थो येषां तान्येकार्थिकानि त्रीण्येव। कानि पुनस्तानि ?, प्रवचनमुक्तार्थम्, वक्ष्यमाणार्थं च, सामान्येन श्रुतज्ञानम्। सूचनात् सूत्र, तद्विशेष एव। अर्यत इत्यर्थः, अयमपि तद्विशेष एव। एषां च प्रवचन-सूत्रा-ऽर्थानां मध्य एकैकस्य प्रत्येकमेकार्थिकानि पञ्च पञ्च नामानि भवन्ति ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ १३६६ ॥

भाष्यम्—

[4]जमिह पगय पसत्थ पहाणवयणं च पवयण तं च। सामन्नं सुयनाणं विसेसओ सुत्तमत्थो य ॥ १३६७॥

गतार्था ॥ १३६७ ॥

सूत्रशब्दस्यार्थमाह—

[5]सिंचइ खरइ जमत्थं तम्हा सुत्तं निरुत्तविहिणा वा। सूएइ सवइ सुव्वइ सिव्वइ सरए व जेणत्थं ॥१३६८॥

'षिंच क्षरणे' सिञ्चति क्षरति यस्मादर्थान्, ततो निरुक्तविधिना सूत्रम्। अथवा, निरुक्तविधिनैव सूचयति, स्रवति वाऽर्थानि-

— १ श्रुतमिह जिनप्रवचन तस्योत्पत्तिः प्रसङ्गतोऽभिहिता। जिन गणधरवचनादिमानि तस्याभिधानानि ॥ १३६५ ॥ २ गाथा १११९।
३ एकार्थिकानि त्रीणि तु प्रवचन सूत्रं तथैवार्थश्च। एकैकस्य चेतो नामान्येकार्थिकानि पञ्च ॥ १३६६ ॥
४ यदिह प्रकृतं प्रशस्त प्रधानवचन च प्रवचनं तच्च। सामान्यं श्रुतज्ञानं विशेषतः सूत्रमर्थश्च ॥ १३६७ ॥
५ सिञ्चति क्षरति यदर्थं तस्मात् सूत्र निरुक्तविधिना वा। सूचयति स्रवति श्रूयते सीव्यति सरति वा येनार्थम् ॥ १३६८ ॥

ति सूत्रम् । श्रूयते इति वा सूत्रम् । सीव्यते विशिष्टघटनयाऽऽनीयत इति वा सूत्रम् । सरति वाऽर्थमनुगच्छति यस्मात् ततः सूत्रमिति ॥ १३६८ ॥

तथा—

अविवरियं सुत्तं पिव सुट्ठिय-वावित्तउ व सुत्तं ति । जो सुत्ताभिप्पाओ सो अत्थो अज्जए जम्हा ॥ १३६९ ॥

अर्थव्याख्यानतो यावदद्याप्यविवृतं तावत् सूत्रं सुप्तमिव सुप्तमुच्यते, प्राकृतशैल्या च 'सुत्तं' इति । अथवा, सुस्थितत्वात् प्रमाणाबाधितत्वात्, व्यापितत्वाच्च सूत्रम्, प्राकृतत्वादेव च 'सुत्तं' । अर्थशब्दस्यार्थमाह– यः सूत्रस्याभिप्रायः सोऽर्थोऽभिधीयते यस्मादर्यते गम्यत इत्यर्थः ॥ १३६९ ॥

अथ प्रेरकः प्राह—

सह पवयणेण जुत्ता न सुयत्थेगत्थया परोप्परओ । जं सुयं वक्खेयं अत्थो तं तस्स वक्खाणं ॥ १३७० ॥

जुज्जइ च विभागाओ तिण्ह वि भिन्नत्थया न चेहरहा । एगत्थाणं पि पुणो किमिहेगत्थाभिहाणेहिं? ॥ १३७१ ॥

ननु प्रवचनेन सह सूत्रा-ऽर्थयोरेकार्थता युक्ता, तद्विशेषत्वात् । तयोः सूत्रार्थयोः पुनः परस्परत एकार्थता न युज्यते, तयोरत्यन्तभेदात्; तथाहि– व्याख्येयं सूत्रम्, तद्व्याख्यानं चार्थ इति महान् भेदः । अथवा, त्रयाणामप्येषां प्रवचन-सूत्रा-ऽर्थानां भिन्नार्थतैव युज्यते । 'न च त्ति' न पुनः 'एकार्थता' इति शेषः, विभागाद् भिन्नविषयत्वात् । सामान्यविषयं हि प्रवचनम्, विशेषविषयौ च सूत्रार्थौ, इति कथं तेषामेकार्थता ? । न हि मृद्-घट-शरावादीनामेकार्थता युक्तिमती । इतरथा– यद्येकार्थान्येतानि त्रीण्यपि, तर्हि 'एकेकस्स य एत्तो नामा एगट्ठिया पञ्च' इत्यनेन यान्येकैकस्य पञ्च पञ्चैकार्थिकान्यभिधास्यन्ते, तानि न युज्यन्त एव । न हीन्द्र-शक्र-पुरन्दरादिशब्दानामेकार्थानामपि पुनरपि प्रत्येकमेकार्थिकान्युपपद्यन्त इति ॥ १३७० ॥ १३७१ ॥

---

१ अविवृतं सुप्तमिव सुस्थित-व्यापित्वतो वा सूत्रमिति । यः सूत्राभिप्रायः सोऽर्थोऽर्यते यस्मात् ॥ १३६९ ॥

२ सह प्रवचनेन युक्ता न श्रुतार्थैकार्थता परस्परतः । यत् श्रुतं व्याख्येयमर्थस्तत् तस्य व्याख्यानम् ॥ १३७० ॥

युज्यते च विभागात् त्रयाणामपि भिन्नार्थता न चेतरथा । एकार्थानामपि पुनः किमिहैकार्थाभिधानैः ? ॥ १३७१ ॥ ३ गाथा १३६६ ।

अथ प्रतिविधानमाह—

मउलं फुल्लं ति जहा सकोय-विबोहमेत्तभिन्नाइं । अत्थेणाभिन्नाइं कमलं सामण्णओ चेगं ॥ १३७२ ॥

अविवरियं तह सुत्तं विवरीयमत्थो त्ति बोहकालम्मि । किंचिम्मत्तविभिन्ना सामन्नं पवयणं नेयं ॥१३७३॥

यथेह मुकुलं, फुल्लमिति च, एतयोः संकोच विकासरूपतया भेदः, सामान्यार्थतया चाभेदः कमलमिति । न चैषां पुन' प्रत्ये-कमेकार्थिकानि न युज्यन्ते, किन्तु श्रूयन्त एव प्रत्येकं तदेकार्थिकानि, तद्यथा– आद्यस्य मुकुलं, कुड्मलं, कोरकं, जालकं, कलिका, छन्तमित्यादि; द्वितीयस्य तु फुल्लं, विकोचं, विकासं, विकसितम्, उन्मीलितम्, उन्मिषितं, स्मितम्, उन्निद्रं, विजृम्भितं, हसितम्, उत्फुल्लं, व्याकोशमित्यादि । तृतीयस्य कमलं, पद्मम्, अरविन्दं, पङ्कजं, सरोजमित्यादि । तथेहाऽप्यविवृतार्थतो मुकुलकल्पं सूत्रमुच्यते, तदेव बोधकाले व्याख्यानकाले विवृतं सत् समुत्फुल्लकमलकल्पमर्थोऽभिधीयते । विशेषरूपतया च किञ्चिन्मात्रमनयोर्भेदः, सामान्यरूपतया त्वेकत्वं ज्ञेयं प्रवचनं श्रुतज्ञानमिति । न चैषां प्रवचन-सूत्रा ऽर्थानामेकार्थिकानि न युज्यन्ते 'सुयधम्म तित्थ' इत्यादिनाऽन-न्तरमेवाभिधास्यमानत्वादिति ॥ १३७२ ॥ १३७३ ॥

अथ दृष्टान्तान्तरेणापि प्रवचन-सूत्रा-ऽर्थानामेकार्थत्वादिरूपतां समर्थयन्नाह—

सामन्न-विसेसाण जह वेगा-णेगया ववत्थाए। तदुभयमत्थो य जहा वीसुं बहुपज्जवा ते य ॥ १३७४ ॥

एवं सुत्त-त्थाण एगा-णेगट्ठया ववत्थाए। पवयणमुभयं च तयं तियं च बहुपज्जयं वीसुं ॥ १३७५ ॥

'वा' इति कमलोदाहरणापेक्षयोदाहरणान्तरत्वसूचकः । ततश्च यथा वा सामान्य विशेषयोर्व्यवस्थया विवक्षयैकता, अनेकता च दृष्टा– एकार्थत्वम्, अनेकार्थत्वं च दृष्टमित्यर्थः; तथाहि– अर्थलक्षण एकस्मिन्नर्थे द्वयोरपि सामान्य विशेषयोर्वृत्तत्वादेकार्थता; सामान्यस्य च विजातीयव्यावृत्ताकारप्रत्ययनिबन्धनत्वात्, विशेषाणां तु सजातीय-विजातीयभिन्नत्वप्रतिभासकारणत्वादनेकार्थता ।

१ मुकुलं फुल्लमिति यथा सकोच-विबोधमात्रभिन्नानि । अर्थेनाभिन्नानि कमलं सामान्यतश्चैकम् ॥ १३७२ ॥
अविवृतं तथा सूत्रं विवृतमर्थ इति बोधकाले । किञ्चिन्मात्रविभिन्नौ सामान्यं प्रवचनं ज्ञेयम् ॥ १३७३ ॥ २ गाथा १३७८ ।
३ सामान्य विशेषयोर्यथा वैका-ऽनेकता व्यवस्थया । तदुभयमर्थश्च यथा विष्वग् बहुपर्यवास्ते च ॥ १३७४ ॥
एवं सूत्रा-ऽर्थयोरेका ऽनेकार्थता व्यवस्थया । प्रवचनमुभयं च तत् त्रिकं च बहुपर्यं विष्वक् ॥ १३७५ ॥ ४ क ग 'दृश्यते ए' ।

'तदुभयमत्थो य जह त्ति' यथा च तयोः सामान्य-विशेषयोरुभयं तदुभयमर्थो भण्यते— अर्थशब्दवाच्यं द्वितयमप्येतद् भवतीत्यर्थः। ते च सामान्य-विशेषा-ऽर्थलक्षणास्त्रयोऽप्यर्था विष्वक् पृथग् यथा बहुपर्याया बह्वेकार्थाः, तद्यथा— सामान्यं, सत्ता, भाव इत्यादि; विशेषाः, भेदाः, पर्याया इत्यादि; अर्थः, द्रव्यं, वस्त्वित्यादि।

एवं प्रस्तुतयोः सूत्रा-ऽर्थयोरपि विवक्षयैकार्थतादयो भावनीयाः, तथाहि— प्रवचनलक्षण एकस्मिन्नर्थे द्वयोरपि सूत्रा-ऽर्थयोर्वृत्तत्वादेकार्थता; सूत्रस्य वाचकत्वात्, अर्थस्य तु वाच्यत्वाद् भिन्नार्थता। 'पवयणमुभयं च तयं ति' तच्च सूत्रा-ऽर्थयोरुभयमपि प्रवचनमुच्यते। त्रिकं चैतत् सूत्रा-ऽर्थ-प्रवचनलक्षणं विष्वक् पृथग् बहुपर्यायं बह्वेकार्थिकम्, तथा च वक्ष्यति— 'सुयधम्म तित्थ मग्गो' इत्यादि ॥ १३७४ ॥ १३७५ ॥

अथवा, नयमतभेदादेषां त्रयाणामपि प्रवचनादीनामेकार्थता, पृथग्बहुपर्यायत्वं च न विरुध्यते, इति दर्शयन्नाह—

अहवा सव्वं नामं वंजणसुद्धियनयस्स भिन्नत्थं। इयरस्स अभिन्नत्थं संववहारो य तदवेक्खो ॥१३७६॥

संववहारट्ठाए तम्हा जेणेगया, न निच्छयओ। तो जुत्ताइं तेसिं वीसुं पज्जायनामाइं ॥ १३७७ ॥

अथवा, व्यञ्जनशुद्धिकनयः समभिरूढलक्षणः शुद्धनयस्तस्याभिप्रायात् सर्वमपि नाम भिन्नार्थमेव, शब्दभेदात्, घट-पटाद्यभिधानवदिति। इतरस्य तु नैगमादेरर्थनयस्याभिप्रायादभिन्नार्थमपि नाम भवति, वस्तुनोऽनेकरूपपर्यायत्वात्, शक्रेन्द्र-पुरन्दरादिनामवदिति। किञ्च, संव्यवहारश्च लोकव्यवहारश्च तदपेक्षोऽभिन्नार्थनामापेक्ष एकार्थिकनामापेक्षः प्रायः प्रवर्तत इत्यर्थः, स्वः, स्वर्गः, सुरसद्म, त्रिदशावासः, त्रिविष्टपं, त्रिदिवमित्याद्येकार्थिकनाममालादिशास्त्राणां संव्यवहारनयापेक्षयैव प्रवृत्तेरिति। ततः किम्?, इत्याह—'संववहारेत्यादि' तस्माद् येनोक्तप्रकारेण संव्यवहारार्थतया व्यवहारनयापेक्षया नाम्नामेकता— एकार्थताऽप्यस्तीत्यर्थः, न निश्चयतः शुद्धतरशब्दप्रयलक्षणनिश्चयनयमतेन सर्वेषामपि भिन्नार्थत्वाद् न कश्चिदेकार्थतेत्यर्थः। ततस्तस्मात् तेषां प्रवचन-सूत्रा-ऽर्थानां विष्वक् पृथग् व्यवहारनयमतेन युक्तानि घटमानकानि पर्यायनामान्येकार्थिकाभिधानानि ॥ इत्येकादशगाथार्थः ॥१३७६॥१३७७॥

तत्र प्रवचन-सूत्रयोस्तावत् पञ्च पञ्चैकार्थिकान्याह—

---

१ गाथा १३७८। २ अथवा सर्वं नाम व्यञ्जनशुद्धिकनयस्य भिन्नार्थम्। इतरस्याऽभिन्नार्थं संव्यवहारश्च तदपेक्षः ॥ १३७६ ॥ संव्यवहारार्थतया तस्माद् येनैकता, न निश्चयतः। ततो युक्तानि तेषां विष्वक् पर्यायनामानि ॥ १३७७ ॥

[1]सुयधम्म तित्थ मग्गो पावयणं पवयणं च एगट्ठा । सुत्तं ततं गंथो पाठो सत्थं च एगट्ठा ॥ १३७८ ॥

श्रुतधर्मः, तीर्थं, मार्गः, प्रावचनं, प्रवचनम्, एतानि प्रवचनैकार्थिकानि । सूत्रं, तन्त्रं, ग्रन्थः, पाठः, शास्त्रं च, इत्येतानि सूत्रैकार्थिकानि ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ १३७८ ॥

तत्र श्रुतधर्म इति कोऽर्थः ?, इत्याह—

[2]बोहो सुयस्स धम्मो सुय व धम्मो स जीवपज्जाओ। सुगईए संजमम्मि य धरणाओ वा सुयं धम्मो॥१३७९॥

श्रुतस्य धर्मः स्वभावः, स च बोधः, बोधस्वभावत्वात् श्रुतस्य । अथवा, श्रुतं च तद् धर्मश्च श्रुतधर्मो जीवपर्यायः अथवा, सुगतौ, संयमे वा धारणाद् धर्मः श्रुतमुच्यते, श्रुत च तद् धर्मश्चेति श्रुतधर्मः ॥ १३७९ ॥

अथ तीर्थशब्दार्थमाह—

[3]तित्थ ति पुव्वभणिय संघो जो नाण-चरण-संघाओ। इह पवयण पि तित्थ तत्तोऽणत्थंतर जेण॥१३८०॥

तीर्यतेऽनेनेति तीर्थं पूर्वमेवात्राप्युक्तम् । किम् ?, इत्याह– संघः । किंविशिष्टः ? । ज्ञान-दर्शन चारित्रगुणसंघातः । इह तु प्रवचनमपि तीर्थमुच्यते यस्मात्, ततः संघातात् तदपि श्रुतज्ञानरूपत्वादनर्थान्तरमेवेति ॥ १३८० ॥

मार्गशब्दार्थमाह—

[4]मज्जिज्जइ सोहिज्जइ जेण तो पवयण तओ मग्गो । अहवा सिवस्स मग्गो मग्गणमन्नेसणं पंथो ॥१३८१॥

ततस्तस्मात् प्रवचन मार्ग उच्यते। येन किम् ?, इत्याह– 'मृजू शुद्धौ' मृज्यते शोध्यतेऽनेन कर्ममलिन आत्मा, तस्माद् हेतोः । अथवा, मार्गणं मार्गोऽन्वेषण पन्थाः शिवस्येति ॥ १३८१ ॥

---

१ श्रुतधर्मस्तीर्थं मार्गः प्रावचनं प्रवचनं चैकार्थानि । सूत्रं तन्त्रं ग्रन्थः पाठः शास्त्रं चैकार्थानि ॥ १३७८ ॥

२ बोधः श्रुतस्य धर्मः श्रुतं वा धर्मः स जीवपर्यायः । सुगतौ संयमे च धारणाद् वा श्रुतं धर्मः ॥ १३७९ ॥

३ तीर्थमिति पूर्वभणितं संघो यो ज्ञान-चारित्रसंघातः । इह प्रवचनमपि तीर्थं ततोऽनर्थान्तरं येन ॥ १३८० ॥ ४ घ छ. ज 'श्रुतं' ।

५ मृज्यते शोध्यते येन ततः प्रवचनं ततो मार्गः । अथवा शिवस्य मार्गो मार्गणमन्वेषणं पन्थाः ॥ १३८१ ॥

अथ प्रावचनशब्दार्थमाह—

[1]पगयाइअभिविहीए पवयणं पावयणमाइवयणं वा । सिवपावयवयणं वा पावयणं, पवयणं भणियं॥१३८२॥

'पगयाइ त्ति' पूर्ववत् प्रगताद्यर्थोऽत्रापि प्रशब्दः, आङ् मर्यादायाम्, अभिविधौ च गृह्यते । प्रगतं, प्रशस्तं, प्रधानम्, आदौ वा जीवादिष्वभिविधि-मर्यादाभ्यां वचनं प्रावचनम्, शिवप्रापकं वा वचनं प्रावचनमुच्यते । प्रवचनशब्दार्थस्तु प्रागेव भणित इति । तदेवमुक्तः प्रवचनैकार्थिकविभागः ॥ १३८२ ॥

अथ सूत्र-तन्त्र-ग्रन्थशब्दार्थमाह—

[2]सुत्तं भणियं तंतं तणिज्जए तेण तम्मि व जमत्थो । गंथिज्जइ तेण तओ तम्मि व तो तं मयं गंथो ॥१३८३॥

सूत्रशब्दार्थस्तावत् प्रागेव भणितः । तन्त्रशब्दार्थस्तूच्यते– 'तनु विस्तारे' तन्यते विस्तार्यते यद् यस्मादनेन, अस्मात्, अस्मिन् वाऽर्थ इति तन्त्रम् । अथवा, तन्यते विशिष्टरचनया तदेव विस्तार्यत इति तन्त्रं सूत्रमेवोच्यते । तथा, ग्रथ्यतेऽनेन, अस्मात्, अस्मिन् वाऽर्थ इति तदेव ग्रन्थ उच्यते । अथवा, तदेव ग्रथ्यते विरच्यत इति ग्रन्थः ॥ १३८३ ॥

पाठ-शास्त्रयोः शब्दार्थमाह—

[3]पढणं पाढो तं तेण तम्मि व पढिज्जएऽभिधेयं ति । सासिज्जए तेण तहिं व नेयमाया व तो सत्थं ॥१३८४॥

पठनं पाठः, पठ्यते वा व्यक्तीक्रियते तदिति पाठः । पठ्यतेऽभिधेयमनेन, अस्मात्, अस्मिन्निति वा पाठः । 'शासु अनुशिष्टौ' शास्यते ज्ञेयमात्मा वाऽनेन, अस्मात्, अस्मिन्निति वा शास्त्रम्, शास्यते कथ्यते तदिति वा शास्त्रम् । इति गाथापदार्थः । तदेवमभिहितः सूत्रैकार्थिकविभागः ॥ १३८४ ॥

अथार्थैकार्थिकानि वक्तव्यानि, तत्राऽर्थः, व्याख्यानम्, अनुयोग इत्यनर्थान्तरम्, इत्यनुयोगैकार्थिकान्याह—

---

१ प्रकृताद्यभिविधौ प्रवचनं प्रावचनमादिवचनं वा । शिवप्रापकवचनं वा प्रावचनं, प्रवचनं भणितम् ॥ १३८२ ॥

२ सूत्रं भणितं तन्त्रं तन्यते तेन तस्मिन् वा यदर्थः । ग्रथ्यते तेन ततस्तस्मिन् वा ततस्तद् मतं ग्रन्थः ॥ १३८३ ॥

३ पठनं पाठस्तत् तेन तस्मिन् वा पठ्यतेऽभिधेयमिति । शास्यते तेन तस्मिन् वा ज्ञेयमात्मा वा ततः शास्त्रम् ॥ १३८४ ॥

अणुओगो य निओगो भास-विभासा य वत्तिय चेव। एए अणुओगस्स उ नामा एगट्ठिया पंच॥ १३८५ ॥

अनुयोगः, नियोगः, भाषा, विभाषा, वार्तिकम्, इति पञ्चानुयोगैकार्थिकानि ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ १३८५ ॥

अथानुयोगशब्दार्थं प्रागुक्तमपि विस्मरणशीलविनेयानुग्रहार्थं पुनरप्याह—

अणुओयणमणुओगो सुयस्स नियएण जमभिधेएण। वावारो वा जोगो जो अणुरूवोऽणुकूलो वा॥ १३८६ ॥

अहवा जमत्थओ थोव पच्छभावेहिं सुयमणु तस्स। अभिधेये वावारो जोगो तेण व संबंधो ॥ १३८७ ॥

यत् सूत्रस्य निजेनाभिधेयेनार्थेनानुयोजनं संबन्धनं सोऽनुयोगः। अथवा, योगो व्यापार उच्यते। ततश्चानुरूपोऽनुकूलो वा योगः सूत्रस्य निजेऽभिधेये व्यापारः, यथा घटशब्देन घटोऽभिधीयत इत्यनुयोगः। अथवा, सूत्रमणु इत्युच्यते। कुतः ?। यस्मादर्थस्यानन्तरशात् तदपेक्षया सूत्रमणु। अथवा, "उप्पन्नेइ वा" इत्यादितीर्थकरोक्तार्थात् पश्चादेव गणधराः सूत्रं कुर्वन्ति, इतरकवयोऽप्यर्थं हृदये निवेश्य तत काव्य कुर्वन्ति, इत्येवमर्थात् पश्चादेव भवनात् सूत्रमणु व्यपदिश्यते। ततस्तस्याणोः सूत्रस्याभिधेये व्यापारो योगोऽनुयोगः। तेन वाऽणुना सूत्रेण सहाभिधेयस्य योगः सबन्धोऽनुयोगः ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ १३८६ ॥ १३८७ ॥

अथानुयोगस्यैव सभवन्त नामादिनिक्षेपमाह—

नाम ठवणा दविए खेत्ते काले वयण-भावे य। एसो अणुओगस्स उ निक्खेवो होइ सत्तविहो ॥ १३८८ ॥

नामानुयोगः, स्थापनानुयोगः, द्रव्यानुयोगः, क्षेत्रानुयोगः, कालानुयोगः, वचनानुयोगः, भावानुयोगः। एषोऽनुयोगस्य सप्तविधो निक्षेपः ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ १३८८ ॥

विस्तरार्थं त्वभिधित्सुर्भाष्यकारो नाम-स्थापनानुयोगस्वरूपं तावदाह—

---

१ अनुयोगश्च नियोगो भाषा विभाषे च वार्तिक चैव। एतान्यनुयोगस्य तु नामान्येकार्थिकानि पञ्च ॥ १३८५ ॥

२ अनुयोजनमनुयोगः श्रुतस्य नियतेन यदभिधेयेन। व्यापारो वा योगो योऽनुरूपोऽनुकूलो वा ॥ १३८६ ॥
अथवा यदर्थतः स्तोक-पश्चाद्भावाभ्यां श्रुतमणु तस्य। अभिधेये व्यापारो योगस्तेन वा सम्बन्धः ॥ १३८७ ॥ ३ उत्पद्यन्ते वा।

४ नाम स्थापना द्रव्यं क्षेत्रं कालो वचनं भावो च। एषोऽनुयोगस्य तु निक्षेपो भवति सप्तविधः ॥ १३८८ ॥

नेमस्स जोऽणुओगो अहवा जस्साभिहाणमणुओगो। नामेण व जो जोग्गो जोगो नामाणुओगो सो ॥१३८९॥
ठवणाए जोऽणुओगोऽणुओग इति वा ठविज्जए जं च। जा वेह जस्स ठवणा जोग्गा ठवणाणुओगो सो ॥१३९०॥

नाम्न इन्द्रादेर्योऽनुयोगो व्याख्यानमसौ नामानुयोगः। अथवा, यस्य वस्तुनः 'अनुयोगः' इति नाम क्रियते तद् नाम्ना नाममा-
त्रेणानुयोगो नामानुयोग इत्युच्यते। यदिवा, नाम्ना सह यः कश्चिद् योग्योऽनुरूपो योगः संबन्धः स नामानुयोगः, नाम्ना सहानुरूपः
अनुकूलो वा योगो नामानुयोग इति व्युत्पत्तेः; यथा दीपस्य दीपनाम्ना सह, तपनस्य तपननाम्ना सह, ज्वलनस्य ज्वलननाम्ना सहे-
त्यादि। एवं स्थापनाया अनुयोगो व्याख्यानं स्थापनानुयोगः। अथवा, अनुयोगं कुर्वन्नाचार्यादिर्यत्र काष्ठादौ स्थाप्यते तत्स्थापनानु-
योगः। या वेहानुयोगकर्तुराचार्यादेस्तदाकारवति लेप्यकर्मादौ योग्याऽनुरूपस्थापना क्रियते स स्थापनानुयोगः, स्थापनाया अनुरूपो-
ऽनुकूलो वा योगः संबन्धः स्थापनानुयोग इति व्युत्पत्तेः ॥ १३८९ ॥ १३९० ॥

अथ द्रव्यानुयोगमाह—

दव्वस्स जोऽणुओगो दव्वे दव्वेण दव्वहेऊ वा। दव्वस्स पज्जवेण व जोग्गो दव्वेण वा जोगो ॥ १३९१ ॥
बहुवयणओ वि एवं नेओ जो वा कहे अणुवउत्तो। दव्वाणुओग एसो एवं खेत्ताइयाणं पि ॥ १३९२ ॥

द्रव्यस्य योऽनुयोगो व्याख्यानम्, 'एष द्रव्यानुयोगः' इति द्वितीयगाथायां संबन्धः। तथा, द्रव्ये निषद्यादावधिकरणभूते स्थितस्या-
नुयोगो द्रव्यानुयोगः। द्रव्येण वा क्षीर-पाषाणशकलादिना करणभूतेनानुयोगो द्रव्यानुयोगः। द्रव्यहेतोर्वा शिष्यद्रव्यप्रतिबोधनादिनि-
मित्तमनुयोगो द्रव्यानुयोगः। अथवा, द्रव्यस्य वस्त्रादेः कुसुम्भरक्तादिना पर्यायेण सह य इह योग्योऽनुरूपो योगः संबन्धः स द्रव्यानु-
योगः। अथवा, द्रव्येणाम्लीकादिना कृत्वा यस्यैव वस्त्रादेस्तेनैव कुसुम्भरागादिना पर्यायेण सह योगोऽनुरूपो योगः संबन्धः स
द्रव्यानुयोगः। एवं बहुवचनतोऽपि ज्ञेयो द्रव्यानुयोगः, तद्यथा- द्रव्याणां, द्रव्येषु, द्रव्यैर्वाऽनुयोगो द्रव्यानुयोगः; तथा, द्रव्याणां

१ नाम्नो योऽनुयोगोऽथवा यस्याभिधानमनुयोगः। नाम्ना वा यो योग्यो योगो नामानुयोगः सः ॥ १३८९ ॥
स्थापनाया योऽनुयोगोऽनुयोग इति वा स्थाप्यते यच्च। या वेह यस्य स्थापना योग्या स्थापनानुयोगः सः ॥ १३९० ॥
२ द्रव्यस्य योऽनुयोगो द्रव्ये द्रव्येण वा द्रव्यहेतुर्वा। द्रव्यस्य पर्यायेण वा योग्यो द्रव्येण वा योगः ॥ १३९१ ॥
बहुवचनतोऽप्येवं ज्ञेयो यो वा कथयत्यनुपयुक्तः। द्रव्यानुयोग एष एवं क्षेत्रादिकानामपि ॥ १३९२ ॥

हेतोरनुयोगो द्रव्यानुयोगः, द्रव्याणां वा पर्यायैः सह, द्रव्यैर्वा करणभूतैरनुरूपो योगो द्रव्यानुयोग इति। यो वाऽनुपयुक्तः कथयति– अनुपयुक्तोऽनुयोग करोति स द्रव्यानुयोगः।

एव क्षेत्रादीनामपि– क्षेत्र काल वचन-भावेष्वपि यथासभवमित्यमेवायोज्यत इत्यर्थः, तद्यथा– क्षेत्रस्य, क्षेत्रेण, क्षेत्रैः क्षेत्राणां क्षेत्रैः, क्षेत्रेष्वनुयोग. क्षेत्रानुयोगः। तथा, क्षेत्रस्य, क्षेत्राणां वा हेतोरनुयोग. क्षेत्रानुयोगः– क्षेत्रानुज्ञापनाय देवेन्द्र-चक्रवर्त्यादीनामनुयोगो व्याख्यान यत् क्रियत इत्यर्थः। तथा, क्षेत्रस्य क्षेत्राणां वा, क्षेत्रेण क्षेत्रैर्वा करणभूतैः, पर्यायेण पर्यायैर्वा सहानुरूपोऽनुकूलो योगः क्षेत्रानुयोगः। एवं काल वचन भाव-विषयेऽप्येकवचन-बहुवचनाभ्यां सुधिया यथासंभव वाच्यम्, नवर कालाद्यभिलापः कार्य इति ॥ १३९१ ॥ १३९२ ॥

'द्रव्यस्यानुयोगो व्याख्यानं द्रव्यानुयोगः' इत्यादावभिहितम्। तत्र कतिभेदं तद् द्रव्यम्, किंस्वरूपश्च तस्यानुयोगः?, इत्याशङ्कयाह–

दव्वस्स उ अणुओगो जीवदव्वस्स वा अजीवदव्वस्स। एक्केक्कम्मि वि भेया हवंति दव्वाइया चउरो ॥१३९३॥

द्रव्यानुयोगो य उक्तः स द्रव्यभेदाद् द्विधा भवति– जीवद्रव्यस्य, अजीवद्रव्यस्य च। एकैकस्मिञ्जीवद्रव्ये, अजीवद्रव्ये च द्रव्यादयश्चत्वारो भेदा भवन्ति– जीवद्रव्ये, अजीवद्रव्ये च प्रत्येक द्रव्यतः, क्षेत्रतः, कालतः, भावतश्चतुर्धाऽनुयोगः प्रवर्तत इत्यर्थः ॥१३९३॥

एतदेवाह–

दव्वेणेग दव्व संखाईयप्पएसओगाढं। कालेऽणाइ अनिहणो भावे नाणाइयाणंता ॥ १३९४ ॥

एमेव अजीवस्स वि परमाणू दव्व एगदव्व तु। खेत्ते एगपएसे ओगाढो सो भवे नियमा ॥ १३९५ ॥

समयाइठिइ असंखा उसप्पिणीओ हवंति कालम्मि। वण्णाइभावणंता एव दुपएसमाई वि ॥१३९६॥

---

१ द्रव्यस्य त्वनुयोगो जीवद्रव्यस्य वाऽजीवद्रव्यस्य। एकैकस्मिन्नपि भेदा भवन्ति द्रव्यादिकाश्चत्वार ॥ १३९३ ॥

२ द्रव्येणैक द्रव्यं सङ्ख्यातीतप्रदेशावगाढम्। कालेऽनादिरनिधनो भाव ज्ञानादयोऽनन्ताः ॥ १३९४ ॥
एवमेव अजीवस्यापि परमाणुर्द्रव्य एकद्रव्यं तु। क्षेत्र एकप्रदेशेऽवगाढः स भवेद् नियमात् ॥ १३९५ ॥
समयादिस्थितिरसंख्या उत्सर्पिण्यो भवन्ति काले। वर्णादिभावा अनन्ता एवं द्विप्रदेशादयोऽपि ॥ १३९६ ॥

द्रव्येण द्रव्यतो जीव एकं द्रव्यम् । क्षेत्रतस्तु तज्जीवद्रव्यं संख्यातीतप्रदेशावगाढम्, एकैकस्य जीवस्यासंख्याताकाशप्रदेशावगाढत्वात् । काले कालतोऽनादिः, अनिधनश्च जीवो भवति । भावे भावतस्तु ज्ञानादयोऽनन्तास्तस्याऽगुरुलघुपर्यायाः । अजीवद्रव्यस्याप्येवमेव द्रव्यादिभ्यश्चतुर्विधोऽनुयोगः । तत्र द्रव्ये द्रव्यतः परमाणुरेकं द्रव्यम् । क्षेत्रे क्षेत्रतस्त्वेकप्रदेशावगाढ एव । कालतस्तु जघन्यतस्तस्य स्थितिरेकः समयः, मध्यमतस्तु द्व्यादयः समयाः, उत्कृष्टतस्त्वसंख्येया उत्सर्पिण्य-ऽवसर्पिण्यः । भावतः पुनर्वर्ण-गन्धादिरूपा अनन्ता पर्यायाः । एवं द्व्यणुकादिस्कन्धानामपि प्रत्येकं द्रव्यादिभावेन चतुर्विधोऽनुयोगो वक्तव्यः । द्रव्यस्यानुयोग इति गतम् ॥१३९४॥ ॥ १३९५ ॥ १३९६ ॥

अथ 'द्रव्याणामनुयोगः' इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—

[2]दव्वाणं अणुओगो जीवा-जीवाण पज्जवा नेया । तत्थवि य मग्गणाओऽणेगा सट्ठाण-परठाणे ॥ १३९७ ॥

द्रव्याणामनुयोगो यदा चिन्त्यते तदा जीवा-ऽजीवद्रव्याणां पर्यवाः पर्याया ज्ञेया ज्ञातव्या यथा प्रज्ञापनायां प्ररूपिताः; तथाच तत्रोक्तम्– "[3]कइविहा णं भंते ! पज्जवा पन्नत्ता ? । गोयमा ! दुविहा पन्नत्ता, तं जहा– जीवपज्जवा य, अजीवपज्जवा य । जीवपज्जवा णं भंते ! किं संखेज्जा, असंखेज्जा, अणंता ? । गोयमा ! नो संखेज्जा, नो असंखेज्जा, अणंता । एवं अजीवपज्जवा वि अणंता" इत्यादि । तत्रापि द्रव्याणामप्यनुयोगपक्षे स्वस्थान-परस्थानभेदादनेका मार्गणा अन्वेषणा विचारणा ज्ञातव्याः । तत्र द्रव्यतोऽनन्तानि जीवद्रव्याणि, अनन्तान्यजीवद्रव्याणि, इत्येवं जीवा-ऽजीवद्रव्याणां द्रव्यतश्चिन्ता स्वस्थानम्, क्षेत्र काल-भावतस्तु चिन्ता परस्थानम् । तत्र क्षेत्रतो जीवा-ऽजीवद्रव्याणि प्रत्येकं समस्तलोकावगाढानि, कालतोऽनाद्य-ऽनिधनानि, भावतस्त्वनन्तपर्यायाणि, इत्यादिमार्गणाः स्वधिया विधेया इति ॥ १३९७ ॥

यदुक्तम्– 'द्रव्येण, द्रव्यैः, द्रव्ये, द्रव्येष्वनुयोगः' इति, तत्राह—

---

१ घ. छ. ज. 'व्यः' । २ द्रव्याणामनुयोगो जीवा-ऽजीवानां पर्यवा ज्ञेयाः । तत्रापि च मार्गणा अनेकाः स्वस्थान परस्थानयोः ॥ १३९७ ॥

३ कतिविधा भगवन् ? पर्यवाः प्रज्ञप्ताः ? । गौतम ! द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा– जीवपर्यवाश्च, अजीवपर्यवाश्च । जीवपर्यवा भगवन् ! किं संख्येयाः, असंख्येयाः, अनन्ताः ? । गौतम ! नो संख्येयाः, नो असंख्येयाः, अनन्ताः । एवमजीवपर्यवा अप्यनन्ताः ।

वैत्तीए अक्खेण व करंगुलाईण वा वि दव्वेणं । अक्खेहिँ य दव्वेहिँ अहिगरणे कप्प-कप्पेहिँ ॥१३९८॥

खटिकाचूर्णनिर्मितया वर्णाऽक्षर पदादिकं लिखित्वा योऽनुयोगः क्रियते स द्रव्येणानुयोगः, भङ्गकचारणादिषु च योऽक्षेण क्रियते सोऽपि तथैव । 'करंगुलाईण वा वि त्ति' योऽपि वा भाकतलेन विभक्तिव्यत्ययात् कराङ्गुल्यादिना हस्ताङ्गुल्यादिद्रव्येण किंचिद् दर्शयद्भिरनुयोगः क्रियते सोऽपि द्रव्येणानुयोगो भण्यते । बहुभिश्चाक्षैर्भङ्गकचारणार्थं योऽनुयोगोऽसौ द्रव्यैरनुयोग' । अधिकरणे चैकस्मिन् कल्पद्रव्य एककम्बलनिर्मितनिषद्यारूपे समुपविष्टो यदाऽनुयोगं करोति तदा द्रव्येऽनुयोगोऽसौ; यदा तु बहुकल्पमयनिषद्याद्रव्येषु तदा द्रव्येष्वनुयोग इति । तदेव व्याख्यात' षड्विधो द्रव्यानुयोगः ॥ १३९८ ॥

अथ षड्विधक्षेत्रानुयोगव्याख्यामाह—

पैन्नत्तिजंबुदीवे खेत्तस्सेमाइ होइ अणुओगो । खेत्ताण अणुओगो दीव-समुद्दाण पन्नत्ती ॥ १३९९ ॥

क्षेत्रस्याऽनुयोगः क्षेत्रानुयोग एवमादिको भवति । क्व?, इत्याह– 'पन्नत्तिजंबुदीवे त्ति' जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिरित्यर्थः, जम्बूद्वीपलक्षणैकक्षेत्रव्याख्यानरूपत्वात् तस्या' । बहूनां तु क्षेत्राणामनुयोगो द्वीप सागरप्रज्ञप्तिर्भवति, बहूनां द्वीपे समुद्रक्षेत्राणां तत्र व्याख्यानादिति । तदेवं 'क्षेत्रस्य क्षेत्राणामनुयोगः' इत्युक्तम् ॥ १३९९ ॥

अथ क्षेत्रेण क्षेत्रैरनुयोग इत्येतदाह—

जैंबूदीवपमाण पुढविजियाण तु पत्थय काउ । एव मविज्जमाणा हवंति लोगा असंखेज्जा ॥ १४०० ॥

इह जम्बूद्वीपप्रमाणं प्रस्थक पल्य कृत्वा पुनः पुनस्तद्भरण विरेचनक्रमेण यदा सर्वेऽपि सूक्ष्म बादर-पृथ्वीकायिकजीवा मीयन्ते तदाऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशसंख्योपेता जम्बूद्वीपप्रमाणाः प्रस्था भवन्ति, इत्येष क्षेत्रेण जम्बूद्वीपरूपेणानुयोगोऽभिधीयत इति । क्षेत्रैस्त्वनुयोगोऽयं द्रष्टव्यः, तद्यथा– बहुद्वीपप्रमाण प्रस्थक कृत्वाऽभीक्ष्णं तद्भरण-विरेचनक्रमेण समस्तपृथ्वीकायिकजीवा मीयमाना असंख्येयलोकाकाशप्रदेशराशिपरिमाणा बहुद्वीपमानप्रस्था भवन्ति । एतदसंख्येयकं पूर्वस्माल्लघुतर द्रष्टव्यम् , प्रस्थस्येह बृहत्तरत्वात् । एष बहुद्वीपलक्षणैः क्षेत्रैरनुयोग इति ॥ १४०० ॥

---

१ वर्णोऽक्षेण वा कराङ्गुल्यादिना वापि द्रव्येण । अक्षैश्च द्रव्यैरधिकरणे कल्प-कल्पैः ॥ १३९८ ॥

२ जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः क्षेत्रस्यैवमादिर्भवत्यनुयोगः । क्षेत्राणामनुयोगो द्वीप-समुद्राणां प्रज्ञप्तिः ॥ १३९९ ॥   ३ घ छ ज 'पसागरप्र' ।

३ जम्बूद्वीपप्रमाण पृथ्वीजीवानां तु प्रस्थकं कृत्वा । एवं मीयमाना भवन्ति लोका असंख्येयाः ॥ १४०० ॥

अथ क्षेत्रे क्षेत्रेषु चानुयोगमाह—

[1]खेत्तम्मि उ अणुओगो तिरियं लोगम्मि जम्मि वा खेत्ते । अड्ढाइयदीवेसुं छलद्धवीसाए खेत्तेसुं ॥१४०१॥

क्षेत्रे पुनरयमनुयोगः, तद्यथा– तिर्यग्लोकक्षेत्रे योऽनुयोगः प्रवर्तते, यत्र वा ग्राम-नगरादौ, व्याख्यानसभादौ वा क्षेत्रे स्थितोऽनुयोगकर्ताऽनुयोगं करोति, एष क्षेत्रेऽनुयोगः क्षेत्रानुयोग उच्यते । क्षेत्रेष्वनुयोगः कः ?, इत्याह– योऽर्धतृतीयद्वीप-समुद्रान्तवर्तिक्षेत्रेषु प्रवर्तते, सार्धपञ्चविंशतिजनपदरूपेषु वाऽऽर्यक्षेत्रेष्विति । उक्तः षड्विधक्षेत्रानुयोगः ॥ १४०१ ॥

अथ तावच्चेदमेव कालानुयोगमाह—

[2]कालस्स समयरूवण कालाण तदाइ जाव सव्वद्धा । कालेणानिलावहारो कालेहि उ सेसकायाणं ॥१४०२॥

कालस्यानुयोगः कः ?, इत्याह– 'समयरूवण त्ति' उत्पलपत्रशतभेद-पट-शाटिकापाटनादिदृष्टान्तैः समयस्य प्ररूपणेत्यर्थः । कालानां त्वनुयोगः 'तदाइ जाव सव्वद्ध त्ति' समयमादौ कृत्वा यावत् सर्वाद्धायाः प्ररूपणेत्यर्थः । कालेनाऽनुयोगोऽनिलापहारः । इदमुक्तं भवति– 'वादरपर्याप्तवायुकायिका वैक्रियशरीरे वर्तमाना अद्धापल्योपमस्यासंख्येयभागेनापह्रियन्त इत्येवं या प्ररूपणा स कालेनानुयोगः' इत्येवं कोट्याचार्यटीकायां विवृतम् । अन्यत्र त्वनुयोगद्वारादिषु वैक्रियशरीरिणो वायवः क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागप्रदेशपरिमाणा दृश्यन्ते । तत्त्वं तु केवलिनो विदन्ति । शेषाणां तु पृथिव्यादिकायानां यथासंभवं कालैरनुयोगः, तद्यथा– '[3]पज्जत्तबायरानलअसंखया होंति आवलियवग्गा' इति, आवलिकायां यावन्तः समयास्तेषां वर्गः क्रियते, तथाविधेषु चासंख्यातेषु वर्गेषु यावन्तः समयास्तत्प्रमाणा वादरपर्याप्ततेजःकायिका भवन्ति । तथा, प्रत्युत्पन्नत्रसकायिका असंख्येयाभिरुत्सर्पिण्य-ऽवसर्पिणीभिरपह्रियन्ते । एवं पृथिव्यादिष्वपि यथासंभवं वाच्यमिति ॥ १४०२ ॥

अथ काले कालेषु चानुयोगमाह—

[4]कालम्मि बीयपोरिसि समासु तिसु दोसु वा वि कालेसु । पवयणस्सेगवयाइवयणाणं सोलसण्हं तु॥१४०३॥

---

१ क्षेत्रे त्वनुयोगस्तिर्यग्लोके यस्मिन् वा क्षेत्रे । अर्धतृतीयद्वीपेष्वर्धपड्विंशेषु क्षेत्रेषु ॥ १४०१ ॥
२ कालस्य समयरूपणा कालानां तदादि यावत् सर्वाद्धा । कालेनानिलापहारः कालैस्तु शेषकायाणाम् ॥ १४०२ ॥
३ पर्याप्तबादरानलासंख्येयका भवन्त्यावलिकावर्गाः ।
४ काले द्वितीयपौरुष्यां समासु तिसृषु द्वयोर्वापि कालयोः । वचनस्यैकवचनादिवचनानां षोडशानां तु ॥ १४०३ ॥

प्रथमपौरुष्यां किल सूत्रस्यैवानुयोगः, द्वितीयपौरुष्यां तु अर्थानुयोगः प्रवर्तते । अत्र इह कालस्य प्राधान्येन विवक्षणात् काले द्वितीयपौरुषीलक्षणेऽनुयोगः कालानुयोग इत्युच्यते। यथा, अवसर्पिण्यां सुषमदुःषमा दुःषमसुषमा दुःषमाख्यासु तिसृषु 'समासु त्ति' अरकेषु अनुयोगः प्रवर्तते, नान्यत्र । उत्सर्पिण्यां तु दुःषमसुषमा सुषमदुःषमाख्ययोः समयोर्द्वयोररकयोरनुयोगः प्रवर्तते, नान्यत्र । अयं च कालेऽनुयोगः कालानुयोगोऽभिधीयते । अनेन भणितः षष्ठकालानुयोगोऽपि। अथ वचनानुयोगमाह– 'वयणसोलसादि' इत्येवंभूतमेकवचनं भवति, एवंभूतं वा द्विवचनम्, इत्थं वा बहुवचनम्, एवमस्य एकवचनादेर्वचनस्य योऽनुयोगः, अयं वचनस्यानुयोग उच्यते । वचनानां त्वनुयोगः षोडशवचनानुयोगः । कानि पुनस्तानि षोडश वचनानि ?। उच्यते—

[1] 'लिंगतियं वयणतियं कालतियं तह परोक्ख-पच्चक्खं । उवणय ऽवणयचउक्कं अज्झत्थं होइ सोलसमं ॥ १ ॥'

एषाऽपि गाथा विशेषानुग्रहार्थं व्याख्यायते– इयं स्त्री, अयं पुरुषः, इदं कुलमिति त्रीणि लिङ्गप्रधानानि वचनानि लिङ्गत्रिकमुच्यते । एकः, द्वौ, बहव इत्येकत्वद्वित्वबहुत्वाभिधायकवचनत्रयं वचनत्रयमभिधीयते । अकरोत्, करोति, करिष्यतीति भूतादिकालत्रयप्रतिपादकं वचनं कालत्रिकं कालप्रतिपादकवचनत्रयमित्यर्थः । यथा, 'सः' इति परोक्षार्थनिर्देशः परोक्षवचनम् । 'अयम्' इति प्रत्यक्षनिर्देशः प्रत्यक्षवचनम् । उपनयः स्तुतिः । अपनयस्तु निन्दा, तयोश्चतुष्कं चतुर्भङ्गी, तद्यथा– 'रूपवती स्त्री' इत्युपनयवचनम्, 'कुरूपा स्त्री' इत्यपनयवचनम् । 'रूपवती स्त्री, किन्तु दुःशीला' इत्युपनयाऽपनयवचनमिति । 'कुरूपा स्त्री, किन्तु सुशीला' इत्यपनयोपनयवचनमिति । यथाऽन्यचेतसि निधाय विप्रतारकबुद्ध्याऽन्यद् विभणिषुरपि सहसा यच्चेतसि तदेव वक्ति, तद् षोडशमध्यात्मवचनमिति । एतद् षोडशवचनव्याख्याने वचनानामनुयोगः । अत्र यथैकवचनादीनामेकैकस्मिन् वचनानां व्याख्या वचनानामनुयोग इत्यपि द्रष्टव्यमिति । तदेवं वचनस्य वचनानामित्युक्तम् ॥ १४०३ ॥

अथ वचनेन वचनैर्वचनेऽनुयोगः, इत्येतदाह—

वयणेणायरियाई एक्कगुणो बहूहिं वयणेहिं । वयणे गओऽसमिए वयणेसु उ नत्थि अणुओगो ॥ १४०४ ॥

वचनेनानुयोगो यथा– कश्चिदाचार्यादिः साध्वादिना प्रष्टव्येनापि वचनेनाऽभ्यर्थितोऽनुयोगं करोति । वचनैरनुयोगः–

---

1 लिङ्गत्रिकं वचनत्रिकं तथा परोक्षं प्रत्यक्षम् । उपनया-ऽपनयचतुष्कमध्यात्मं भवति षोडशम् ॥ १ ॥

2 वचनेनाचार्यादिरेकोऽपि ... बहुभिर्वचनैः । वचने ... वचनेषु तु नास्त्यनुयोगः ॥ १४०४ ॥

यदा स एवाऽसकृद् बहुभिर्वचनैरभ्यर्थितस्तं करोति । क्षायोपशमिके वचने स्थितस्यानुयोगो वचनेऽनुयोगः । वचनेषु पुनर्नास्त्यनुयोगः, वचनस्य क्षायोपशमिकत्वेनानेकत्वासंभवात् । अन्ये तु मन्यन्ते– व्यक्तिविवक्षया येष्वेव क्षायोपशमिकेषु बहुषु वचनेष्वनुयोगः, इत्यप्य-विरुद्धमेवेति । तदेवं पञ्चविधः, षड्विधो वा निर्दिष्टो वचनानुयोगोऽपि ॥ १४०४ ॥

अथैतावद्भेदमेव भावानुयोगमाह—

[1]भावस्सेगयरस्स उ अणुओगो जो जहिट्ठिओ भावो । दोमाइसंनिगासे अणुओगो होइ भावाणं ॥१४०५॥

औदयिकादिभावानामेकतरस्य व्याख्यानं यो यथावस्थितो भावस्तथैव प्ररूपणं भावस्यानुयोग इति सोपस्कारस्तात्पर्यार्थः । तेषामेवौदयिकादिभावानां द्व्यादिसंनिकाशे द्व्यादिसंयोगे यद् व्याख्यानं स भावानामनुयोगः । तदेवं भावस्य भावानां वाऽनुयोग इत्युक्तम् ॥ १४०५ ॥

अथ भावेन भावैर्भावे भावेषु वानुयोग इत्येतद् विवरीपुराह—

[2]भावेण संगहाईण ण्णयरेणं दुगाइभावेहिं । भावे खओवसमिए भावेसु य नत्थि अणुओगो ॥ १४०६ ॥

अहवा आयाराइसु भावेसु वि एस होइ अणुओगो । सामित्तं आसज्ज व परिणामेसुं बहुविहेसुं ॥ १४०७ ॥

संग्रहादीनां पञ्चानामध्यवसायानामन्यतरेण चित्ताध्यवसायेन योऽनुयोगः क्रियते स भावेनानुयोगः । ते चामी पञ्चाभिप्रायाः, यदाह स्थानाङ्गे– " [3]पंचहिं ठाणेहिं सुयं वाएज्जा, तं जहा– संगहट्ठाए, उवग्गहट्ठाए, निज्जरट्ठाए, सुयपज्जवजाएणं, अव्वोच्छित्तीए" । अयमर्थः– कथं नु नामैते शिष्याः सूत्रार्थसंग्राहकाः संपत्स्यन्ते ? । तथा, कथं नु नाम गीतार्था भूत्वाऽमी वस्त्राद्युत्पादनेन गच्छस्योप-ग्रहकरा भविष्यन्ति ?, ममाप्येतां वाचयतः कर्मनिर्जरा भविष्यति । तथा, श्रुतपर्यवजातं श्रुतपर्यायराशिर्ममापि वृद्धिं यास्यति ।

---

१ भावस्यैकतरस्य त्वनुयोगो यो यथावस्थितो भावः । द्व्यादिसंनिकाशेऽनुयोगो भवति भावानाम् ॥ १४०५ ॥

२ भावेन संग्रहादीनामन्यतरेण, द्व्यादिभावैः । भावे क्षायोपशमिके भावेषु च नास्त्यनुयोगः ॥ १४०६ ॥
अथवाऽऽचारादिषु भावेष्वप्येष भवत्यनुयोगः । स्वामित्वमासाद्य वा परिणामेषु बहुविधेषु ॥ १४०७ ॥

३ पञ्चभिः स्थानैः श्रुतं वाचयेत्, तद्यथा– संग्रहार्थतया, उपग्रहार्थतया, निर्जरार्थतया, श्रुतपर्यवजातेन, अव्यवच्छित्त्या ।